

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 1 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 6 від 03.03.2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Білоцерківська І.С.

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА УЧНІВ У ШКОЛАХ СУМЩИНИ
ЯК РЕЗУЛЬТАТ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ 1958 Р. 1

Бугрій В.С., Ярош Н.В.

ПОВОЄННІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
ВИКЛАДАЧІВ КАФЕДР ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.) 8

Іваненко А.О.

СУДОВА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ
НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА»
ТА ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.) 13

Левенець О.М.

СЕРЕДНЯ МЕДИЧНА ОСВІТА
У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1964–1975 РР. 18

Мищенко М.Г.

МІЖНАРОДНА ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРСР
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 27

Проданюк Ф.М.

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ВИРІШЕННЯ 31

Ядловська О.С.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХНІ ПРОЯВИ
В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПЕРЕДОДНІ 1917 Р. 38

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Андрейчик Е.В.

ОХРАНА НЕДВИЖИМЫХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
В РЕГИОНАХ БЕЛАРУСИ В 1990-Е – НАЧАЛЕ 2000-Х ГГ.
(НА ПРИМЕРЕ ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ) 46

Бондаренко О.А.

ПОЛЬСКИЙ ВОПРОС КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ, СВЯЗАННЫХ
С РАЗВИТИЕМ ЗАПАДНЫХ РЕГИОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – В XIX ВЕКЕ 54

Водько В.І.

БІБЛІЙНІ ТЕМИ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ
СИРІЙЦІВ-ХРИСТІЯН ДОБИ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ 60

Захарова О.Ю.

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В СССР (20-Е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ):
ПРОТОКОЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ 66

Майборода П.А.

«ТЫ ХОДИЛ В ЕГИПЕТ ... СЛОВНО СОБИРАТЕЛЬ БАСЕН
ПЬЯНЫХ СТАРУХ»: ХРИСТИАНСКО-ЯЗЫЧЕСКАЯ ПОЛЕМИКА
У В.Н.Э. В «МУЧЕНИЧЕСТВЕ АРТЕМИЯ» 72

Мамедова Илаха Магеррам гызы.

УЧАСТИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ
ПОЛИТИКЕ СССР В 1982–1987 ГОДЫ 77

Предина М.Ю.

РОЛЬ ГРЕЧЕСКОЙ ТРАГЕДИИ В РЕФЛЕКСИЯХ
НАД ЗАКОНАМИ ИСТОРИИ: ПО МОТИВАМ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ
И «ФЕНОМЕНОЛОГИИ ДУХА» ГЕГЕЛЯ 81

Присяжнюк О.М. «ТОВАРИСТВО ЗАХИСТУ СТАРОВИННИХ БУДІВЕЛЬ» ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ОСНОВНІ РИСИ ДІЯЛЬНОСТІ.....	87
Сергеева А.О. ОДЕР-ГУАМ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ.....	94
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Красницька Г.М. ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДІЛОВИХ ПЕРЕГОВОРІВ.....	98
Кудря І.Г. ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ АФРИКИ: ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ.....	103
Кухарева Н.М. ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЛИСТІВКИ ПОШТОВІ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» (ІНВЕНТАРНА ГРУПА «ФІЛАТЕЛІЯ»).....	110
Семергей Н.В. НОВІТНЯ ІСТОРИОГРАФІЯ ПРО ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.....	116
Чеканов В.Ю. ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ СТРУКТУРИ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ.....	124
Чернищук Н.В. ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФОРМУВАННЯ ПРАВА.....	129
АНТРОПОЛОГІЯ	
Долженко Ю.В. МОГИЛЬНИК ХІІ – ХІІІ СТ. ЖВАНЕЦЬ НА ДНІСТРІ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ.....	134
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	144

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilotserkivska I.S.

VOCATIONAL TRAINING OF SCHOOL STUDENTS
IN SUMY REGION AS A RESULT OF EDUCATIONAL REFORM 1958 1

Buhriy V.S., Yarosh N.V.

POST-WAR REALITIES OF THE DAILY LIFE OF TEACHERS
OF THE CHAIR OF HISTORY OF THE SUMY PEDAGOGICAL INSTITUTE
(SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1950'S)..... 8

Ivanenko A.O.

LEGAL PRACTICE OF THE MINORS' RIGHTS AND INTERESTS
PROTECTION IN THE REICH COMMISSARIAT "UKRAINE"
AND THE MILITARY OCCUPATION ZONE (1941–1944)..... 13

Levenets O.M.

SECONDARY MEDICAL EDUCATION IN VOLYN REGION IN 1964–1975 18

Mischenko M.G.

INTERNATIONAL DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE USSR IN THE SECOND HALF
OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS 27

Prodanyuk F.M.

THE LAND QUESTION IN THE POLICY
OF THE UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL:
THE THRONE WAY OF SOLUTION..... 31

Yadlovska O.S.

ETHNO-NATIONAL RELATIONS AND THEIR MANIFESTATIONS
IN KATERYNOSLAV PROVINCE BEFORE 1917 38

WORLD HISTORY

Andreichyk K.V.

PROTECTION OF IMMOVABLE HISTORICAL AND CULTURAL PROPERTY
IN THE REGIONS OF BELARUS IN 1990S AND EARLY 2000S
(ON EXAMPLE OF GRODNO REGION)..... 46

Bondarenko O.A.

THE POLISH QUESTION AS ONE OF THE ASPECTS RELATED
TO DEVELOPMENT WESTERN REGIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE SECOND HALF OF THE XVIII–XIX CENTURIES..... 54

Vodko V.I.

BIBLICAL TOPICS IN THE HISTORICAL MEMORY
OF THE SYRIANS-CHRISTIANS OF THE LATE ANTIQUITY..... 60

Zakharova O.Yu.

DIPLOMATIC RECEPTIONS IN USSR (THE 20S OF THE XX CENTURY):
POLITICAL AND PRACTICAL ASPECTS 66

Maiboroda P.A.

“YOU CAME TO EGYPT ... AS A COLLECTOR OF FABLES OF DRUNKEN
OLD WOMEN”: A CHRISTIAN-PAGAN POLEMIC IN “PASSIO ARTEMII” 72

Mammadova Ilaha.

HEYDAR ALIYEV'S PARTICIPATION IN THE MIDDLE EASTERN POLICY
OF THE USSR IN 1982–1987 77

Predeina M.Yu.

THE ROLE OF GREEK TRAGEDY IN THE REFLECTION
ON THE LAWS OF HISTORY: BASED ON THE FRENCH REVOLUTION
AND HEGEL'S “PHENOMENOLOGY OF THE SPIRIT” 81

Prysiazhniuk O.M. THE BRITISH “SOCIETY FOR THE PROTECTION OF ANCIENT BUILDINGS”: FEATURES OF THE ACTIVITY	87
Sergeieva A.O. ODED-GUAM AS AN ALTERNATIVE INSTRUMENT OF REGIONAL INTEGRATION ON THE POST-SOVIET SPACE.....	94
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Krasnitska G.M. HISTORICAL STAGES OF DEVELOPMENT IS THE CASE OF YOUR NEGOTIATIONS	98
Kudrya I.G. THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF AFRICA: POSTCOLONIAL STUDIES	103
Kukhareva N.M. SHEVCHENKO’S POSTCARDS LETTERS FROM THE FUND COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV” (INVENTORY GROUP «PHILATELY»).....	110
Semerhei N.V. THE MODERN HISTORIOGRAPHY ON THE ORIGIN OF THE UKRAINIAN PERIODICALS AND ITS PLACE IN THE NATIONAL AND CULTURAL PROCESSES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST THIRD OF XX CENTURY	116
Chekanov V.Yu. THE SPACE AND TIME STRUCTURES IN HISTORICAL DISCOURSE.....	124
Chernishuk N.V. STAGES OF LAW DEVELOPMENT	129
ANTHROPOLOGY	
Dolzhenko Yu.V. ZHVANETS BURIAL FIELD OF 11th – 13th CENT. ON THE DNISTER ACCORDING CRANIOLOGICAL DATA	134
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	144

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 37.014.7:316.422 (09) (477.52)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.1>

Білоцерківська І.С.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА УЧНІВ У ШКОЛАХ СУМЩИНИ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ 1958 Р.

Метою дослідження є виявити особливості впровадження професійної підготовки учнів відповідно до освітньої реформи 1958 р. в школах Сумщини. Згідно із законом Верховної Ради УРСР (1959 р.) було встановлено нову систему шкільної освіти, зокрема передбачався перехід із 1960/1961 н. р. до обов'язкового восьмирічного навчання; десятирічки перетворювалися на одинадцятирічки; повна середня освіта для підлітків і молоді 15–18-річного віку (денні середні школи, вечірні (змінні) й заочні середні школи працюючої молоді).

Головним у перебудові системи народної освіти було поєднання навчання з продуктивною працею. З'ясовано, що запровадження професійної підготовки учнів у 1958–1964 рр. у школах Сумської області мало такі ж переваги і недоліки, як і в усіх школах УРСР. Воно здійснювалося шляхом виконання програмних вимог із ручної праці, праці в майстернях, на навчально-дослідних ділянках, практикумів, виробничого навчання, домоведення, самообслуговування, роботи шкіл робітничої і сільської молоді. У зміцненні навчально-матеріальної бази значну допомогу надавали підприємства і колгоспи області, однак не завжди керівники підприємства, колгоспів і радгоспів створювали сприятливі умови на виробництві для навчання молоді, яка працювала.

Здебільшого трансформація навчального процесу виявилася формальною, свідченням чого є низький рівень працевлаштування випускників під час проведення реформи. Вже у 1961 р. місцеві підприємства не могли працевлаштувати випускників, які навчалися за обов'язковими профілями. Недостатня матеріально-технічна база, відсутність кваліфікованих викладачів погіршували результати проведення виробничого навчання. Враховуючи ці недоліки, варто було б взяти на озброєння такі позитивні аспекти реформування освіти, як підвищення рівня самообслуговування учнів, вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів.

Ключові слова: освітня реформа 1958 р., виробниче навчання, школи Сумської області, виробнича бригада, школи робітничої і селянської молоді, ручна праця.

Постановка проблеми. У процесі структурних і соціально-економічних змін, які відбувалися в Україні, винятково важливого значення набуває проблема забезпечення галузей економіки кваліфікованими робітничими кадрами. Лідерами серед зареєстрованих у базі даних Державної служби зайнятості є вакансії слюсарів, бетонярів, токарів, механіків, водіїв, будівельників, швачок. У зв'язку зі значним дефіцитом кадрів і низьким рівнем престижності вказаних вище професій держава збільшує розмір стипендії, а роботодавці – заробітні плати. Вони мотивують майбутніх працівників, надаючи їм комфортніші умови праці та соціальні гарантії.

Підготовка майбутніх кваліфікованих робітників високого рівня професійної компетентності, здатних до діяльності, сповненої інтелектуального і творчого змісту, спонукає до вдосконалення виробничого навчання – невід'ємного складника підготовки кваліфікованих робітників. Саме тому актуальним є вивчення досвіду запровадження виробничого навчання у 1958–1964 рр. у школах з метою врахування усіх ризиків і недоліків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні причини проведення освітньої реформи 1958–1964 рр. в УРСР з'ясовував О.Ю. Яницький [1], обставини прийняття «Закону про школу (1959 р.) дослідила О. Марчук [2], ґрунтовно

висвітлено процес реформування шкільної освіти в УРСР того часу у працях Л.Д. Березівської [3–5].

Постановка завдання. Метою дослідження є виявити особливості впровадження професійної підготовки учнів відповідно до освітньої реформи 1958 р. у школах Сумщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. З'ясовуючи причини швидких темпів економічного зростання провідних країн Заходу, М.С. Хрущов та його оточення в 1954 р. зосередили свою увагу на розгортанні науково-технічної революції в країні. Розпочинаючи реформування суспільства, він значну увагу приділив освіті, яку розглядав як важливий аспект комуністичної ідеології. Трансформації освітньої сфери мали якомога ефективніше відповідати завданню модернізації суспільства на соціологічних засадах. Нівелювання особистості реалізовувалося через колективістське виховання, діяльність комсомольської та піонерської організацій [2, с. 114].

З'ясовано, що у 1954/1955 н. р. у якості експерименту в школах запроваджувалося політехнічне та виробниче навчання. Планувалося за 3–3,5 роки на навчально-матеріальній базі технікумів, заводів і МТС, які знаходилися поруч з експериментальними школами, підготувати спеціалістів середньої кваліфікації і кваліфікованих робітників для певних галузей промисловості та сільського господарства [1, с. 121].

На XX з'їзді КПРС, який відбувся в Москві 14–25 лютого 1956 р., було проголошено про зміни в системі освіти з метою забезпечення загальної і політехнічної освіти, підготовки молоді до практичної діяльності в народному господарстві [5, с. 42–47]. У резолюції XIX з'їзду Компартії України (1956 р.) перед партійними органами на місцях було поставлено завдання забезпечити подальший розвиток народної освіти, підвищити рівень навчально-виховної роботи у школі, вжити заходів до практичного здійснення політехнічної освіти, забезпечити зв'язок навчання із суспільно корисною працею. У 1955/1956 н. р. до навчального плану школи як самостійний предмет було введено ручну працю у 3–4 класах. Складність цього завдання полягала у неготовності вчителів і матеріально-технічної бази до його виконання [6, с. 40].

У грудні 1958 р. було прийнято Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток народної освіти в СРСР», одним із головних завдань якого постала підготовка всебічно освічених людей, підготовлених до фізичної праці [7]. Верховна Рада Української РСР відповідно до Закону СРСР у квітні 1959 р. ухвалила

Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР», який окреслив основні напрями проведення освітньої реформи в Україні [8]. Згідно з цим законом було встановлено нову систему шкільної освіти: значно збільшено асигнування на освіту; передбачався перехід із 1960/1961 н. р. до обов'язкового восьмирічного навчання; десятирічки перетворювалися на одинадцятирічки; повна середня освіта для підлітків і молоді 15–18-річного віку (денні середні школи, вечірні (змінні) й заочні середні школи працюючої молоді); розширювалася мережа шкіл-інтернатів; збільшувалася кількість вишів, технікумів, профтехучилищ. Крім того, згідно ст. 9 прийнятого закону вивчення української мови в школах було оголошено необов'язковим. Головним у перебудові системи народної освіти було поєднання навчання з продуктивною працею. З 15–16 років уся молодь повинна була включатися в посильну суспільно-корисну працю.

Досліджено, що реформа мала низку недоліків: завищену роль у середній освіті вечірніх і змінних шкіл, значне перевантаження учнів, погіршення якості загальноосвітньої підготовки у середніх школах, відсутність матеріально-технічної бази виробничого навчання, вибір професії без урахування індивідуальних інтересів і запитів учнів, підготовка кадрів без зважання на реальні економічні потреби тощо [1, с. 123].

Встановлено, що вже у 1958/59 н. р. Сумський облвно звітував про роботу шкіл і відділів народної освіти відповідно до рішення XXI з'їзду КПРС і «Закону про школу». Станом на 1958/1959 н. р. у Сумській області налічувалося 1 122 школи (469 початкових, 433 семирічних, 220 середніх, 2 школи-інтернати), в яких навчалися 188 211 учнів [9, арк. 2]. За народно-господарським планом передбачалося залучити до навчання 195 720 учнів.

Однією з причин невиконання плану було прагнення учнів швидше працевлаштуватися. Вже у 1959/1960 н. р. у Сумській області налічувалося 504 початкові, 435 восьмирічних і 221 середня школа, тобто всі семирічні школи були переведені на восьмирічні, збільшилася кількість початкових шкіл (за рахунок перетворення філій у початкові школи і прийняття колишніх залізничних шкіл) [10, арк. 3]. Наприкінці 1960/1961 н. р. налічувалося 1 200 шкіл, з них 511 початкових, 454 восьмирічних і 235 середніх, в тому числі 8 шкіл-інтернатів і 2 школи з подовженим днем, створених у 1960 р.

Відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток освіти в СРСР» у школах почали вводити нові навчальні плани, які передбачали вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів, навчання ручній праці у початкових класах, навчальних майстернях і пришкольній ділянці у 5–8 класах, вивчення курсу «Основи виробництва» у старших класах, посилення участі школярів у виробничій праці на підприємствах і в сільських господарствах тощо. Навіть викладання арифметики у початкових класах набувало прикладного характеру: проводилося вимірювання відстані на місцевості, обчислення земельної площі, обчислення урожаю з дослідних ділянок, розв'язування задач на місцевому матеріалі тощо [9, арк. 21]. Учні самостійно виготовляли моделі годинників, підвісних терезів, польових циркулів, лінійний метр, квадрат і куб. На практикумах з електротехніки вони навчалися читати і складати електротехнічні схеми, вивчали будову електротехнічних приладів і користування ними [9, арк. 60].

У старших класах теж широкого поширення набуло розв'язування задач, складених на місцевому матеріалі (свого колгоспу, заводу) [9, арк. 35]. Знання учнів почали характеризуватися більшою конкретністю порівняно з попередніми роками. Наприклад, крім основних законів хімії, вони виявляли знання їх застосування на практиці, властивості, добування і застосування речовин, розв'язання експериментальних задач для пояснення хімічних процесів. Зокрема, учні вміли визначати аналіз ґрунту, застосовувати міндобрива на шкільній навчально-дослідній ділянці, у колгоспі, вміли використати отрутохімікати для боротьби зі шкідниками сільського господарства тощо [9, арк. 41–42].

Більше уваги почали приділяти трудовому навчанню і професійній підготовці учнів шляхом виконання програмних вимог із ручної праці, працею в майстернях, на навчально-дослідних ділянках, практикумах, виробничому навчанні, домоведенні, шляхом суспільно корисної праці учнів [9, арк. 58]. Однак залишався незадовільним стан забезпечення обладнанням, що не давало змогу повністю виконати вимоги програми із домоведення, зокрема з розділу «Кулінарія» [9, арк. 60]. Програмою передбачалося вивчення роботи з пральними машинами, пирососами і холодильниками, які у школах були майже відсутні. У деяких закладах внаслідок відсутності відповідної навчально-матеріальної бази успіх

проведення практичних занять із домоведення мав випадковий характер і залежав від того, що саме учні принесуть із дому (продукти для готування різних страв із кулінарії, тканини для крою і шиття тощо) [10, арк. 212].

З'ясовано, що особлива увага відділами освіти і школами приділялася виробничому навчанню. У 1958/1959 н. р. воно було запроваджено в усіх середніх школах області й охоплювало 16 200 чоловік. Більшість шкіл (116 із 220) здійснювало його на базі колгоспів. Найбільш поширеними були рільники (4 000 учнів), трактористи (2 500 учнів), слюсарі (2 100 учнів), плодоовочівники (1 500 учнів), тваринники (1 400 учнів), токарі (1 200 учнів), водії (1 100 учнів), швачки і кравці (730 учнів), механізатори (670 учнів), комбайнери (500 учнів) [9, арк. 60].

У 1960/1961 н. р. виробничим навчанням було охоплено 11 548 учнів. Найбільш поширеними профілями стали рільництво (1 596 осіб), тракторна справа (1 057 осіб), будівельна справа (972 особи), тваринництво (823 особи), слюсарна справа (956 осіб), автомобільна справа (701 особа), плодоовочівництво (684 особи) та інші [10, арк. 213]. За три роки найбільший показник підготовки був для рільництва і тракторної справи; збільшилася кількість учнів, залучених до будівельної справи; зменшилася кількість осіб, які навчалися на швачок і кравців. Для розширення профілів запроваджувалися рільники-механізатори, тваринники-механізатори, механізатори широкого профілю.

Варто зауважити, що до продуктивної праці залучали і вчителів, зокрема було організовано навчання педагогів для оволодіння другою виробничою спеціальністю. Здебільшого вчителі із середніх шкіл (переважно із семирічних) опановували виробничі професії, які допомагали їм у навчальній роботі з учнями. Наприклад, педагоги Конотопського району опановували такі спеціальності: механізаторів (51 особа), рільника (37 осіб), зоотехніка (11 осіб), водія (80 осіб), плодоовочівника (16 осіб), тваринника (37 осіб), швачки (189 осіб) [9, арк. 18].

Праця в майстернях мала навчальний і виробничий характер. Для практичних занять учнів 5–8 класів у шкільних навчальних майстернях використовувалися всі місцеві можливості для їх обладнання. Більшість шкіл області у 1960 р. мали навчальні майстерні з обробки дерева й металу окремо або комбіновані. У низці шкіл учні самостійно виготовляли столярні й слюсарні верстати [10, арк. 201]. У багатьох школах учні самостійно

виготовляли інструменти, обладнання для школи, меблі. Школи навіть готували продукцію на замовлення. Учні Сумської середньої школи № 18 на замовлення будівельного училища виготовляли молотки, сокири та інший інструмент. Школи Великописарівського району робили годівниці для колгоспних птахоферм, а на замовлення лісгоспу – шпаківні [9, арк. 59].

Однак, спостерігалася значна проблема із забезпеченням кадрами: у 1961 р. у восьмирічних школах області серед викладачів праці лише 14 осіб мали вищу освіту, 59 – середню педагогічну, а 249 осіб не мали ні спеціальної, ні педагогічної освіти. У деяких школах залучалися викладачами особи, які не мали освіти за 3–4 класи [10, арк. 208]. Встановлено, що у 1957/1958 н. р. класи з виробничим навчанням закінчили 165, а у 1958/1959 н. р. – 2 358 учнів 118 шкіл. З них кваліфікацію рільника отримали 684 особи, тракториста – 561, тваринника – 158, плодоовочівника – 194, водія – 99, слюсаря – 124, токаря – 142, електромонтажника – 87, столяра – 34, шевця-кравця – 129, працівника текстильної фабрики – 53, майстра взуттєвої справи – 24, хіміка – 32, будівельника – 21.

З 1955 р. на базі Конотопського заводу «Червоний металіст» здійснювалося виробниче навчання Конотопської середньої школи № 2 – підготовка слюсарів, токарів і електромонтажників. За матеріалами звіту Сумського облвню, завод виділив для навчання учнів досвідчених інженерів, техніків, кваліфікованих робітників, забезпечив всіх учнів виробничими місцями, а випускників – робочими місцями [9, арк. 60]. Низка шкіл здійснювала виробниче навчання на базі будівельних технікумів або техучилищ, де було якісне устаткування (Глухівська школа № 2, Сумська № 8 та інші) [10, арк. 214].

Ще однією формою виробничого навчання було *проведення літньої практики* шляхом створення виробничих бригад учнів та учнівських дослідних господарств [9, арк. 62]. Перша виробнича бригада була створена в Алтинівській середній школі Кролевецького району у 1955 р. Вже у 1958 р. при усіх школах області були навчально-дослідні ділянки, більшість із яких мала відповідні розділи, сівозміни, у 47 школах побудовані теплиці. Зоологічний відділ налічував 438 крільчатників, 100 пасік із 500 бджолосім'ями. Учням вдалося одержати високі врожаї цукрових буряків, кормових, кукурудзи тощо. Досліди на кролефермі дали змогу розкрити біологічні основи підвищення продуктивності сільськогосподарських тварин [9, арк. 59].

У 1958 р. в усіх середніх школах області було створено *виробничі бригади*, за якими були закріплені земельна площа, тваринницькі ферми та відповідний виробничий інвентар, що слугувало матеріальною базою для виробничого навчання. Кількість учнівських виробничих бригад у колгоспах у 1958 р. становила 155, а у 1959 р. вона зросла до 181, налічуючи 9 468 осіб. Члени бригад обробляли 4 302 га колгоспної землі, з якої 1 580 га кукурудзи, 256 га картоплі, 234 га овочів, 120 га цукрових буряків [9, арк. 62].

Досліджено, що будівельних бригад у 1958 р. налічувалося 111 з охопленням до 3 000 учнів. У зазначений рік ними побудовано 27 навчальних майстерень, 11 теплиць, 6 спортзалів, 150 спортивних майданчиків, відремонтовано 64 школи [9, арк. 63]. У 1959 р. бригади Роменського району долучалися до будівництва водогону, колгоспних приміщень тощо.

У зміцненні навчально-матеріальної бази значну допомогу надавали підприємства і колгоспи області. Наприклад, у 1959 р. Сумський суперфосфатний завод передав середній школі № 21 і школі робітничої молоді № 5 м. Суми наочних посібників і хімреактивів на 7 775 крб. Колгоспами Липово-Долинського району асигновано кошти кожній середній і семирічній школі на обладнання кабінетів домоведення. У середніх школах № 4 і № 13 м. Суми швейна фабрика виділила устаткування і обладнала швейні майстерні, в яких відбувалося виробниче навчання учнів – швачок.

Широко залучалися до обладнання навчальних кабінетів і самі учні. Ними було виготовлено понад 30 тис. наочних посібників, приладів, моделей тощо (геометричних фігур, різних видів радіоприймачів). Учні Засульської середньої школи Роменського району у своїх майстернях виготовляли продукцію для потреб дитбудинків, дитсадків і шкіл (кухонні і лабораторні столи, віконні рами, двері, шафи, стільці, халати, наволочки тощо) [9, арк. 11]. У звітних матеріалах 1964 р. зазначалося, що для проходження виробничої практики на відповідних виробництвах не існувало відповідних цехів чи прольотів, а керівники підприємств мало допомагали школам вести роботу з охоплення навчанням робітничої молоді (міста Білопільля і Ворожба) [11, арк. 1–8]; дослідна робота шкіл на пришкольничих-дослідних ділянках стала непланомірною, рідко залучалися для цих цілей теплиці (школи №№ 5, 10, 11, 14 м. Конотоп) [12, арк. 30–46].

Встановлено, що в досліджуваний період проводилася *різноманітна гурткова робота*,

зокрема у школах області станом на 1959 р. налічувалося 1 060 гуртків юннатів, які охоплювали 40 000 учнів. Зросла кількість спеціалізованих гуртків. Навчаючись у гуртках, 112 учнів одержали права водія трактора, 143 – автомобіля, 32 – комбайнера [9, арк. 64]. Шкільними гуртками та обласною станцією юннатів з учнів 5–10 класів станом на 1959 р. було підготовлено 135 інструкторів із квітництва, бджільництва, садівництва і кролівництва, які працювали у своїх школах для підготовки учнів для роботи за цими профілями.

З'ясовано, що зв'язок навчання з практикою втілювався і шляхом *самообслуговування* (прибирання класних приміщень, подвір'я школи, шкільних буфетів, висадки дерев, провітрювання класних кімнат, догляду за кімнатними рослинами, ремонту меблів тощо). До самообслуговування залучалися всі учні; залежно від віку, статі та фізичних можливостей вони виконували різні види побутової праці [10, арк. 210]. Мотивувалося це через шкільну пресу, так звані «дзеркала чистоти», оцінку санітарного стану класу, учнівські збори, бесіди класних керівників тощо [9, арк. 64].

Результатом виробничого навчання стало те, що з 10 899 випускників 1958 р. було працевлаштовано 2 480 осіб на промислових підприємствах, 3511 – у сільському господарстві, 711 – в інших установах, 404 виїхали на цілині землі, 276 вибули до Радянської Армії, 2 407 – навчалося у вишах та інших закладах [9, арк. 65]. У 1960 р. 1 524 випускники сільських шкіл пішли працювати у колгоспи і радгоспи [10, арк. 224]. Гіршим був стан працевлаштування випускників промислового профілю. Наприклад, у 1960 р. із 54 випускників Лебединської середньої школи № 1 за профілем токаря на заводі поршневих кілець працевлаштовано лише 9, у 1961 р. усі випускники Юнаківської школи Хотінського району (нині Сумський район) не були працевлаштовані через відсутність місць, у 1960 і 1961 рр. насосний завод не зміг забезпечити робочими місцями усіх випускників Сумської середньої школи № 18 [10, арк. 225]. У 1964 р. з 2 366 учнів, які одержали спеціальність сільськогосподарського виробництва, у колгоспах працевлаштувалися 1 530 осіб, решта продовжили навчання у вищих школах, технікумах та працевлаштувалися в інших галузях народного господарства [13, арк. 26–29].

Серед недоліків організації виробничого навчання варто назвати те, що у більшості міських шкіл були відсутні закріплені за учнями окремі робочі місця, в результаті чого вони лише

спостерігали роботу прикріпленого працівника заводу, фабрики, а не працювали самі [9, арк. 65]. При створенні бригад не завжди враховувався профіль виробничого навчання. Наприклад, у Великописарівській середній школі було створено бригаду з вирощування кукурудзи, в той час як профілем виробничого навчання в школі були швачки та водії [9, арк. 67].

З'ясовано, що в Сумській області станом на 1959 р. налічувалося 31 школа робітничої молоді, де навчалося 4 038 учнів (на початку року їх було 5 501); 9 131 окремих клас сільської молоді з контингентом учнів 1 339 (на початку року – 2 175); заочна школа у складі 352 учнів (на початку року – 289). Такий показник зменшення кількості учнів був пов'язаний із призовом до лав армії, переходом до інших навчальних закладів, виїздом на роботу в інші регіони тощо [9, арк. 79–80].

У 1961 р. кількість шкіл робітничої молоді збільшилася до 51, сільської молоді – до 21, заочних – до 5 [10, арк. 4]. Уже в 1961 р. спостерігався значний відсів учнів (4 252), із яких 1 764 – без поважної причини. Спостерігалися низька успішність, невелика кількість відмінників, недостатня матеріальна база для проведення уроків із підвищення виробничої кваліфікації, незначна кількість змінних класів [10, арк. 272]. З метою залучення молоді до навчання організувалися вечори-зустрічі з випускниками шкіл, студентами інститутів, інженерами, механізаторами, агрономами, які раніше закінчили вечірні школи, з молоддю, яка добре поєднувала працю на виробництві з навчанням у вечірніх школах.

У більшості шкіл області профіль професійної кваліфікації був визначений згідно з розпорядженням Міністерства освіти: в 7–8 класах – технічне креслення, в 9-х класах – основи машинознавства, в 10-х – основи електротехніки. Крім цього, в школах були запроваджені такі дисципліни з підвищення професійної кваліфікації, як технологія обробки металів, текстильної справи, одягу, торгівлі, основи землеробства, тваринництва, автосправа та інші [10, арк. 280].

Вчителів, які мали основну роботу в школі робітничої молоді, налічувалося 415, у школах сільської молоді працювало 1 095 учителів, з них із вищою освітою – 695 осіб. Викладачами дисциплін підвищення професійної кваліфікації були інженери, техніки, агрономи, які здебільшого мали якісні знання, але недостатньо володіли методикою викладання.

Робота шкіл робітничої та сільської молоді вимагала покращення матеріально-технічної бази

закладів. Зазвичай цьому сприяли підприємства, де працювала молодь, яка не мала освіти (наприклад, завод ім. Фрунзе на своїй території виділив приміщення на 12 класних кімнат для Сумської середньої школи робітничої молоді № 2; Сумська суконна фабрика виділила вечірній школі № 1 3 класні кімнати; суперфосфатний завод виділив Сумській середній школі № 5 5 тис. крб на придбання наочних посібників тощо) [9, арк. 78].

З метою тісного пов'язання теоретичного програмного матеріалу з практикою виробництва учнів вчителі багатьох шкіл робітничої молоді почали вивчати основи виробництва, на яких працювали їхні учні. Наприклад, у Конопської середній школі № 1 під керівництвом інженерів заводу «Червоний металіст» вивчали основи виробництва усіх цехів цього підприємства [9, арк. 79]. Однак не завжди керівники підприємства, колгоспів і радгоспів створювали сприятливі умови на виробництві для навчання працюючої молоді.

Уведення в школах робітничої та сільської молоді курсу підвищення кваліфікації учнів здебільшого вдосконалювало професію працівників промисловості і сільського господарства, підвищувало продуктивність їхньої праці. Учні більшості шкіл області позитивно відгукувалися на введення професійної кваліфікації, але необхідно зазначити і про складність здійснення на практиці цього навчання (школи не мали остаточних роз'яснень у методиці проведення навчання з підвищення кваліфікації учнів, для викладачів майже не було ніякої методичної літератури, відсутня матеріальна база). Складність у підвищенні кваліфікації учнів у школах робітничої молоді полягала у неспорідненому складі учнів, особливо в школах міського типу [10, арк. 280].

Можна стверджувати, що для 70–80% шкіл перебудова виявилася формальною, реальним же фактом стало погіршення якості навчання і виховання. Свідченням формальності перебудови загальноосвітніх шкіл у трудові політехнічні школи є працевлаштування випускників під час проведення реформи. У більшості навчальних закладів проводилася обов'язкова, в основному одноманітна професіоналізація для всіх учнів, оскільки через недофінансування, слабкість матеріально-технічної бази, відсутність кваліфікованих викладачів і низки інших причин школа не могла запропонувати якісного різноманіття професій [3, с. 277]. Більше половини учнів йшли працювати не за спеціальністю, отриманій у школі.

Об'єктивно збільшення кількості вечірніх і змінних шкіл сприяло поширенню середньої освіти серед випускників восьмирічних шкіл, оскільки далеко не всі учні у зв'язку з матеріальним становищем батьків могли продовжувати навчання у денних одинадцятирічних школах. Однак формальний підхід до навчання та відсутність матеріальної бази зводили нанівець позитивні моменти навчання у таких школах. Більшість вечірніх шкіл при занижених вимогах до своїх учнів давали занижені знання. Значна кількість учнів вечірніх шкіл одержувала лише задовільні оцінки [14, с. 149]. Таким чином, більшість учнів цих шкіл не могли успішно скласти вступні екзамени і продовжити навчання у вищих навчальних закладах. До того ж учні, які поєднували роботу з навчанням у вечірніх школах, піддавалися значному перевантаженню [1, с. 122–123].

У 1964 р. було прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміну терміну навчання у середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах із виробничим навчанням», згідно якої встановлювався замість 3-річного 2-річний термін навчання у середній школі на базі 8 класу, тобто повернення школи до 10-річного терміну навчання. У 1966 р. постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи» скасовувалася обов'язкова професійна підготовка в загальноосвітніх школах. Таким чином, реформа була частково згорнута ще за правління М.С. Хрушова та практично повністю відмінена його наступниками.

Висновки. Можна стверджувати, що запровадження професійної підготовки учнів у 1958–1964 рр. у школах Сумської області мало такі ж переваги і недоліки, як і в усіх школах УРСР. Воно здійснювалося шляхом виконання програмних вимог із ручної праці, працею в майстернях, на навчально-дослідних ділянках, практикумах, виробничого навчання, домоведення, самообслуговування, роботи шкіл робітничої і сільської молоді.

У більшості випадків трансформація навчального процесу виявилася формальною, свідченням чого є низький рівень працевлаштування випускників під час проведення реформи. Враховуючи ці недоліки, варто було б взяти на озброєння такі позитивні аспекти реформування освіти, як підвищення рівня самообслуговування учнів, вивчення наукових основ сучасного виробництва у навчальних предметах фізико-математичного і біолого-географічного циклів тощо.

Список літератури:

1. Яніцький О.Ю. Освітня реформа 1958–1964 років в УРСР: причини, хід, значення. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Сер.: Історія. 2015. Вип. 23. С. 120–124.
2. Марчук О. Закон про школу (1959 р.): обставини його прийняття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Сер. 6: Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 114.
3. Березівська Л.Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті. Київ : Богданова А.М., 2008. 406 с.
4. Березівська Л. Періодизація реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). *Історико-педагогічний альманах*. 2011. Вип. 1. С. 44–48.
5. Березівська Л.Д. Радянська реформа про зміцнення зв'язку школи з життям (1956–1964). *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 42–47.
6. Денисюк Т.Ф. Історіографічний аналіз розвитку змісту початкової освіти України у 50–90-х роках ХХ століття. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2006. № 28. С. 39–42.
7. Закон об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР. Москва : Известия сов. депутатам трудящихся, 1958. 30 с.
8. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР. Київ : Рад. шк., 1959. 26 с.
9. Звіт Сумського облвно про роботу шкіл і відділів народної освіти в 1958/1959 н. р. *Державний архів Сумської області (ДАСО)*. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 266. 92 арк.
10. Річний звіт про роботу шкіл Сумської області за 1960–1961 н/р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 3212. 310 арк.
11. Інформація про роботу шкіл м. Білопілля та м. Ворожби за 1963–1964 н/р. *ДАСО*. Ф. Р-3552. Оп. 4. Спр. 35. Арк. 1–8.
12. Інформація о работе Конотопского городского отдела народного образования за 1963–1964 учебный год. *ДАСО*. Ф. Р-3552. Оп. 4. Спр. 35. Арк. 30–46.
13. Інформація про проведену роботу Сумського облвно із працевлаштування випускників загально-освітніх шкіл у 1964 р. *ДАСО*. Ф. Р-3552. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 26–29.
14. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. Вінниця : Книга-Вега, 2005. 256 с.

Bitotserkivska I.S. VOCATIONAL TRAINING OF SCHOOL STUDENTS IN SUMY REGION AS A RESULT OF EDUCATIONAL REFORM 1958

The purpose of this study is to reveal the peculiarities of the introduction of vocational training for students in line with the 1958 educational reform in Sumy schools. Following the Law of the Verkhovna Rada of the UkrSSR (1959), a new system of school education was established. In particular, starting from 1960/1961 academic year, a transition to a compulsory eight years' education was introduced; the ten-year schools turned into eleven-year ones; a complete secondary education for young people of 15–18 years of age (day high schools, evening (variable) and distance learning high schools for working youth).

The main part of the restructuring of the public education system was the combination of training with productive labour. It was found that the introduction of vocational training for students in 1958–1964 in schools in Sumy region had the same advantages and disadvantages as in all schools of the Ukrainian SSR. It was implemented through the fulfillment of program requirements for manual labor, work in workshops, educational and research sites, workshops, industrial training, housekeeping, self-service, work of schools of working and rural youth.

Enterprises and collective farms of the region provided considerable assistance in strengthening the educational and material base, however, not always the heads of the enterprise, collective farms and state farms created favorable training conditions for the working youth. In most cases, the transformation of the educational process proved to be formalistic, which was evidenced by a low employability of school graduates during the reform.

Already in 1961, local enterprises could not hire graduates who had completed compulsory vocational profiles. Inadequate material and technical supply, lack of qualified tutors aggravated the results of the vocational training. Given these shortcomings, it would be worthwhile to take into account such positive aspects of education reform as enhancing students' self-care, studying the scientific foundations of modern production in physics and mathematics, biological and geographical cycles, and so on.

Key words: *educational reform of 1958, industrial training, schools of Sumy region, production team, schools of working and rural youth, manual labour.*

Бугрій В.С.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Ярош Н.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

ПОВОЄННІ РЕАЛІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВИКЛАДАЧІВ КАФЕДР ІСТОРІЇ СУМСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РР. ХХ СТ.)

У статті розкриваються особливості матеріально-побутового та соціально-ідеологічного буття викладачів кафедр історії Сумського педагогічного інституту у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано структуру праці і відпочинку, житлові умови викладачів. Встановлено, що заробітна плата викладачам нараховувалася залежно від стажу педагогічної роботи, посади, наявності наукового ступеня і вченого звання. Її розміри не давали можливості викладачам забезпечити себе необхідними промисловими та продуктовими товарами.

Виявлено, що у повоєнний період викладацький контингент в СРСР остаточно перейшов до такого способу життєдіяльності, який суттєво відрізнявся від ритму західної вищої школи. Радянські викладачі, окрім навчальної та наукової роботи, повинні були обов'язково займатися ще й громадською діяльністю.

Встановлено, що суттєво впливав на повсякденне життя істориків Сумського педагогічного інституту ідеологічний чинник. Наприкінці 1940-х років сталінський режим відновив репресії, метою яких було створення необхідного балансу на інтелектуальному фронті. Запускався новий виток утвердження великоросійського шовінізму, а для цього почала переслідуватися, морально і фізично знищуватися інтелігенція неросійського походження. У Сумському педагогічному інституті під шквал критики потрапили викладачі історії України.

Проведене дослідження дало можливість зробити висновки, що на повсякденне життя викладацького контингенту істориків Сумського педагогічного інституту суттєво впливали такі чинники: наслідки війни та непродуктивність радянської економіки, які створили низку проблем у матеріально-побутовому становищі; вимоги активно займатися громадською діяльністю, рутинною та малоціквою, але дуже затратною як за часом, так і за обсягом витраченої енергії; потужний ідеологічний контроль, який охоплював навчальне, наукове і побутове життя.

Ключові слова: повсякденне життя, кафедри історії, викладачі педагогічних інститутів, Сумський педагогічний інститут, матеріально-побутові умови, громадська діяльність.

Постановка проблеми. Повсякденне життя окремих соціальних об'єднань перетворилося у важливий напрям наукових досліджень. Звернення до різних аспектів цієї проблеми дозволяє розкрити долю окремої людини в історичних подіях і явищах. Вивчення повсякденного життя викладацьких колективів дає змогу доповнити новими ознаками категорію «повсякденність», з'ясувати вплив економічних, політичних, ідеологічних чинників на поведінку, світогляд, умови наукової та навчальної діяльності педагогічних працівників. Важливість цієї публікації пов'язана також і з регіональним аспектом у вивченні історії повсякденності. Досвід окремого вищого педагогічного інсти-

туту дозволить встановити особливе та характерне для буття провінційних навчальних закладів, допоможе сформулювати цілісне уявлення про життєдіяльність викладацьких колективів у різні історичні періоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний фактичний матеріал стосовно кількісних та якісних характеристик студентських і викладацьких колективів педагогічних інститутів, умов забезпечення навчального процесу представлено у працях з історії розвитку історичної освіти у вищій школі. Їх автори А. Булда [1], С. Буряк [2], Н. Венцева [3], С. Нікітчена [16] в основному зосереджують увагу на впливі тоталітарного режиму на навчально-виховний процес.

Методологічні аспекти дослідження повсякденності розкриті у роботах українських дослідників О. Удода [18] та О. Коляструк [12]. Повсякденність студентських і викладацьких колективів вищої школи стала предметом досліджень О. Комарницького [13], О. Лук'яненка [14], О. Рябченко [17], Н. Хоменко [19]. Аналіз історіографії засвідчує обмежену кількість праць, предметом яких були б регіональні аспекти повсякденного життя викладачів педагогічних навчальних закладів.

Мета статті – розкрити особливості матеріально-побутового та соціально-ідеологічного буття викладачів кафедр історії Сумського педагогічного інституту у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сумський державний педагогічний інститут відновив свою роботу восени 1943 року. На той час до його складу входило 4 факультети: історичний, мовно-літературний, природничий, фізико-математичний. Найболючішою та найгострішою проблемою для історичного факультету, як і для інституту загалом, залишалася кадрова. Спочатку викладачі-історики (6 осіб) були об'єднані в одну кафедру історії. У 1947–1948 навчальному році у зв'язку зі зростанням кількості студентів історичного факультету та викладацького складу, який їх обслуговував, відбулося розмежування кафедри історії на кафедру історії СРСР і загальної історії.

З поступовим відновленням після війни необхідних для навчального процесу умов у Сумському державному педагогічному інституті, як і в інших ВНЗ України, відбулася стабілізація структури праці і відпочинку викладачів. Вона складалася з відповідного до посади навантаження (у професора – 540, доцента – 720, асистента – 780 годин), недільного вихідного та оплачуваних відпусток. Не дивлячись на досить помірне навчальне навантаження, загалом умови життя викладачів залишалися складними. Так, гостро поставало питання із забезпеченням житлом. Міська влада практично не допомагала інституту у вирішенні цього питання. Єдине що було зроблено, це задоволено клопотання дирекції навчального закладу про виділення у використання другого поверху великого будинку по вулиці Радянській. Інститут самостійно почав ремонтувати і переоблаштовувати отримані площі під викладацьке житло [20, с. 9]. На початок 1950-х років викладацький житловий фонд інституту становив 31 квартиру. Проте через діючу практику так званого ущільнення житла більшість із цих квартир були однокімнатними комуналками зі спільними для декіль-

кох сімей кухнями та туалетами [6, с. 9]. Такий побут не сприяв проведенню наукової роботи в домашніх умовах, що гальмувало творчу активність педагогічної інтелігенції. До цього додавалися ще й інші життєві проблеми – дефіцит меблів, посуду, постільних речей.

Заробітна плата викладачам нараховувалася залежно від стажу педагогічної роботи, посади, наявності наукового ступеня і вченого звання. До грошової реформи середня ставка викладача ВНЗ становила від 1 000 до 1 300 руб. Після грошової реформи 1947 року оклад викладача залежно від стажу коливався у межах 1 100 – 1 350 крб. Ставка старшого викладача складала 1 650 крб. Оскільки грошова реформа носила конфіскаційний характер, то ціни на продукти першої необхідності також зросли, тому майже половина заробітку витрачалася на харчування.

З 1949 року було встановлено нові посадові оклади для професорсько-викладацького складу. Так, професорам і докторам наук передбачався оклад у розмірі 4 000 крб., доцентам і особам, які мали вчене звання кандидата наук – 2 000 крб, особам, які не мали вченого звання і наукового ступеня – 1 000 крб [15, с. 258]. Для заохочення викладацького складу до участі в ідеологічній пропаганді створювалася система державних гонорарів. Так, позаштатні лектори, які виступали перед різними аудиторіями з поясненням партійної лінії щодо окремих суспільних явищ, отримували до 120 крб за кожен прочитану ними лекцію.

Проблемним залишалось і забезпечення належного харчування викладачів. У перші повоєнні роки доступ до продуктових товарів здійснювався за картковою системою. Проте вона не давала змоги ні повноцінно існувати, ні тим більше енергійно займатися навчальною та науковою діяльністю. За картковим нормованим забезпеченням викладач вищого навчального закладу отримував щомісяця м'яса – 180 г., жиру й цукру – по 400 г., круп і макаронних виробів – 1 кг 200 г. і 600 г. хліба щодня. Продукти видавалися лише на одну особу, сімейний стан і кількість членів сім'ї не враховувалися. Непоодинокими були перебої у постачанні продуктів за картками. У Сумському педагогічному інституті працівники, які мали вчений ступінь і звання, одержували харчування по другій категорії і сухий пайок. Декани факультетів і старші викладачі, які не мали ступенів і звань, харчувалися по третій категорії без одержання сухого пайка. Решта викладачів була прикріплена до їдальні [20, с. 8–10].

Харчування в їдальні Сумського педагогічного інституту спочатку було дворазове (сніданок і обід). Продукти (риба, м'ясо, крупи) поставлялися у невеликих кількостях, до того ж працівники їдальні постійно економили і знижували відпускні норми. Через це порції виходили низької якості, що викликало масове невдоволення. Тоді дирекція інституту вирішила відмовитися від дворазового харчування і перейти до обслуговування викладачів і студентів тільки в обід, при цьому збільшивши калорійність страв [20, с. 9].

Відміна карткової системи не полегшила ситуацію, оскільки супроводжувалася різким зростанням цін на фоні падіння товарного виробництва. Типовими для того часу стали довгі черги за хлібом та іншими продуктами першої необхідності. Більш-менш регулярне забезпечення товаром було організоване лише в столицях, тому викладачі намагалися привозити з відрядження якомога більше м'ясних та інших виробів. Інколи стояння в чергах і пошук дешевих продуктів заміняли прикомандированим науковцям їх основну мету приїзду – роботу в бібліотеках, архівах, участь у конференціях і семінарах. Велику потребу викладачі мали і в одязі та взутті. Як і продукти харчування, вони видавалися по картках профспілковими організаціями ВНЗ.

У повоєнний період викладацький контингент в СРСР остаточно перейшов до такого способу життєдіяльності, який суттєво відрізнявся від ритму західної вищої школи. Радянські викладачі, окрім навчальної та наукової роботи, повинні були обов'язково займатися ще й громадською діяльністю. На кожному семестр деканатами факультетів розроблялися і втілювалися в життя плани виховної роботи. Такий план на історичному факультеті Сумського педагогічного інституту включав читання політико-виховних лекцій для студентів, проведення культпоходів до театру і кінотеатрів, систематичний випуск стінної газети, оформлення аудиторій і гуртожитків гаслами і портретами [5, с. 36].

Регулярно проводились збори академічних груп студентів-істориків, на яких обговорювалися актуальні питання навчального процесу, самостійної роботи, підвищення рівня знань студентів. Двічі на місяць проводили політзаняття за темами, які розроблялися партійним бюро. Всю цю роботу мали організувати куратори академічних груп. У випадку, якщо вони в чомусь послабляли тотальний контроль за своїми студентами, їх звинувачували в небажанні «стати ідейними вихователями своїх студентських колективів» [8, с. 142].

Викладачі-історики значну частину свого часу змушені були присвячувати читанню лекцій у різних організаціях. У роботі лекторію Сумського педагогічного інституту брали участь викладачі кафедр історії А. Зубченко, В. Мусатенко, Б. Пільверман. Тематика їх лекцій стосувалася міжнародних відносин, антиколоніального руху, приєднання України до Росії, поглядів засновників марксизму-ленінізму на історичні події [5, с. 58]. Завідувач кафедри загальної історії Б. Пільверман був позаштатним лектором обкому та міському КПУ, членом бюро секції міжнародних відносин обласного відділення товариства з поширення політичних і наукових знань. Він постійно залучався до лекційної шефської роботи в інституті, місті та області [11, с. 12].

Кожний викладач кафедри історії СРСР уносив до свого плану на навчальний рік зобов'язання прочитати не менше однієї лекції для загальноінститутського та факультетського суспільно-політичного лекторію. Всі члени кафедри виступали з лекціями і доповідями перед трудовими колективами міста і області по лінії товариства із розповсюдження політичних і наукових знань [9, с. 61]. Виконували викладачі-історики й інші громадські доручення. Наприклад, старший викладач кафедри загальної історії В. Чупашкін керував роботою інститутського радіовузла [10, с. 11].

Напружена громадська діяльність охоплювала практично всі дні викладачів історичного факультету Сумського педагогічного інституту. В цій ситуації високі навчальні та наукові результати могли досягатися лише за рахунок максимальної інтенсифікації праці та зведення до мінімуму особистого життя і власних потреб. Таке навантаження витримували завдяки тому, що на факультеті після війни діяв якісно новий колектив. Фронтовики, працівники тилу, ті хто пережив окупацію – всі вони мали життєвий досвід і вирізнялися працелюбством, цілеспрямованістю, почуттям обов'язку. Сприяла активній громадській діяльності і погана якість умов життя. Комунальні квартири, перенаселеність гуртожитків спонукали людей проводити більшу частину свого часу за межами дому. Ця ж обставина змушувала до активного проведення дозвілля. Популярними стали відвідування кінотеатрів, театру, парку відпочинку.

Суттєво впливав як на навчально-наукову діяльність, так і на повсякденне життя істориків Сумського педагогічного інституту ідеологічний чинник. Наприкінці 1940-х років сталінський режим відновив репресії, метою яких було ство-

рення необхідного балансу на інтелектуальному фронті. Було запущено новий виток утвердження великоросійського шовінізму, а для цього почали переслідувати, морально і фізично знищувати інтелігенцію неросійського походження.

В Україні атака на національну інтелігенцію розпочалася саме з істориків. У серпні 1947 року вийшла одіозна постанова ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». В ній у «допущенні грубих націоналістичних помилок» звинуватили і викладачів історії України. У Сумському педагогічному інституті під шквал критики за «прихильність до буржуазно-націоналістичних поглядів Грушевського» потрапив викладач історії України В. Мусатенко. Йому приписали ігнорування директив зазначеної постанови, що виявилось у недостатній критиці Грушевського, слабкому зв'язку подій історії України з подіями історії народів СРСР, з історією Росії [7, с. 5].

Найбільше постраждав через «відсутність гострої політичної боротьби з проявами буржуазно-націоналістичної ідеології в історичній науці» директор Сумського педагогічного інституту Д. Нукалов. На свою біду він, окрім керівництва інститутом, як історик за фахом перебував на посаді старшого викладача кафедри історії СРСР, викладав історію України. Йому приписали «перебування в полоні школи Грушевського», пригадали надруковану в обласній газеті статтю «З історії міста Суми», в якій він «не виявив ідейності і чистоти марксистсько-ленінської науки». Не дивлячись на публічне визнання помилок і обіцянки виправити становище, Д. Нукалов був звільнений із посади директора. Всім викладачам кафедри історії СРСР Сумського педагогічного інституту було вказано уважно переглянути свої конспекти лекцій і списки рекомендованої літератури [4, с. 53].

Ідеологічний контроль за істориками ще більш посилювався після виходу у серпні 1951 року постанови ЦК ВКП(б)У «Про заходи поліпшення викладання суспільних наук у вищих учбових закладах». Після цього обласним і міським комітетам партії доручили безпосередньо комплектувати штати кафедр суспільних наук, персонально затверджувати кожного викладача, звільняти з посад тих осіб, які не відповідали вимогам

за своїми політичними і діловими якостями. Вся робота суспільствознавчих факультетів повинна була будуватися на основі партійних рішень. Так, історико-філологічний факультет Сумського педагогічного інституту у своїй діяльності на 1952–1953 навчальний рік керувався постановами ЦК ВКП(б)У та КП(б)У з ідеологічних питань, рішеннями XIX з'їзду КПРС, роботами Сталіна «Марксизм і питання мовознавства», «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» [8, с. 113].

У зв'язку з виходом тез ЦК КПРС «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)» планом роботи кафедри історії СРСР Сумського педагогічного інституту на 1953–1954 навчальний рік передбачалося глибоке вивчення, обговорення та використання у роботі їх положень. Усі члени кафедри мали прочитати не менше 3–4 лекцій у місті на теми, пов'язані з цією подією [9, с. 62]. Таким чином під тиском сталінської тоталітарної машини історична наука втрачала своє обличчя. Партійними директивами з самого початку визначалося, як необхідно трактувати історичні події, що обумовлювало стрімке падіння рівня історичних досліджень.

Висновки. На повсякденне життя викладацького контингенту істориків Сумського педагогічного інституту суттєво впливало декілька чинників. По-перше, наслідки війни та непродуктивність радянської економіки створили низку проблем у матеріально-побутовому становищі: необлаштованість або відсутність житла; нестача одягу та найнеобхідніших у вжитку речей; голод і недоїдання. Все це обмежувало можливості у праці та відпочинку. По-друге, плідна творча робота, обивательські радості особистого життя витіснялися громадською діяльністю, рутинною та малоцікавою, але дуже затратною як за часом, так і за обсягом людської енергії. По-третє, і наукове, і повсякденне життя перебувало під потужним ідеологічним контролем. Саме ідеологія диктувала обов'язкові для кожного форми праці, відпочинку, особистого життя. Останні роки сталінського правління характеризувалися посиленням догматичних тенденцій в історичній освіті і науці, відновленням репресій проти вчених, насадженням атмосфери підозрілості і страху, які паралізували дослідницьку ініціативу істориків.

Список літератури:

1. Булда А.А. Практична підготовка вчителів історії в педагогічних навчальних закладах України (етапи і особливості). Київ : Вид-во Нац. педаг. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 1999. 448 с.
2. Буряк С.А. Історична освіта в педагогічних вузах Української РСР (1943–1956 рр.) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2015. 200 с.
3. Венцева Н.О. Вища історична педагогічна освіта України в першій половині ХХ століття: історичний аспект. Бердянськ : ФОП Ткачук О.В., 2016. 398 с.
4. Держархів Сумської області (далі – ДАСО). Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 24, 236 арк.
5. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 37, 159 арк.
6. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 41, 363 арк.
7. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 58, 52 арк.
8. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 120, 263 арк.
9. ДАСО. Ф. 2817. Оп. 3. Спр. 132, 128 арк.
10. ДАСО. Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 141, 205 арк.
11. ДАСО. Ф. 2817, Оп. 3, Спр. 160, 232 арк.
12. Коляструк О.А. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний та методологічний аспекти. Харків : Курсор, 2008. 122 с.
13. Комарніцький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
14. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років. Полтава : Видавництво «Сімон», 2019. 658 с.
15. Научные кадры в СССР : Сборник документов и справочных материалов / Под. ред. А.В. Топчиева. Москва : Академия наук, 1959. 304 с.
16. Нікітчина С.О. Становлення і розвиток системи професійно-педагогічної підготовки вчителів історії в Україні (1917–1991 рр.) : Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Київ, 1998. 535 с.
17. Рябенко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. Харків : Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2012. 456 с.
18. Удод О. Історія і духовність. Київ : Генеза, 1999. 148 с.
19. Хоменко Н.М. Повсякденне життя студентської молоді України (1950–1960-ті рр.) : Автореф. канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії НАН України. Київ, 2008. 20 с.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 15. Спр. 34, 47 арк.

Buhriy V.S., Yarosh N.V. POST-WAR REALITIES OF THE DAILY LIFE OF TEACHERS OF THE CHAIR OF HISTORY OF THE SUMY PEDAGOGICAL INSTITUTE (SECOND HALF OF THE 1940S – EARLY 1950'S)

The article reveals the peculiarities of material and social and ideological existence of teachers of the departments of history of the Sumy Pedagogical Institute in the second half of the 1940s – at the beginning of the 1950s. The structure of work and rest, the living conditions of teachers are characterized. It is established that the salaries of the teachers were calculated depending on the length of teaching, position, availability of a scientific degree and academic rank. Its size did not allow teachers to provide themselves with the necessary industrial and product goods.

It is revealed that in the post-war period the teaching contingent in the USSR finally switched to such a way of life that was significantly different from the rhythm of Western higher education. In addition to educational and scientific work, Soviet teachers were also required to engage in social activities.

It is established that ideological factor significantly influenced the daily life of historians of Sumy Pedagogical Institute. In the late 1940s, the Stalinist regime resumed repression aimed at creating the necessary balance on the intellectual front. A new round of assertion of Great Russian chauvinism was launched, and for this purpose the intelligentsia of non-Russian origin began to be persecuted, morally and physically destroyed. The Sumy Pedagogical Institute has been criticized by teachers of Ukrainian history.

The research made it possible to conclude that the daily factors of the teaching contingent of the Sumy Pedagogical Institute historians were significantly influenced by the following factors: the consequences of the war and the unproductiveness of the Soviet economy, which created a number of problems in the material and domestic situation; requirements to actively engage in social activities, routine and low-interest, but very costly both in time and in the amount of human energy; powerful ideological scrutiny that encompassed educational, scientific and everyday life.

Key words: daily life, departments of history, teachers of pedagogical institutes, Sumy pedagogical institute, material and living conditions, public activity.

УДК 343.121.5: 94(477-074) «1941/1944»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.3>

Іваненко А.О.

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

СУДОВА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ НЕПОВНОЛІТНІХ ОСІБ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВІЙ ЗОНІ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Держава завжди певним чином піклується про неповнолітніх осіб, видаючи та санкціонує з цього приводу нормативно-правові акти. Не став виключенням із цього правила і період нацистської окупації території України, коли під сумнів був поставлений факт існування нашого народу, а німецька адміністрація основним засобом впливу на місцеве населення здебільшого використовувала позасудові репресивно-каральні засоби впливу на поведінку місцевого населення. В арсеналі засобів впливу на місцевий соціум використовувалися і судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. Для врегулювання цивільних правовідносин місцевого населення окупаційною адміністрацією було створено цивільні суди. Аналіз та узагальнення цивільної судової практики в Райхскомісаріаті «Україна» та військовій зоні окупації засвідчує, що в окупаційний період надзвичайно поширеними були справи про виплату аліментів.

У статті автор доходить висновку, що одним із засобів впливу на місцевий соціум РКУ та ВЗО використовувалися і судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. Здебільшого рішення судових органів цих окупаційних зон стосувалися аліментних платежів на утримання неповнолітніх осіб. Ці виплати призначалися як у грошовій, так і в натуральній формах. У разі необхідності судові органи РКУ та ВЗО могли проводити процедуру усиновлення.

Автор зазначає, що цивільними суддями подекуди неоднорідно застосовувалися діючі нормативно-правові акти. Зокрема, це стосувалося процедури усиновлення неповнолітніх осіб, різних рівнів аліментних платежів і матеріальних зобов'язань, покладених на осіб, визнаних винними у розірванні шлюбу.

Ключові слова: неповнолітній, шлюб, батьки, аліменти, кошти, суд.

Постановка проблеми. Держава завжди певним чином піклується про неповнолітніх осіб, видаючи та санкціонує з цього приводу нормативно-правові акти. Не став виключенням із цього правила і період нацистської окупації, коли під сумнів був поставлений факт існування нашого народу, а німецька адміністрація основним засобом впливу на місцеве населення здебільшого використовувала позасудові репресивно-каральні засоби впливу на поведінку місцевого населення. В арсеналі засобів впливу на місцевий соціум використовувалися і судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблема ще не стала предметом окремих досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, багато з яких ще продовжують пра-

цювати у виключно чорно-білому, віктимному ключі. Виключенням із цього загального правила є окремі публікації та розділи монографій О. Гончаренка [1; 2; 3; 4; 5] та М. Куницького [38], але детального аналізу судових справ досі виконано не було.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для врегулювання цивільних правовідносин місцевого населення окупаційною адміністрацією було створено цивільні суди. Аналіз та узагальнення цивільної судової практики в Райхскомісаріаті «Україна» (далі – РКУ) та військовій зоні окупації (далі – ВЗО) засвідчує, що в окупаційний період надзвичайно поширеними були справи про виплату аліментів. В основному позовні заяви надходили від жінок, які утримували дітей самостійно після розлучення, а батько не приймав фінансової участі. Майже всі подані позови були схвалені. Для вирахування суми аліментів до

уваги брали матеріальний стан позивачки і відповідача, потреби як матері, так і дитини.

На території РКУ та ВЗО на основі діючих положень, які регулювали шлюбно-сімейні відносини, на одну дитину виплачувалося 25% заробітної плати, на двох дітей – 30% [15, арк. 38–40; 24; 27; 17; 16]. Час від часу через нестабільність доходів відповідачів позивачі вимагали в якості аліментів певну суму, а не відсоток від заробітної плати [23]. Вимоги позивачок не завжди відповідали можливостям відповідачів. Так, Н. Козаченко вимагала від Т. Козаченка виплату 400 крб на місяць у якості аліментів, аргументуючи цю суму тим, що, окрім роботи на фабриці, відповідач працює вдома і отримує до 1000 крб на день. Під час судового засідання не було доведено роботу Т. Козаченка понаднормово, тому суд виніс рішення про виплату стандартного відсотку [20]. Аналогічну суму у 400 крб вимагала від відповідача М. Чигир. Вона прагнула підняти рівень оплати аліментів, які були призначені ще радянським судом, намагалася змінити ставки аліментів від зафіксованих 25% до сталої суми, але шліхтер м. Полтави рішення радянського суду не змінив [19].

Зазвичай виплата аліментів відбувалася вже після офіційного розірвання шлюбу, але в матеріалах позову У. Касьян проти Ю. Касьян немає таких відомостей. Чоловік бив жінку, виганяв з дому із дітьми, після цього вони перед головою району склали добровільну угоду, в якій зобов'язувалися до мирного співіснування, чого не було виконано. У добровільній угоді, яка долучалася до матеріалів справи, було зазначено, що винний у невиконанні угоди понесе відповідальність, але про її конкретну міру у справі вказано не було. Чоловік так і не дозволив дружині повернутися додому. На засіданні мирового суду Луцького району чоловіка зобов'язали повернути належні жінці речі та виплачувати щомісяця на кожную дитину по 300 крб до досягнення ними 16-річного віку [11].

Позов П. Жаботинської до С. Макарця закінчився рішенням суду про виплату 30% заробітної плати на утримання двох дітей. Автор звертає увагу на початкові дати виплат, які вимагала позивач, і які зрештою були встановлені судовим рішенням. Дата написання заяви вказана 20 січня 1943 р., а датою початку виплат позивачка вказує квітень 1942 р. Суддя ж стартом виплат визначив грудень 1942 р. [24].

Виключенням стала справа, де у позові зазначалася наявність двох дітей, одному з яких виповнилося на той час менше двох місяців. При цьому суд

зобов'язав батька виплачувати лише 25% заробітної плати із зазначенням «на утримання старшого сина». Після оголошення рішення судді було внесено окрему правку про те, що відповідач виплатив позивачці 590 крб, і виконання рішення суду відтерміновується з 21 січня до 14 червня 1943 р. [25].

Судовими рішеннями не позбавлялися аліментів діти, які народилися протягом 302 днів після розлучення їх батьків. Цивільна справа Г. Убий-собаки до Я. Романа стосувалася скоріше не так суми аліментів, яку, як виявилось під час судового засідання, відповідач регулярно сплачував, а скоріше того, що відповідачка просила надсилати кошти за її місцем проживання (Решетилівський район, Лиман 2-й), а не за місцем проживання відповідача (м. Полтава). Ця справа була розглянута за 3 дні: 1 січня було подано заяву, а 4 січня – винесено рішення [21; 20].

Аліменти надавалися дітям, батьки яких ніколи не перебували у шлюбі, за можливості підтвердження батьківства [7]. Підтвердження батьківства могло бути суто формальним, як у позові Н. Усенко до М. Ніколаєва. Чоловік був одружений, ніколи не проживав із позивачкою сім'єю, але не зміг ніяким чином підтвердити те, що він не є батьком дитини. Цікаво те, що за радянської влади під час першого позову жінки суд зобов'язав виплачувати М. Ніколаєва аліменти, але після приходу німецької влади на територію України чоловік припинив виплати. Взимку 1943 р. Н. Усенко звернулася вже до шліхтера м. Полтава, який присудив аліментні виплати у розмірі 25% від заробітної плати відповідача [26].

Аналогічним присудженням 25% заробітної плати закінчився і позов М. Торопівської до П. Лимаря. Пара не реєструвала шлюб, відповідач навіть намагався довести відсутність відносин із позивачкою. Позивач зазначила, що їх відносини закінчилися в серпні, а дитина народилася у грудні 1942 р. На основі показів свідків і позивачки суддя виніс схвальне для жінки рішення [22].

У деяких випадках єдиним варіантом доведення батьківства був аналіз крові. Призначення аліментів відбувалося лише після подібного підтвердження [8]. Якщо не було доведено батьківство чоловіка, на якого складався позов про аліменти, то жінці відмовляли. Це правило застосовувалося навіть у тому випадку, якщо він був її законним чоловіком. Наприклад, відповідач по справі В. Маслов був офіційно одружений на Г. Масловій, але на момент проведення судового засідання його місце знаходження було невідоме, а тому суд відмовив позивачці [18].

Як зазначалося в нормативно-правових актах, які регулювали діяльність цивільних судів, першочерговим завданням судді було укладення мирної угоди сторін, але інколи сторони доходили до мирного рішення до засідання суду. Так, Н. Антонюк подала заяву до суду про утримання себе та своєї малолітньої доньки, але на судовому засіданні сторони оголосили про своє примирення і справа була закрита [6].

Окрім власне коштів для утримання дитини, позивач мав право вимагати у відповідача і засобів для власного проживання. Так, Міровий суд Луцького району зобов'язав Ф. Ворошилюку видавати щомісячно М. Ворошилюк 15 кг зерна у чистому і сухому вигляді по 1 кг круп, 1 кг жиру і 30 кг картоплі і 200 крб щомісяця на утримання дитини [9].

Кожна справа мала свою ціну позову, яка залежала від суми аліментів, яку вимагав позивач. Для прикладу, Т. Твердюк подала позов про стягнення 100 крб для утримання дитини від С. Микитюка. Ціна позову становила 1200 крб як сумарна кількість виплат, які мала отримати позивач протягом одного року. Відповідно судові витрати у розмірі 32 крб і 50 крб за переведення справи мав оплатити відповідач, але це правило застосовувалося в разі схвального рішення суду на користь позивача [28].

Винятком із правила про позивачів-жінок став позов Г. Кудри до Г. Кудри про відібрання сина. Чоловік наполягав на тому, що жінка не доглядає дитину, але суд, виходячи з інтересів дитини, вирішив залишити її з матір'ю. У судовому засіданні брав участь і адвокат відповідачки [12].

Ще одним методом захисту прав неповнолітніх було визнання дитини такою, яка була народжена у шлюбі, навіть без його офіційної реєстрації на момент народження [10]. Так, О. Ходоровський і Б. Ходоровська надали суду посвідку про шлюб за 1942 р., нотаріально завірені освідчення про те, що Генрик-Лех Ходоровський 1936 р. н. був народжений під час їх спільного проживання [13].

Що ж стосується території ВЗО, то, аналізуючи розглянуті автором справи, можна зробити висновок, що суми аліментів були достатньо схожими як у відсотковому відношенні, так власне і в сталих сумах. Основна частина справ вирішувалася на користь позивачок із рішенням виплачувати їм 25% заробітної плати батька дитини [33; 34]. Для прикладу, позов П. Букшіної до А. Наталухи закінчився рішенням судової комісії м. Суми про призначення виплат аліментів у розмірі 100 крб до досягнення повноліття доньки. Окремий акцент автор робить на тому, що відсутність відповідача на судовому засіданні не була підставою до його переносу або відміни [30].

Відомі й випадки, коли сума на утримання двох дітей могла доходити до 50% заробітної плати. Про це свідчить касаційна скарга К. Михайличенка, якого Сумський міський суд зобов'язав виплачувати дружині 50% своєї заробітної плати на утримання двох дітей. Суд не врахував, що одному з дітей було на момент винесення рішення 17 років. Розглядаючи норми, які стосувалися дієздатності, можна зробити висновок, що на території ВЗО повноліття людини наступало з 18-річного віку, а не з 16 років, як це було на території РКУ. Касаційний суд задовольнив позов К. Михайличенка – суму аліментів зменшили до 30% заробітної плати [31].

На теренах ВЗО також була можливою практика виплати аліментів продуктами харчування. Так, Понорницький міровий суд зобов'язав О. Войтенка, окрім надання щомісяця продуктів харчування, купувати дитині щороку пару взуття. Після прохання позивачки переглянути справу суд додав виплату по 50 крб щомісяця [36]. До виплати продуктами харчування цей же суд зобов'язав і І. Овсієнка. Взуття дитині він зобов'язувався купувати кожні 2 роки [35].

Встановлення батьківства на території ВЗО відбувалося також за показами свідків. Так, М. Трихлібу суд призначив виплату аліментів у розмірі 25% заробітної плати і визначив місячний термін для того, щоб надати суду безапеляційні докази того, що він не є батьком дитини У. Кулібової. Лише ця умова могла стати підставою для перегляду справи. На судовому засіданні був присутній адвокат позивачки [37].

У справах про аліменти на території ВЗО не встановлювалася ціна позову. Судовим митом у Понорницькому мировому суді визначалися сталі суми у 15–20 крб за подання заяви і 5 крб за надання виконавчого листа [35, арк. 2; 34, арк. 2; 33, арк. 3]. У м. Суми встановлювалося судове мито у 48 крб і збір за надання повідомлення про явку до суду – 2 крб [30, арк. 1]. Касаційна скарга вартувала сторонам 26 крб [31, арк. 1].

На теренах РКУ місцеві судді неоднаково застосовували нормативні акти, які врегульовували процедуру усиновлення. В окремих генеральних комісаріатах це було юридично неможливим. Такий висновок можна зробити, аналізуючи справу про усиновлення С. Ленчука, батьки якого померли за різних обставин. Суддя, відмовляючи претендентам на усиновлення, аргументував це при першому слуханні очікуванням відповідних розпоряджень німецької влади. При повторному слуханні, керуючись «Правилами для тимчасового впорядкування особового, родинного

і спадкового права в Райхскомісаріаті Україна», зазначив, що за цим нормативно-правовим актом усиновлення було неможливе [14].

Судді в інших генеральних комісаріатах РКУ без зволікань проводили процедуру усиновлення. Так, до суду м. Мелітополь у травні 1943 р. звернувся Ф. Литвиненко, який просив надати йому право на усиновлення 4-річного С. Яковлева. На судове засідання з'явилася і дружина позивача. Суддя з'ясував, що це подружжя володіє будинком, є матеріально забезпеченим, але дітей не має. Матір дитини, яка також була викликана до суду, повідомила, що не мала засобів до існування, а її чоловік загинув на війні. До того ж вона доводилась двоюрідною сестрою Ф. Литвиненко. Вивчивши всі обставини справи, суддя виніс рішення про усиновлення С. Яковлева та внесення відповідних змін у його особисті документи [32].

На противагу автор зазначає справу Н. Нагорної з м. Суми про усиновлення дівчинки, вихованки дитячого будинку № 1. Правовий відділ м. Суми надав дозвіл про усиновлення і надання

прізвища матері, незважаючи на те, що жінка заміжня, чоловік перебував у Червоній армії і жодного його дозволу на усиновлення до справи не було долучено [29].

Висновки. Одним із засобів впливу на місцевий соціум РКУ та ВЗО використовувалися і судові органи, працівники яких, діючи виключно в руслі виданих німецькою стороною нормативних установок, здійснювали захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. Здебільшого рішення судових органів цих окупаційних зон стосувалися аліментних платежів на утримання неповнолітніх осіб. Ці виплати призначалися як у грошовій, так і в натуральній формах. У разі необхідності судові органи РКУ та ВЗО могли проводити процедуру усиновлення.

Необхідно зазначити, що цивільними суддями подекуди неоднорідно застосовувалися діючі нормативно-правові акти. Зокрема, це стосується процедури усиновлення неповнолітніх осіб, різних рівнів аліментних платежів і матеріальних зобов'язань, покладених на осіб, визнаних винними у розірванні шлюбу.

Список літератури:

1. Гончаренко О. Громадянський статус місцевого населення окупованої України: аналіз нормативних заходів комендатур Вермахту та цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Мандрівець. № 3. 2011. С. 29–33.
2. Гончаренко О. Інститут шлюбу в системі сімейного законодавства окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна»: аналіз нормативно-правової бази (1941–1944 рр.). Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. Вип. 22. Переяслав-Хмельницький, 2009. С. 181–187.
3. Гончаренко О. Повсякденне життя українського населення крізь призму документів судочинства органів цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., 14–15 трав. 2010 р. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
4. Гончаренко О. Судова та управлінсько-розпорядча практика установ окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» у сфері припинення сімейних правовідносин (1941–1944 рр.). Часопис української історії. Київ, 2009. Вип. 16. С. 59–64.
5. Гончаренко О.М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 600 с.
6. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 178, 13 арк.
7. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 187, 17 арк.
8. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 200, 32 арк.
9. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 212, 15 арк.
10. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 216, 9 арк.
11. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 264, 17 арк.
12. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 285, 12 арк.
13. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 309, 12 арк.
14. ДАВО, Ф, Р-71, Оп. 1, Спр. 320, 13 арк.
15. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), Ф, Р-2302, Оп. 1, Спр. 4, арк. 38–40.
16. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 12.
17. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 18, 10 арк.
18. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 19.
19. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 23, 9 арк.
20. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 24, 13 арк.
21. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 30, 8 арк.;
22. ДАПО, Ф, Р-2357, Оп. 1, Спр. 35, 24 арк.

23. ДАПО, Ф. Р-2357, Оп. 1, Спр. 37, 5 арк.;
24. ДАПО, Ф. Р-2357, Оп. 1, Спр. 47, 8 арк.
25. ДАПО, Ф. Р-2357, Оп. 1, Спр. 49, 26 арк.
26. ДАПО, Ф. Р-2357, Оп. 1, Спр. 50, 7 арк.
27. ДАПО, Ф. Р-2763, Оп. 1, Спр. 21, 26 арк.
28. Державний архів Рівненської області, Ф, Р-59, Оп. 1, Спр. 207, 23 арк.
29. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), Ф. Р-1841, Оп. 7, Спр. 116, 6 арк.
30. ДАСО, Ф. Р-1904, Оп. 1, Спр. 24, 12 арк.
31. ДАСО, Ф. Р-1904, Оп. 1, Спр. 51, 9 арк.
32. Державний архів Херсонської області, Ф. Р-3077. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 1–10.
33. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), Ф. Р-3067, Оп. 1, Спр. 128, 10 арк.
34. ДАЧО, Ф. Р-3067, Оп. 1, Спр. 132, 7 арк.
35. ДАЧО, Ф. Р-3067, Оп. 1, Спр. 154, 7 арк.
36. ДАЧО, Ф. Р-3067, Оп. 1, Спр. 272, 7 арк.
37. ДАЧО, Ф. Р-3067, Оп. 1, Спр. 276, 12 арк.
38. Куницький М.П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : монографія. К. : ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

Ivanenko A.O. LEGAL PRACTICE OF THE MINORS' RIGHTS AND INTERESTS PROTECTION IN THE REICH COMMISSARIAT "UKRAINE" AND THE MILITARY OCCUPATION ZONE (1941–1944)

The state always cares for minors in a certain way, issuing and sanctioning legislative regulations. During Nazi occupation of the territory of Ukraine the very fact of our people's existence was questioned and the German administration used the extra-judicial repressive and punitive means of influencing the behavior of the local population as the main instrument. However, in the arsenal of influencing means there were also judicial authorities, whose employees, acting exclusively within the normative documents issued by the German side, protected the rights and interests of minors. In order to regulate the civil relations of the local population, the occupation administration created civil courts. The analysis and generalization of civil jurisprudence in the Reich Commissariat "Ukraine" and the military occupation zone shows that alimony payments were extremely common in the occupation period.

In the article, the author concludes that one of the means of influencing the local society of the RCU and MOZ was the use of judicial authorities, whose employees, acting exclusively according to the normative documents issued by the German side, protected the rights and interests of minors. For the most part, the decisions of the judicial authorities of these occupation zones concerned alimony payments for the maintenance of minors. These payments were made in cash and in kind. If necessary, the judicial authorities of the RCU and MOZ could conduct the adoption procedure. The author stated that the civil judges in many cases applied the existing normative legal acts. This included the procedure for adoption of minors, the various levels of alimony payments and financial obligations imposed on persons found guilty of divorce.

Key words: minor, marriage, parents, alimony, money, court.

Левенець О.М.

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

СЕРЕДНЯ МЕДИЧНА ОСВІТА У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ В 1964–1975 РР.

Стаття відображає результати науково-історичного дослідження, темою якого є середня медична освіта у Волинській області в середині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. Нижньою хронологічною межею є 1964 р. (початок епохи «застою»), а верхньою – 1975 р. (остаточна ліквідація частини середніх медичних училищ в області).

У роботі охарактеризовано головні особливості в галузі середньої медичної освіти в області. Продемонстровано кадровий аспект і процес забезпечення медичних училищ викладацьким персоналом, матеріально-технічне забезпечення середньої медичної освіти. Автор стверджує, що регіональні особливості кадрового та матеріально-технічного аспектів середньої медичної освіти були основними факторами, які впливали на низьку якість професійно-фахової підготовки учнів.

Також описано процес вступу учнів у медичні училища, особливості тогочасних вступних кампаній. Подано загальну характеристику учнівських контингентів за національним і статевим критерієм. Автор намагався детально описати методичний аспект середньої медичної освіти та демонструє його взаємозв'язок з іншими аспектами професійно-медичної освіти в регіоні.

При дослідженні цієї теми було використано широкий спектр неопублікованих (архівних) документів. Важливою частиною джерельної бази є радянська періодика. В процесі науково-історичного дослідження також було враховано здобутки радянської та сучасної української історіографії. При дослідженні цієї проблематики автор користувався загальнонауковими та історично-науковими методами наукового дослідження, зокрема методами аналізу і синтезу, дедуктивним та індуктивним, проблемно-хронологічним, порівняльно-історичним і статистичним.

Робота є цікавою історикам-науковцям, викладачам, медикам, студентам вищих і середніх навчальних закладів, а також тим, хто цікавиться історією освіти України в радянський час.

Ключові слова: середня медична освіта, медичне училище, медична фахова підготовка, викладацький персонал, учні, Волинська область.

Постановка проблеми. Середня медична освіта 60–70-х рр. ХХ ст. потребує комплексного науково-історичного дослідження та формулювання об'єктивних результатів цього дослідження для подальшого їх врахування заради розвитку сучасної медичної освіти в Україні, яка перебуває на стадії реформування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія середньої медичної освіти у Волинській області в радянський час не є добре висвітленою у вітчизняній історіографії. В науково-історичній літературі краєзнавчого характеру можна віднайти лише фрагментарні відомості з цієї тематики, зокрема в загальних працях з історії освіти [40; 45], історії Луцька [43; 46] та історії Волині [36].

Постановка завдання. Основне завдання статті полягає у тому, щоб продемонструвати особливості розвитку середньої медичної освіти

у Волинській області в середині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст., виокремити основні здобутки, проблеми та недоліки тогочасної середньої медичної освіти в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Станом на жовтень 1964 р. мережа середніх медичних навчальних закладів у Волинській області складалася з 5 медичних училищ (Луцьке базове медичне училище (відкритий у 1944 р.) [46, с. 119], Ковельське медичне училище (1947 р.), Камінь-Каширське медичне училище (1952 р.), Любомльське і Ківерцівське медичні училища (1963 р. відкриття). Відповідно до тогочасної системи управління середніми навчальними закладами мережа медичних училищ області була підпорядкована Волинському обласному відділу охорони здоров'я, який був підзвітний Міністерству охорони здоров'я УРСР. Отож

установою, яка координувала середню медичну освіту в області, був Волинський обласний відділ охорони здоров'я (далі – ВОВОЗ) [4, арк. 1].

В середині 60-х рр. XX ст. у зв'язку з інтенсивним розвитком соціальної інфраструктури області, зокрема й збільшенням кількості стаціонарних та амбулаторних медичних і лікувально-профілактичних закладів, постала проблема забезпечення таких закладів медичним персоналом середньої кваліфікації. Оскільки фельдшерів, акушерів і медичних сестер на той час не вистачало, а існуючі медичні училища не в змозі були випустити необхідної кількості середнього медичного персоналу за найближчі роки, було вирішено розширити мережу медичних училищ в області [42]. Наказом начальника ВОВОЗ № 711-а від 14 серпня 1966 р. було відкрито Нововолинське медичне училище [20, арк. 1–3], а через 2 дні – 16 серпня 1966 р. наказом начальника ВОВОЗ № 422 було відкрито Рожищенське медичне училище [3, арк. 2–3]. Отож на початку 1966/1967 н. р. в області здійснювали прийом учнів на навчання 7 медичних училищ [36, с. 206]. Всі перераховані училища випускали медичних спеціалістів із середньою освітою: фельдшерів, акушерів і медичних сестер, а Ковельське медичне училище – ще й фармацевтів [13, арк. 1]. Проте найпрестижнішим вважалось Луцьке базове медичне училище, яке, окрім усіх перелічених спеціальностей, випускало ще й зубних техніків і фельдшерів-лаборантів [29, арк. 2].

Профорієнтаційна робота середньої медичної освіти в області здійснювалася серед учнів ЗОШ декількома шляхами. Викладачі медичних училищ відвідували випускні класи ЗОШ та знайомили учнів-випускників з особливостями медичної професії, запрошували їх вступати в конкретні медучилища. Поширеним засобом профорієнтаційної роботи були друковані ЗМІ: районні та обласні газети. До прикладу, в тогочасних газетах («Зоря комунізму» [37, с. 4], «Молодий лєнінець» [39, с. 3], «Прапор Леніна» [38, с. 4], «Радянське життя» [41, с. 4]) розміщувалися відповідні замітки, які містили всю необхідну інформацію для вступу в конкретне училище. В середині 70-х рр. XX ст. з'явився ще один метод профорієнтаційної роботи – радіо. Він був не надто поширеним, не всі училища ним користувалися [18, арк. 3].

Медичні училища здійснювали набір учнів на навчання як на базі 8-го класу ЗОШ, так і на базі повної середньої загальної освіти (10-го класу ЗОШ). Рівень загальної освіти вступників у медичні училища й визначав термін навчання

для здобуття конкретної спеціальності. Так, термін навчання вступників з не повною середньою освітою для здобуття кваліфікації фельдшера і акушера становив 3 роки і 6 місяців, для здобуття кваліфікації фармацевта – 3 роки, а медичної сестри – 2 роки і 10 місяців [38, с. 4]. Для вступників, які мали повну середню освіту і здобували кваліфікацію фельдшера і акушера, потрібно було навчатися 2 роки і 6 місяців, а для здобуття кваліфікації медичної сестри – лише 1 рік і 10 місяців [37, с. 4]. Такі терміни навчання були передбачені для усіх медичних училищ, адже всі вони здійснювали підготовку медиків із середньою освітою за одними і тими ж навчальними планами і програмами.

Зарахування абітурієнтів відбувалося на конкурсній основі за результатами вступних іспитів. Проте були передбачені й особливості для вступників із різним рівнем освіти. Випускники 8-х класів для вступу в медичне училище складали іспити з української мови (диктант), української літератури (усно) і математики. Випускники 10-х класів складали іспити з української мови (твір-роздум), історії (усно) та хімії. З початком 1970-х рр. було запроваджено варіативний складник переліку екзаменаційно-вступних предметів. Відтак абітурієнти самі могли обирати один предмет для вступного іспиту із двох запропонованих (українська мова або російська мова). На перший погляд, цей нюанс не був чимось особливим, але саме він є одним із багатьох підтверджень комунізації та радянської політизації освітньої сфери, що чітко було виражено на початку 70-х рр. XX ст. [39, с. 3].

Середня медична освіта у той час була досить престижною, особливо серед сільських випускників. Це спричиняло конкурсну ситуацію під час вступної кампанії й можливість відбору вступників із кращими результатами у навчанні. До початку 1966/1967 н. р. в усі медучилища області абітурієнтами було подано більше 3 000 заяв про зарахування, проте було зараховано лише 1 110 вступників. Конкурс на одне місце становив три абітурієнти [9, арк. 2]. З початку 70-х рр. XX ст. у зв'язку з достатньою кількістю середнього медичного персоналу в області конкурс у медичні училища зменшився до двох осіб на місце. Так, за час вступної кампанії 1970/1971 н. р. в усі медучилища області було подано лише 1 888 заяв від абітурієнтів [5, арк. 1–5].

Характеризувати учнівські колективи тогочасних волинських медичних училищ слід за двома основними критеріями: стать і національність.

Так, у 1968/1969 н. р. в Камінь-Каширському медичному училищі всього навчалося 452 учні. За статтю: 374 дівчини і 78 хлопців. За національністю: 446 українців, 5 росіян і білорус. Станом на 1 жовтня 1968 р. в Любомльському медичному училищі на денній і заочній формі навчання навчалося 605 учнів, з них 370 дівчат і 235 юнаків. За національністю 562 з них були українцями, 42 росіянами, 1 – білорусом. Подібна ситуація спостерігалася й у інших медучилищах області. Варто зауважити, що впродовж середини 60-х – першої половини 70-х рр. ХХ ст. така ситуація кардинально не змінилась і здебільшого була типовою для усіх медичних училищ області [30, арк. 3 зв.].

Навчальні програми підготовки медиків із середньою освітою в медичних училищах передбачали викладання 4-ох блоків навчальних дисциплін: 1. Загальноосвітні дисципліни (викладалися для вступників на базі 8-го класу для отримання ними повної середньої освіти). 2. Суспільні дисципліни («Атеїзм», «Основи марксизму-ленінізму», «Основи філософських знань», а з 1968/1969 н. р. ще й «Політична економія»). Дидактичні дисципліни цього блоку виконували не стільки навчальну мету, скільки виховну, адже вони повинні були сприяти формуванню в учнів радянських ідейно-політичних переконань [15, арк. 44].

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 29 травня 1968 р. і наказу Міністерства охорони здоров'я УРСР № 305 від 22 червня 1968 р. в медичних училищах запроваджувалася початкова військова підготовка учнів. Хоча у зв'язку з організаційними моментами в медучилищах Волинської області вона розпочалася на декілька років пізніше: з 1970/1971 н. р. в Луцькому базовому медичному училищі, з 1971/1972 н. р. – в Ківерцівському і Любомльському медучилищах, а з 1972/1973 н. р. – в Ковельському медичному училищі [16, арк. 21–21 зв.].

Третій блок дисциплін (Медико-біологічні дисципліни). До нього належали нормальна анатомія, патологічна анатомія, гігієна, мікробіологія, фізіологія. Четвертий блок дисциплін (Спеціальні медичні дисципліни) – навчально-дидактичні одиниці, які безпосередньо формували професійно-медичну компетентність майбутніх фахівців. До цього блоку дисциплін належали акушерство, гінекологія, загальна та спеціальні терапії, фізіотерапія, внутрішні хвороби, нервові хвороби, дитячі хвороби та педіатрія, інфекційні хвороби, хірургія.

Невід'ємним складником професійної медичної підготовки учнів медичних училищ було не лише теоретичне навчання, а й клінічна практика. Базами практики для учнів медичних училищ були обласна, міські та районні лікарні і поліклініки. Також не рідкістю було проходження практики учнями при амбулаторіях і сільських фельдшерсько-акушерських пунктах. Так, протягом другої половини 60-х рр. ХХ ст. учні Камінь-Каширського медичного училища часто проходили практику в Камінь-Каширській, Ратнівській, Любешівській ЦРЛ, а також у сільських амбулаторіях Камінь-Каширського району (Ветли, Кримно, Пнівне, Сошичне, Хотешів). Базою практики для учнів Рожищенського медучилища була Рожищенська ЦРЛ [27, арк. 6].

Учні проходили не лише клінічну фельдшерсько-терапевтичну практику, а й лаборантську. Так, влітку 1967 р. 25 учнів Камінь-Каширського, 25 учнів Любомльського і 25 учнів Ківерцівського медичних училищ проходили лаборантську практику на виноградниках Криму, де обстежували виноградники на наявність філоксери та фунгіцидних хвороб. Тоді учні не лише пройшли практику, а й отримали заробітну плату, оскільки така практика оплачувалася від 60 до 75 крб на місяць. Влітку 1970 р. 19 учнів Любомльського медичного училища проходили лаборантську практику на виноградниках Запорізької області [9, арк. 21–22].

Досліджуючи кадровий аспект тогочасної середньої медичної освіти, слід зауважити, що медичні училища були незадовільно забезпечені викладацьким персоналом. Особливо не вистачало викладачів медико-біологічних і спеціальних медичних дисциплін. Тому у зв'язку з виробничою необхідністю на викладацькі посади запрошувалися практикуючі лікарі міських, районних лікарень та поліклінік, які працевлаштовувалися в училища на посади викладачів за сумісництвом або на погодинну оплату.

Викладачами медико-біологічних і спеціальних медичних дисциплін здебільшого були випускники провінційних медичних інститутів (Дніпропетровського, Івано-Франківського, Київського, Львівського, Тернопільського, Харківського, Чернівецького, а також медичного факультету УжДУ). За походженням більшість були не корінними волинянами, які відповідно до направлення після закінчення медичних інститутів прибували в область на посади викладачів у медичні училища. Досить часто такі кадрові направлення відбувалися без ініціативи і згоди молодих випускників медичних ВНЗ, які не бажали залишатися

на тривалий час на Волині й тут працювати. Така особливість і збільшувала часту ротацію та плинність викладацького складу тогочасних волинських медичних училищ, адже молоді викладачі часто відпрацьовували 3 роки обов'язкового терміну й поверталися у рідні краї [8, арк. 7–8].

Значна кількість викладачів загальноосвітніх дисциплін була з інших областей УРСР і навіть усього СРСР, випускниками тамтешніх педагогічних інститутів. Так, в останній третині 60-х рр. ХХ ст. в Любомльському медичному училищі працювали випускники Благовіщенського і Новозибковського педагогічних інститутів (РРФСР), а в Рожищенському медичному училищі – випускники Вільнюського і Люблінського університетів [7, арк. 8 зв.].

Чимало викладачів загальноосвітніх дисциплін також працевлаштовувалися в медичні училища на умовах сумісництва, адже навчальних годин одного загальноосвітнього предмету не вистачало на те, щоб ними заповнити всю штатну ставку. Така особливість також впливала на часті ротації викладацького персоналу та амплітуду коливань кількості викладачів у медичних училищах. До прикладу, в кінці 1967/1968 н. р. у Нововолинському медучилищі працювало 74 викладачі, з них лише 8 було штатних, а в жовтні 1968 р. всього було 80 викладачів: 6 штатних, 74 сумісники і на погодинній оплаті. Станом на травень 1970 р. в цьому ж училищі вже працювало 70 викладачів (з них 10 штатних, 19 сумісників і 41 на погодинній оплаті) [22, арк. 3].

У Любомльському медучилищі ситуація з кадрами була дещо іншою. У вересні 1965 р. в ньому нараховувалося всього 45 викладачів (13 штатних і 32 сумісники). Це вплинуло на те, що річне навантаження деяких штатних викладачів перевищувало 2 повні ставки, що суперечило трудовому кодексу. Станом на 1 жовтня 1970 р. в цьому училищі вже працювало 58 викладачів (із них 22 штатні і 36 сумісників і на погодинній оплаті) [11, арк. 25].

Найкраще кадрами були забезпечені Луцьке базове медичне училище та Ковельське медичне училище. Так, у грудні 1965 р. в Ковельському медучилищі працювало 56 викладачів (34 штатні і 22 сумісники і на погодинній оплаті), хоча впродовж усього 1965 р. сюди було направлено 10 штатних викладачів. Проте через відтік кадрів на початку 1972 р. кількість викладачів зменшилась до 50, з них 30 було штатних [17, арк. 2].

У Ківерцівському медичному училищі у вересні 1964 р. працювало 34 викладачі (20 штатних і 14 сумісників), а на початку

1973/1974 н. р. у цьому ж училищі працювало 57 викладачів, з яких лише 20 було штатних [35, арк. 2]. З кожним роком на Волинь прибували молоді фахівці-медики. Частина з них через декілька років виїздила, залишаючи місце роботи, а певна кількість фахівців, прибувши на Волинь, тут одружувалась, залишалася на постійне місце проживання й надалі працювала на викладацьких і лікарських посадах. Отож ситуація з кадровим забезпеченням повільно, але все ж покращувалась, кількість викладацького персоналу в медичних училищах з року в рік збільшувалася.

3 жовтня 1964 р. у зв'язку з обладнанням навчальних лабораторій у медичних училищах було запроваджено штатні ставки лаборантів. Тоді ж у Луцькому базовому медичному училищі було відкрито 6 ставок лаборантів, у Ковельському – 5 ставок, у Камінь-Каширському і Ківерцівському медичних училищах – по 2 ставки, а в Любомльському медучилищі – 1 ставка. Вже до початку 1967/1968 н. р. в Луцькому базовому медичному училищі було 7 ставок лаборантів, у Ківерцівському – 5 ставок, у Нововолинському – 3 ставки [14, арк. 39].

Характеризуючи педагогічні колективи тогочасних медичних училищ, слід зауважити, що більшість викладачів, особливо медико-біологічних і спеціальних медичних дисциплін, були досить молодого віку й відповідно з незначним стажем педагогічної роботи. Найбільш показовим було Любомльське медичне училище, на прикладі якого можна продемонструвати відповідну тенденцію. Так, станом на вересень 1965 р. 33 із 45 викладачів мали стаж до 5 років, 7 викладачів були зі стажем 5–10 років, 5 викладачів – 10–25 років. Навіть станом на кінець вересня 1970 р. із 58 викладачів цього училища 47 викладачів мали стаж до 5 років, а також було 4 викладачі зі стажем 5–10 років, 6 викладачів мали стаж 10–25 років, лише 1 викладач працював зі стажем більше 25 років. У жовтні 1969 р. із 35 викладачів Камінь-Каширського медучилища 22 викладачі мали стаж до 5 років, 4 – стаж від 5–10 років, 8 – 10–25 років, 1 викладач був зі стажем більше 25 років [31, арк. 1]. Отже з плином часу кількість викладачів збільшувалася, проте більшість із них все одно була зі стажем до 5 років. Така особливість є прямим підтвердженням великої плинності та відтоку кадрів із області.

Для викладачів медичних училищ, які не мали стажу педагогічної діяльності, влаштовувалися педагогічні курси та семінари з дидактики і методики викладання. Особливо часто такі курси

відбувалися в ЛДП імені Лесі Українки в другій третині 1970-х рр. Курси і семінари передбачали регулярне відвідування занять молодими викладачами, а це часто створювало незручності для навчально-виховного процесу в училищах, перенесення й заміни занять тощо. Обов'язковим було проходження таких курсів для молодих викладачів, які мали стаж педагогічної діяльності до року або взагалі його не мали. Хоча такі курси й семінари інколи зводилися до звичайної формальності.

Гостра нестача викладачів-медиків негативно позначалась на методико-дидактичній роботі деяких училищ у конкретний час. Не рідкістю були випадки, коли базові медичні дисципліни викладалися не спеціалістами. Навіть у 1972 р. в Ківерцівському медичному училищі викладач викладав фізіотерапію, будучи за фахом лікарем-стоматологом [34, арк. 8]. Цей же спеціаліст викладав фізіотерапію й у Любомльському медучилищі. У тому ж училищі в 1973 р. викладач хірургії за фахом був лікарем-терапевтом, викладач інфекційних хвороб мав диплом санітарного лікаря, викладач анатомії за фахом був лікарем-стоматологом, а викладач внутрішніх хвороб мав кваліфікацію лікаря-рентгенолога [12, арк. 20].

Ще одним недоліком методично-планового аспекту навчального процесу в тогочасних медучилищах було й те, що більшість фахових дисциплін викладали викладачі-сумісники і ті викладачі, які працювали на погодинній оплаті. Це розпорошувало навчальні предмети, учнівські групи та навіть години і теми в межах однієї дидактичної одиниці; спричиняло ряд складнощів для учнів, плутанину з навчальними темами, а також пропадали навчальні заняття. Керівництво училищ всіяко намагалось методично вдало планувати навчальний процес і випадки таких методичних прорахунків були крайністю, результатом нестачі конкретних спеціалістів.

Проте були й методичні помилки у плануванні навчального процесу, зумовлені не кадровим фактором, а скоріш за все некомпетентним методичним плануванням. Так, у Камінь-Каширському медичному училищі в кінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. були труднощі з викладанням латинської мови. При плануванні навчального процесу не було передбачено поділу учнівських груп на підгрупи. Загальна кількість навчального часу з цієї дисципліни становила 60 годин на рік, а при умові не розподілення групи учнів такої кількості годин не вистачало для засвоєння учнями необхідних знань і вмінь [32, арк. 1].

Структурними підрозділами медичних училищ були навчальні відділення. Конкретне відділення займалося фаховою підготовкою учнів відповідної спеціальності. Проте не всі училища мали відділення, які б відповідали переліку спеціальностей, на які набирали учнів. Так, у 1968 р. найбільш структурованим медичним училищем області було Луцьке базове медичне училище. Воно мало фельдшерське, акушерське, фельдшерсько-лаборантське, санітарно-фельдшерське і зуболікувальне відділення. Камінь-Каширське, Ківерцівське, Любомльське і Нововолинське медичні училища мали фельдшерське, акушерське і сестринське відділення, у структурі Ковельського медучилища було фельдшерське й акушерське відділення, а Рожищенське медучилище мало тільки сестринське відділення [32, арк. 1].

Важливим аспектом функціонування медичних училищ було їхнє матеріально-технічне забезпечення. В середині 60-х рр. XX ст. складною проблемою матеріально-технічного забезпечення медичних училищ була проблема із приміщеннями. Суть проблеми полягала у тому, що на той час медучилища розташовувалися в неспеціалізованих, переобладнаних приміщеннях. Друга сторона цієї проблеми полягала у частковій відсутності комунально-побутових і господарських будівель і приміщень (гуртожитків, їдалень, буфетів, бібліотек тощо). Найбільш складною ситуація була в Камінь-Каширському, Рожищенському і Нововолинському медичних училищах. Так, Камінь-Каширське медичне училище розташовувалося в старому напіваварійному двоповерховому будинку загальною площею 729,3 м². Училище не мало актового залу, проте був невеликий гуртожиток і спортивний зал. Їдальня і буфет училища розміщувалися в сусідньому будинку неподалік і в сумі були розраховані лише на 30 посадкових місць [28, арк. 1–10].

У Рожищенському медичному училищі не було їдальні. Гуртожитків не мали Луцьке базове медичне училище, Рожищенське і Нововолинське медичні училища. Комунально-побутові умови гуртожитків також були незадовільними: не вистачало елементарного побутового начиння (столів, стільців, тумбочок, крісел, шаф тощо). Проте гуртожитки у тих училищах, де вони були, вміщували в себе не більше 10% учнів. Через відсутність місця в гуртожитках станом на грудень 1970 р. 520 учнів Любомльського та 362 учні Ковельського медичних училищ змушені були проживати в орендованому помешканні [5, арк. 5].

Нововолинське медичне училище розміщувалося у 2-ох переобладнаних тісних приміщеннях барачного типу. Актового і читального залів не було, а спортивний зал училище орендувало за 2000 крб на рік [21, арк. 8]. Ковельське медичне училище станом на 1965 р. розташовувалося в старому пристосованому приміщенні, яке було в аварійному стані. Тоді ж Ківерцівське медучилище розміщувалося в 3-ох корпусах. Училище мало власну невелику бібліотеку, читальний зал і гуртожиток. Проте гуртожиток був тісним і побудованим за конструкцією дощатно-складчастого типу будинку (так званий «фінський будиночок»), який складався із 16 житлових кімнат. Станом на 5 жовтня 1965 р. в ньому проживало 56 учнів цього училища. Тобто в 1 маленькій кімнаті мешкало по 3–4 учні [33, арк. 2].

У 1964 р. для Любомльського медичного училища було виділено окреме приміщення по вулиці В. Леніна (теперішня Незалежності). Проте будівля була абсолютно не придатною з технічної точки зору, тому 1965 р. училище було перебазоване в інше приміщення, яке було теж не новим і досить тісним [42]. Така ситуація із приміщеннями хоч і дуже повільно, але з року в рік покращувалася. Старі будівлі поступово ремонтували, перепланували, добудовували. Також тривало будівництво нових приміщень для медичних училищ. Так, перед початком 1968/1969 н. р. було введено в експлуатацію новий корпус Любомльського медучилища, який містив 19 аудиторій, а також кімнати для лабораторій, навчальних та адміністративних кабінетів. Загальна площа нового корпусу становила 1979 м² [10, арк. 15].

Луцьке базове медичне училище розміщувалося в тому ж будинку, у якому 4 грудня 1917 р. відбулося перше проголошення радянської влади в Луцьку. Восени 1966 р. за ініціативи керівництва училища в ньому тривали музеєфікаційні роботи з оформлення тематичної кімнати-музею. В той час училище пишалось цим історичним фактом, а директори навіть маніпулювали, коли потрібно було добитися від місцевої влади виділення коштів і матеріалів на проведення ремонтів, заміни вікон, покрівлі тощо [1, арк. 32].

Не менш важливим було й обладнання в училищах навчальних кабінетів і лабораторій. Ситуація з цим також була не простою, оскільки не вистачало навчального обладнання, анатомічних муляжів, медичного інструментарію та іншої навчально-практичної наочності, а також підручників. Станом на жовтень 1965 р. в Ківерцівському медучилищі нараховувалося 11 аудиторій,

5 навчальних кабінетів і 3 маленькі лабораторії. Загальна площа всіх 11 аудиторій становила 440 м². Тоді ж у Ковельському медучилищі було 9 аудиторій, 4 навчальні кабінети і 3 лабораторії. У Нововолинському медучилищі в жовтні 1968 р. було всього 7 аудиторій, 5 навчальних кабінетів і 1 лабораторія [24, арк. 23].

Наповнення навчальних кабінетів і лабораторій в середині 1960-х рр. було слабким, хоча щорічно урізноманітнювалося і поповнювалося спеціальними навчальними стендами, таблицями, плакатами, анатомічно-морфологічними препаратами, анатомічними муляжами, медичним інструментарієм тощо. Типовими і частими були ситуації, коли медично-анатомічного обладнання ніде було придбати. Проте викладачі, відвідуючи курси підвищення кваліфікації в медичних інститутах, заздалегідь замовляли потрібну наочність та особисто її доставляли у медичні училища [24, арк. 23].

Після закінчення навчання випускників розподіляли й направляли на місця роботи відповідно до замовлень і потреб медичних установ. Приблизно 90% із них залишалися в межах області, а решту направляли в інші області УРСР. В той час існувало так зване поняття «вільний диплом» – одружені особи, які не підлягали загальному направленню, а обирали самостійно місце роботи. Майже щорічно відбиралися кращі випускники медичних училищ, які закінчували навчання й отримували диплом із відзнакою для подальшого їх навчання в медичних інститутах. Так, у травні на кожне училище надходили запити-пропозиції на направлення таких учнів у конкретний медичний інститут. Зазвичай квота становила до 10 учнів-випускників з училища. Список таких учнів вирішувався на засіданні педагогічної ради училища. До прикладу, після закінчення 1971/1972 н. р. Міністерством охорони здоров'я УРСР було встановлено квоту вступників для вступу в медичні інститути на позаконкурсній основі на базі середньої медичної освіти, яка становила 5% від загальної кількості випускників медичних училищ республіки. Сюди потрапили 46 випускників волинських медичних училищ (12 випускників Луцького базового медичного училища, 10 Ковельського, 9 Ківерцівського, 7 Камінь-Каширського, 5 Любомльського і 3 випускники Нововолинського медичного училища) [26, арк. 4; 2, арк. 8].

У той час освіта для громадян Радянського Союзу була безкоштовною, а підготовка спеціалістів відбувалася лише за державні кошти. Окрім

цього, учні середніх спеціальних навчальних закладів, які навчалися на денній формі навчання й демонстрували хороші результати, отримували стипендію. Розмір стипендії в тогочасних медичних училищах був майже однаковим і становив 20 крб на місяць у 1968/1969 н. р., а це приблизно 1/4 від середньостатистичної заробітної плати в області. Проте не всі учні отримували стипендію, адже стипендіальні фонди медичних училищ були обмеженими. До прикладу, у 1968/1969 н. р. в Любомльському медичному училищі лише 73% учнів денної форми навчання отримували стипендію. Наступного 1969/1970 н. р. в Нововолинському медучилищі стипендію отримували лише 65% учнів від загальної кількості учнів денної форми навчання, що становило 248 учнів [23, арк. 9 зв.].

У зв'язку з обмеженнями стипендійних фондів список учнів-стипендіатів складався індивідуально в кожному училищі після закінчення сесії. Основними факторами, які впливали на призначення учневі стипендії, були форма навчання (денна), хороші результати в навчанні (середня арифметична цифра з екзаменаційних предметів повинна була бути не менше «4» (оцінка «добре»). Проте нерідко ради педагогічних колективів при призначенні стипендій враховували й матеріальне становище того чи іншого учня та його родини [19, арк. 17].

Протягом другої половини 1960-х рр. щорічно зростала кількість набору учнів у волинські медичні училища. Якщо до початку 1965/1966 н. р. в медичні училища області було зараховано 822 учні, то вже до початку 1968/1969 н. р. було зараховано 1204 абітурієнти. Тоді ж і зростала кількість учнів у медичних училищах. У вересні 1965 р. в медучилищах області навчалося 2727 учнів, у вересні 1967 р. – 3478 учнів, а у вересні 1969 р. вже було 3625 учнів. Відповідно у найближчі роки зростала кількість середнього медичного персоналу [44, с. 159].

На початку 70-х рр. ХХ ст. кількість середнього медичного персоналу в УРСР і у Волинській області стабілізувалася, а подекуди у містах навіть був надлишок. Вже тоді було зрозуміло, що в подальші роки криза перевиробництва середнього медичного персоналу буде очевидною, якщо медичні училища працюватимуть надалі у звичному режимі. Тому на початку 1970-х рр. були скорочені обсяги набору вступників у медичні училища. До прикладу, впродовж вступної кампанії 1970/1971 н. р. в усі медучилища області було зараховано лише 810 вступників [5, арк. 1–5].

На початку 1970-х рр. 7 медичних училищ в області стали не потрібними. Наказом Міністерства охорони здоров'я УРСР № 24 від 20 січня 1970 р. передбачалося визначення мережі перспективних медичних училищ, виокремлення кращих медичних училищ, а на решту чекала ліквідація. Протягом першої половини 70-х рр. ХХ ст. політика Міністерства охорони здоров'я щодо медичних училищ була спрямована на скорочення існуючої мережі медичних училищ. Тоді ж постало питання про закриття деяких медичних училищ у Волинській області в найближчі роки. Після тривалих дискусій між ВОВОЗ і Волинською обласною Радою депутатів трудящих було узгоджено перелік медичних училищ, які підлягали закриттю. Такий перелік було укладено з урахування потреби середнього медичного персоналу в області, а також враховувалися особливості з проблематикою кадрового і матеріально-технічного забезпечення конкретних медичних училищ. Таким чином було вирішено поступово ліквідувати 4 медичні училища впродовж наступних 5 років [6, арк. 3–6].

Відповідно до наказу начальника ВОВОЗ № 40 від 4 лютого 1971 р. після закінчення 1970/1971 н. р. повинно було бути ліквідоване Рожищенське медичне училище. Впродовж липня 1971 р. тривали аудиторсько-ревізійні перевірки училища, звільнення та переведення трудового штату і учнівського контингенту. Учні було розподілено і направлено у Камінь-Каширське, Ківерцівське, Ковельське та Нововолинське медичні училища для продовження навчання. 2 серпня 1971 р. закінчились роботи із ліквідації училища, того ж дня було звільнено директора цього училища О. Киричука. Так закінчилась історія Рожищенського медичного училища [6, арк. 3–6].

Рішенням виконавчого комітету Волинської обласної Ради депутатів трудящих № 84 від 1 березня 1972 р. і наказом начальника ВОВОЗ № 230 від 16 березня 1972 р. було передбачено ліквідувати до 1 серпня 1972 р. Камінь-Каширське та Нововолинське медичні училища. В червні і липні 1972 р. в училищах були проведені ліквідаційні роботи [25, арк. 1–2]. Останнє училище із 4-ох, яке планувалося ліквідувати, було Любомльське медичне училище. Воно припинило своє функціонування влітку 1975 р., а студенти були переведені для завершення навчання в Ківерцівське медичне училище [42]. Після 1975 р. й надалі мережа середніх медичних навчальних закладів області складалася з 3-ох медичних училищ (Ківерцівського і Ковель-

ського медичних училищ та Луцького базового медичного училища).

Висновки. Середня медична освіта у Волинській області в середині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. розвивалася в контексті освітньої політики Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР і Державного планового комітету УРСР.

Середня медична освіта в області у досліджуваний час розвивалася за лінійно-поступовим принципом та зазнала ряду змін і нововведень (відкриття та ліквідації медичних училищ). Слід

зауважити, що важливими факторами, які гальмували розвиток середньої медичної освіти в області, були кадровий і матеріально-технічний аспект – основні причини не надто якісної фахово-медичної підготовки майбутніх спеціалістів-медиків.

Щорічно ситуація повільно, але все ж покращувалася. На початку 70-х рр. ХХ ст. кількості середнього медичного персоналу уже було достатньо для нормального функціонування медичних і профілактичних установ області, що й спричинило закриття 4-ох медичних училищ у Волинській області.

Список літератури:

1. Державний архів Волинської області, Ф. Р-627, Оп. 2, Спр. 123, Арк. 32.
2. Державний архів Волинської області, Ф. Р-627, Оп. 2, Спр. 206, Арк. 8.
3. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2051, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 2–3.
4. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2051, Оп. 1, Спр. 20, Арк. 1.
5. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2051, Оп. 1, Спр. 56, Арк. 1–5.
6. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2051, Оп. 1, Спр. 72, Арк. 3–6.
7. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2051, Оп. 1, Спр. 79, Арк. 8 зв.
8. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2411, Оп. 1, Спр. 29, Арк. 7–8.
9. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2411, Оп. 1, Спр. 44, Арк. 21–22.
10. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2411, Оп. 1, Спр. 62, Арк. 15.
11. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2411, Оп. 1, Спр. 74, Арк. 25.
12. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2411, Оп. 1, Спр. 95, Арк. 20.
13. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 90, Арк. 1.
14. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 132, Арк. 39.
15. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 132, Арк. 44.
16. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 150, Арк. 21–21 зв.
17. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 195, Арк. 2.
18. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 278, Арк. 3.
19. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2510, Оп. 1, Спр. 278, Арк. 17.
20. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 1–3.
21. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 6, Арк. 8.
22. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 42, Арк. 3.
23. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 47, Арк. 9 зв.
24. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 57, Арк. 23.
25. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 1–2.
26. Державний архів Волинської області, Ф. Р-2907, Оп. 1, Спр. 65, Арк. 4.
27. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 120, Арк. 6.
28. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 126, Арк. 1–10.
29. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 144, Арк. 2.
30. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 150, Арк. 3 зв.
31. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 158, Арк. 1.
32. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3306, Оп. 1, Спр. 166, Арк. 1.
33. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3415, Оп. 1, Спр. 28, Арк. 2.
34. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3415, Оп. 1, Спр. 105, Арк. 8.
35. Державний архів Волинської області, Ф. Р-3415, Оп. 1, Спр. 138, Арк. 2.
36. Історія Волині: з найдавніших часів до наших днів / Ред. О.Г. Михайлюк, відпов. ред. Р.А. Арцишевський, Н.В. Бурчак, Б.Й. Заброварний, І.В. Кічий. Львів : Вища школа, 1988. 238 с.
37. Ківерцівське медичне училище оголошує набір учнів на 1968–1969 навчальний рік. *Зоря комунізму*. 1968. 30 травня. С. 4.
38. Ковельське медичне училище оголошує набір учнів на 1966–1967 навчальний рік. *Прапор Леніна*. 1966. 3 червня. С. 4.
39. Ковельське медичне училище оголошує набір учнів на 1975–1976 навчальний рік. *Молодий ленинець*. 1975. 19 червня. С. 3.

40. Круковська І.М. Медична освіта на Волині: узагальнені результати дослідження. *Креативна педагогіка. Наук.-метод. зб.* / Академія міжнародного співробітництва з креативної педагогіки. Вінниця, 2010. Вип. 3. С. 48–53.
41. Любомльське медичне училище оголошує набір учнів на 1966–1967 навчальний рік. *Радянське життя*. 1966. 16 червня. С. 4.
42. Любомльському медичному училищі могло б бути 55 років. URL: <https://lyuboml.rayon.in.ua/news/83632-liubomlskomu-medichnomu-uchilishchi-moglo-b-but-55-rokiv>. (дата звернення: 18.01.2020).
43. Михайлюк О.Г., Кічий І.В. Історія Луцька : монографія. Львів : Світ, 1991. 192 с.
44. Народне господарство Волинської області в цифрах. Статистичний збірник. Львів : Статистика, 1971. 181 с.
45. Розвиток народної освіти в західних областях України / Яремчук Д.А., Баїк Л.Г., Санівець В.К. та інші; Упорядкування і заг. ред. Б.І. Тихоміна. Київ : Радянська школа, 1979. 192 с.
46. Хлібовська Г. Луцьк радянський: соціокультурний простір. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2014. Вип. 7(284). С. 116–121.

Levenets O.M. SECONDARY MEDICAL EDUCATION IN VOLYN REGION IN 1964–1975

The article reflects the results of scientific and historical research, the topic of which is secondary medical education in the Volyn region in the middle of the 60's – the first half of the 70's of the XX century. The lower chronological boundary is 1964 (the beginning of the “zastoi” (stagnation) era), and the upper one is 1975 – the final elimination of part of secondary medical schools in the region.

The paper describes the main features in the field of secondary medical education in the region. The personnel aspect and the process of providing medical schools with teaching staff were demonstrated. The logistics of secondary medical education is also described in the paper. The author states that regional peculiarities of personnel and material and technical aspects of secondary medical education were the main factors that influenced the poor quality of vocational training of students.

The process of student enrollment in medical schools is described, as well as the features of the admission campaigns of that time. The general description of student contingents by national and gender criteria is given. The author tried to provide a detailed description of the methodological aspect of secondary medical education and to demonstrate its relationship with other aspects of vocational education in the region.

A wide range of unpublished (archival) documents were used to investigate this topic. An important part of the source base is the Soviet periodicals. In the course of scientific research, the achievements of Soviet and modern Ukrainian historiography were also taken into account. In researching these issues, the author used general scientific and historical-scientific methods of scientific research, including methods of analysis and synthesis, deductive and inductive, problem-chronological, comparative-historical and statistical method. The work is of interest to historians, scientists, teachers, physicians, students of higher and secondary schools, as well as to those who are interested in the history of education of Ukraine in the Soviet time.

Key words: *secondary medical education, medical school, medical professional training, teaching staff, students, Volyn region.*

Мищенко М.Г.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

МІЖНАРОДНА ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УРСР В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У роботі проаналізовано історико-правовий базис міжнародної дипломатичної діяльності України в другій половині ХХ ст. у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Розглянуто конституційні засади зовнішньополітичної діяльності Української Радянської Соціалістичної Республіки. Визначено державні органи України та сферу їх компетенції, які здійснювали дипломатичні зв'язки країни на міжнародній арені.

Охарактеризовано дипломатичні та зовнішньополітичні повноваження Міністерства закордонних справ, Ради Міністрів, Верховної Ради та Президії УРСР. Висвітлено основи міжнародного права та радянського законодавства, які забезпечували реалізацію здійснення Україною самостійної міжнародної політики. Розкрито історичні аспекти, від яких залежав розвиток дипломатичного апарату УРСР. Визначено вплив керівництва комуністичної партії на формування напрямів міжнародної політики України. Окреслено загальні складники реалізації Україною міжнародної політики в роботі міжнародних організацій, укладання міжнародних договорів. Встановлено основні засади реалізації Україною активного та пасивного права посольства.

Ключові слова: УРСР, СРСР, ООН, міжнародні відносини, дипломатія, Конституція, Рада Міністрів, Міністерство закордонних справ.

Постановка проблеми. На сучасному етапі Україна знаходиться в активному процесі розбудови власної державності. Зв'язки України із іншими державами та міжнародними організаціями й інституціями відбувається за допомогою якісної роботи дипломатичної служби. Поглибленої уваги потребує друга половина ХХ ст., яка має насичену історію розвитку міжнародної дипломатії. У цей час відбувалося становлення нової системи міжнародних відносин у світі, що вплинуло на розвиток і формування дипломатичного апарату України. Зважаючи на це, варто детальніше зупинитися на розгляді історико-правових аспектів становлення української дипломатії зазначеного періоду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія цього питання досить потужна. Процес розвитку української дипломатії та участь України на міжнародній арені представлено в роботах вітчизняних, радянських і зарубіжних дослідників, зокрема в наукових розвідках М. Білоусова [3], В. Корецького [11], В. Василенка [4], Ю. Біленкової [1; 2], Г. Удовенка [13], В. Аспатуріана [18], В. Хімея [13], О. Івченка [15]. У наведених працях висвітлюються важливі аспекти формування дипломатичної діяльності України в контексті міжнародної правосуб'єктності УРСР та зовнішньополітичної доктрини Радянського Союзу.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз історико-правових засад формування міжнародної дипломатичної діяльності України в другій половині ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування та діяльність української дипломатії на міжнародній арені в другій половині ХХ ст. визначалися міжнародним правом і законодавчими актами УРСР та СРСР. Необхідно зазначити, що встановлення Україною міжнародних дипломатичних зв'язків у другій половині ХХ ст. відповідало засадам міжнародної політики Радянського Союзу. Така ситуація пояснювалася тим, що визначення напряму міжнародної політики як для національних республік, так і для загальносоюзного центру здійснювало керівництво комуністичної партії.

Відповідно до положень Статуту ООН Україна користується всіма правами реалізації самостійної політики. Згідно Паризьких мирних договорів 1947 р., Женевських конвенцій 1949 р., Гаазької конвенції 1954 р. і Конвенції 1981 р. про заборону та обмеження застосування різних видів зброї Українська РСР виступає самостійним суб'єктом міжнародних відносин [12].

Діяльність української дипломатії другої половини ХХ століття регламентувалася в основному положеннями радянського законодавства,

що було закріплено в Конституціях СРСР від 1936 р. та УРСР від 1937 р., а також внесеними змінами до законодавчих актів, які були прийняті наприкінці Другої світової війни. Більш повний і чіткій зміст здійснення Україною міжнародних відносин було закріплено в Конституції УРСР від 20 квітня 1978 р. Відповідно до положень статті 74 Конституції за Україною було закріплено право вступати у міжнародні відносини з іноземними державами, брати участь у роботі міжнародних організацій, обмінюватися дипломатичними місіями та консульськими представниками із закордонними країнами, укладати договори [7; 8; 10]. Відповідно до міжнародного законодавства, яке було закріплене в рішенні Комісії міжнародного права ООН від 1962 р., члени федерації користуються правом суверенності міжнародних відносин. Способи реалізації цього права базуються на основі внутрішнього законодавства федерації та її членів [19].

Радянське законодавство відповідно до ст. 572 про «Міжнародні договори і угоди» Цивільного кодексу УРСР від 1964 р. закріплює можливість участі України не лише в міжнародних угодах, а й у міжнародних договорах. Підтвердження факту укладання УРСР міжнародних договорів було засвідчено на Віденській конференції з права міжнародних договорів 1968–1969 рр. У своїй доповіді від 3 квітня 1968 р. делегат від Австралії Херрі зазначив, що Українська та Білоруська радянські республіки від моменту членства в ООН є учасниками укладання багатосторонніх договорів [17].

Здійснення Україною дипломатичних зносин реалізовувалося завдяки роботі органів державної влади УРСР: Міністерства закордонних справ, Ради Міністрів, Верховної Ради та Президії республіки. Варто зазначити, що відповідно до конституційного права УРСР і СРСР Верховна Рада та Президія Верховної Ради можуть здійснювати зовнішньополітичні зв'язки республіки. Відповідно до положення ст. 108 Конституції УРСР Президія Верховної Ради УРСР здійснює ратифікацію, денонсацію договорів республіки, займається питанням призначення та відкликання працівників делегацій з іноземних країн і міжнародних організацій. Із числа депутатів Верховної Ради УРСР була сформована постійна комісія, діяльність якої полягала у підготовці та розгляді зовнішньополітичних питань розвитку та діяльності республіки; займалася вона й розробкою проектів законів УРСР у сфері міжнародних відносин; заслуховувала повідомлення державних орга-

нів стосовно взаємозв'язків України з міжнародними організаціями та зарубіжними країнами [10].

Визначення сфери міжнародної діяльності Ради Міністрів УРСР подано у ст. 118 Конституції. Так, за Радою Міністрів було закріплено міжнародно-правову діяльність УРСР із зарубіжними країнами та міжнародними організаціями; у межах своєї компетенції представляти Україну в роботі міжнародних організацій і зарубіжних країн; забезпечувати дотримання реалізації міжнародних договорів УРСР; затверджувати та денонсувати міжурядові договори УРСР [10].

Діяльність України на міжнародній арені реалізувалася завдяки дипломатичній роботі союзно-республіканського МЗС УРСР, яке підпорядковувалося Раді Міністрів УРСР і МЗС СРСР. Робота загальносоюзного міністерства полягала у встановленні зв'язків і координації зносин національних республік із міжнародними організаціями та зарубіжними державами. Рада Міністрів УРСР здійснювала оперативний контроль за роботою МЗС УРСР. Верховна Рада УРСР призначала міністра закордонних справ республіки, а Рада Міністрів України формувала колегію МЗС УРСР. Обрання керівника та членів колегії МЗС УРСР не потребувало узгодження із центральними органами СРСР [4].

Українська республіка, будучи самостійним суб'єктом міжнародних відносин, використовувала своє право на укладання міжнародних договорів. Можливість укладання Україною двосторонніх договорів передбачено у ст. 15 «Закону УРСР про Раду Міністрів УРСР» від 19 грудня 1978 р., де прописано положення про те, що Рада Міністрів УРСР може проводити заходи, покликані виконувати міжнародні договори УРСР [6]. У статті також йдеться, що Рада Міністрів може затверджувати та денонсувати міжурядові договори УРСР.

Можливість України бути учасником міжнародних договорів відповідала порядку здійснення конституційної практики республіки та відбувалася за внесенням пропозиції МЗС УРСР до Ради Міністрів УРСР. Міжнародні договори, які відповідно до умов укладання не набувають чинності з моменту підписання, потребували подальшого затвердження Радою Міністрів УРСР чи їх ратифікації Президією Верховної Ради УРСР [14]. Найважливіші міжнародні договори перед ратифікацією розглядалися Комісією по закордонних справах ВР УРСР із заключенням висновків стосовно кожного договору [5]. Варто наголосити на тому, що УРСР, як і будь-яка інша союзна рес-

публіка, могла виступати у союзних органах як ініціатор підписання договорів СРСР.

У міжнародній договірній практиці відомі випадки, коли задля підписання договорів СРСР, пов'язаних з інтересами УРСР, залучалися дипломати від України. У 1957 р. під час проведення перемовин стосовно репатріації поляків із СРСР до Польської народної республіки брали участь і дипломати від УРСР. Під час підписання Договору від 8 квітня 1965 р. про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою брала участь дипломатична місія від України [4, с. 108].

Українські дипломатичні делегації мали право здійснювати власну договірну політику як самостійно, так і разом з іншими союзними республіками в межах органів Радянського Союзу. Активна міжнародно-договірна практика УРСР засвідчує, що Україна виступала самостійним суб'єктом міжнародних відносин, реалізовувала своє право пасивного та активного посольства. Саме безпосередні міжнародні зв'язки Україна може встановлювати, використовуючи право посольства.

У ст. 74 Конституції УРСР закріплено право посольства, яке напряму пов'язано із суверенітетом республіки. Також реалізацію Україною права посольства закріплено в ст. 108. У ній йдеться, що Президія Верховної Ради УРСР може призначати та відкликати уповноважених представників

України. Відповідно до положень Конституції УРСР Україна реалізовувала право посольства як в активній, так і в пасивній формі через загальносоюзні дипломатичні органи і самостійно [10]. Активне здійснення Україною права посольства відбувалося через постійних представників УРСР при міжнародних організаціях. Реалізація республікою пасивного права посольства забезпечувалася перебуванням іноземних дипломатичних представництв, акредитованих у СРСР. Іноземні представництва представляли власні держави, за необхідності могли вступити у дипломатичні відносини з будь-якою республікою Радянського Союзу [4, с. 116].

Висновки. Загалом міжнародна дипломатична діяльність УРСР у другій половині ХХ ст. базувалася на основі міжнародного права, положень радянського законодавства СРСР та УРСР. Реалізація Україною міжнародної політики відбувалася через систему органів влади УРСР: Ради Міністрів, Верховної Ради, Президії республіки та Міністерства закордонних справ. Україна користувалася правом посольства та виступала самостійним суб'єктом міжнародних відносин. Поряд із цим дипломатична діяльність України визначалася керівництвом комуністичної партії та здійснювалася відповідно до інтересів СРСР, яке розглядало національні республіки лише в системі продовження загальносоюзної політики.

Список літератури:

1. Біленкова Ю.С. Внесок дипломатичного відомства УРСР у питання міжнародно-правового регулювання ядерних озброєнь (1945–1991 рр.). *Право і Безпека*. 2014. № 3. С. 7–13.
2. Беленкова Ю.С. К вопросу о сотрудничестве Украинской ССР с ЮНЕСКО в становлении институтов международного гуманитарного права. *Международный научно-практический правовой журнал «Закон и Жизнь»* (“*Legea si Viata*”). 2015. № 2. С. 46–49.
3. Белоусов М.М. Участие Украинской ССР во взаимодействии стран социализма в ООН. *Вестник Киевского университета*. Серия: «Международные отношения и международное право». 1982. № 14. С. 5–14.
4. Василенко В.А. Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах. Київ : Політвидав України, 1984. 207 с.
5. Відомості Верховної Ради Української РСР, 1973, № 34, ст. 260.
6. Закон УРСР «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4157-09>.
7. Конституция (основной закон) Союза Советских Социалистических Республик [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>.
8. Конституція (основний закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/001_001.
9. Конституція (основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>.
10. Конституція УРСР 1978 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09>.
11. Корецкий В.М. Избранные труды: В 2-х кн. К. : Наук. думка, 1989. Кн. 2. 1989. С. 333–336.
12. Статут ООН [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
13. Удовенко Г.Й. В интересах миру і співробітництва. Українська РСР в Організації Об'єднаних Націй. К. : Знання, 1984. 45 с.

14. Українська РСР на міжнародній арені. К., 1981, с. 461.
15. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О. Івченко. К. : РІЦ УАННП, 1997. 687 с.
16. Хімей В.В. УРСР у міжнародних відносинах періоду блокового протистояння / В.В. Хімей // Сіверянський літопис [Текст] : Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів : Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. 2012. № 5/6. С. 184–190.
17. Цивільний кодекс УРСР від 1964 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KD0008.html.
18. Aspaturian Vernon V. The Union Republics in Soviet Diplomacy: A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. Geneve-Paris : E. Droz, 1960. 241 p.
19. Report of International Law Commission Covering the Work of its Fourteenth Session. 24 April–29 June. United Nations General Assembly. Official Records. Seventeenth Session. Supplement № 29(A/5209). New-York. 1962, p. 7.

Mischenko M.G. INTERNATIONAL DIPLOMATIC ACTIVITY OF THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

The paper analyzes the historical and legal basis of Ukraine's international diplomatic activity in the second half of the twentieth century. within the Union of Soviet Socialist Republics. The constitutional principles of the foreign policy activity of the Ukrainian Soviet Socialist Republic are considered. The state bodies of Ukraine and their sphere of competence, which have carried out diplomatic relations of the country in the international arena, have been identified. The diplomatic and foreign policy powers of the Ministry of Foreign Affairs, the Council of Ministers, the Verkhovna Rada and the Presidium of the USSR are characterized. The basics of international law and Soviet legislation, which provided for the implementation of Ukraine's independent international policy, are highlighted.

The historical aspects on which the development of the diplomatic apparatus of the USSR depended were revealed. The influence of the Communist Party leadership on shaping the directions of Ukraine's international policy has been determined. The participation of Ukrainian diplomats in the USSR's all-union international diplomatic missions is analyzed. The sphere of authority of the union-wide diplomatic agencies of the Soviet Union is defined in the context of coordination of international relations of national republics with foreign states and international organizations.

The general components of Ukraine's implementation of international policy in the work of international organizations, conclusion of international treaties are outlined. The procedure of concluding international and bilateral agreements with other subjects of international relations is described in Ukraine. The principles of ratification and denunciation of international treaties by Ukraine are revealed. The activity of special authorized commissions and diplomatic delegations of the USSR in the system of international treaty policy is covered. The basic principles of realization of active and passive law of the embassy are determined by Ukraine.

Key words: *diplomacy, USSR, UN, international relations, Constitution, Council of Ministers, Ministry of Foreign Affairs.*

Проданюк Ф.М.

Київський національний університет технологій та дизайну

ЗЕМЕЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ ВИРІШЕННЯ

У статті проаналізовано особливості формування земельної політики Української Центральної Ради (УЦР) в березні 1917 р. – січні 1918 р. З'ясовано, що в ньому чітко простежуються два основні етапи. Для першого (березень – жовтень 1917 р.) характерні такі риси: пошук шляхів вирішення земельної проблеми в Україні та започаткування законодавчої процедури ухвалення аграрного законодавства. Керівництво УЦР не бажало йти на конфронтацію з Тимчасовим урядом, тому намагалося узгодити з його міністрами всі свої кроки.

Значний вплив на формування основних напрямів земельної політики УЦР мав Перший всеукраїнський селянський з'їзд. Його резолюції заклали міцний фундамент у формування майбутнього національного земельного законодавства. Вони включали в себе такі вимоги: скасування приватної власності; перехід усієї землі без викупу в Український земельний фонд; користуватися землею могли лише ті, хто обробляє її своїми руками; ліси, води, шахти й інші земельні надра визнавалися власністю народу України.

Під впливом селянських депутатів УЦР внесла в Перший Універсал таку вимогу: «... право порядкувати українськими землями, право користуватися ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам». Реалізувати названі вимоги повинен був Генеральний секретаріат земельних справ (ГСЗС), який мав дбати про організацію волосних, повітових і губерніяльних земельних комітетів і підготувати проєкт земельного закону. Однак вирішити ці питання до середини жовтня 1917 р. УЦР так і не вдалося.

Жовтневий переворот у Петрограді сприяв завершенню першого та початку другого етапу в діяльності УЦР (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). 7 (20) листопада 1917 р. вона ухвалила III Універсал, який проголосив утворення Української Народної Республіки (УНР). В III Універсалі було декларовано скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські землі. В цей період значний вплив на діяльність УЦР мали Декрет про землю В. Леніна та радикалізація дій українських селян. Вони підштовхували УЦР до радикальних методів вирішення земельної проблеми в Україні. Названі чинники були основними причинами того, що Рада так і не спромоглася підготувати та затвердити земельний закон.

9 (22) січня 1918 р. УЦР ухвалила IV Універсал. В ньому було проголошено про перехід до побудови самостійної національної державності, а також до вирішення земельне питання. 18 січня 1918 р. IX сесія УЦР ухвалила «Тимчасовий земельний закон». Він був прийнятий в умовах суспільно-політичної та соціально-економічної кризи в Україні, а також під гуркіт більшовицьких гармат. Закон проголошував скасування права власності на всі землі з їхніми водами, наземними й підземними багатствами в межах УНР. Однак втілити його положення в життя УЦР так і не вдалося.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, земельна реформа, аграрна політика, закон, Універсал, Генеральний секретаріат земельних справ, уряд.

Постановка проблеми. Населення нашої держави неоднозначно відноситься до анонсованої відміни мораторію на продаж аграрної землі, який діє на території України з 2002 р. Вітчизняні політики та аграрії продовжують гостро дискутувати щодо спроби відкрити з 1 жовтня 2020 р. ринок землі, а також винесення парламентською більшістю на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо проведення земельної реформи. Тому зростає потреба звернутися до досвіду проведення земельної реформи Української Цен-

тральної Ради (далі УЦР) у 1917–1918 рр. Адже, її досвід має для сучасної України не лише наукове, але й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основні напрями аграрної політики УЦР та хід підготовки земельної реформи проаналізували в своїх роботах І. Хміль, В. Верстюк, В. Верига, В. Дудка, Л. Дудка, О. Завальнюк, П. Захарченко, Б. Кравченко, Н. Ковальова, М. Кордон, Д. Левчук, В. Мальків, О. Мороз, С. Злупко, Ю. Пасічна, О. Рєєнт, В. Солдатенко, Ю. Хоптяра. Історі-

ографічні аспекти даної проблеми досліджували О. Житков, Н. Земзюліна, В. Капелюшний, Г. Салата та інші. Історико-правові питання розглянули О. Волошка, В. Гончаренко, А. Рогожина.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування основних етапів формування та аналіз характерних рис земельної політики УЦР у березні 1917 р. – квітні 1918 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. З перших днів утворення УЦР її керівництво намагалося заручитися підтримкою українського селянства та сформувати власну земельну політику [1, с. 645]. Перші кроки в реалізації даного завдання були здійснені у квітні 1917 р. на I з'їзді Української партії соціалістів-революціонерів (далі УПСР), який ухвалив скликати Всеукраїнський селянський з'їзд, створити Всеукраїнську селянську спілку, домагатися національно-територіальної автономії та вирішення земельного питання в Україні. Делегати з'їзду УПСР визнали своїм завданням боротьбу за повну соціалізацію землі [1, с. 646].

Перший Всеукраїнський селянський з'їзд проходив з 28 травня по 2 червня 1917 р. З земельного питання він ухвалив три важливі резолюції. Перша, «Про землю» включала в такі принципи вимоги: «1) Ліквідацію приватної власності на землю; 2) Передачу всієї землі без викупу в Український Земельний Фонд; 3) Право користуватися землею отримували ті, хто на ній працює; 4) Пропонувалося встановити земельну норму; 5) Великі зразкові господарстві мали перейти хліборобським товариствам; 6) Ліси, води, шахти, земельні надра – власність всього народу; 7) Реформа мала здійснюватися за рахунок державних коштів; 8) Одним із пріоритетів було визнано заснування земельних комітетів [2, с. 24].

У другій резолюції «Про невідкладні заходи в земельній справі» було визначено: «Самочинних захватів землі та самочинних порубок лісів не робити; Вимагати від Тимчасового уряду організації Центрального Українського земельного комітету; Видати негайно закон про передачу земельних справ у земельні комітети; Заборонити продаж довгострокової та чиншової оренди, а також роздрібнення землі; Влаштувати пильний нагляд за приватними та казенними лісами; Заявлено рішучий протест проти спроби монополізації Тимчасовим урядом Донецького басейну» [2, с. 26–27].

Третя резолюція «Про організацію селянства» визначала, що «формою організації українського селянства повинна бути Українська Селянська спілка» [2, с. 28].

Названі резолюції стали основою для формування аграрної та земельної політики УЦР. Зокрема, в текст Першого Універсалу УЦР (10 червня 1917 р.) було внесено вимогу: «...право порядкувати нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським зборам (Соймові) [3, с. 101].

15 (28) червня 1917 р. УЦР утворила свій виконавчий орган – Генеральний секретаріат, який 27 червня оприлюднив власну Декларацію. В ній були окреслені його основні напрями діяльності. Перед ГСЗС було поставлено ряд завдань: «Подбати про організацію волосних, повітових і губерніяльних комітетів по Україні та рад селянських депутатів. Їхню діяльність мав об'єднати Український крайовий земельний комітет; Підготувати до Установчих зборів проєкт земельного закону; Розмежувати компетенцію Всеросійського парламенту і Українського Сейму в земельних справах» [3, с. 159]. Отже, пріоритетним завданням секретаріату даний документ визнавав створення земельних комітетів. Це було зумовлено такими причинами: прагненням Генерального секретаріату не сприяти конфронтації з Тимчасовим урядом та партійною приналежністю керівника ГСЗС Б. Мартоса до Української соціал-демократичної робітничої партії (далі – УСДРП) [1, с. 649].

Земельна політика УЦР формувалася під впливом двох політичних партій: УСДРП та УПСР, які мали різні підходи щодо шляхів вирішення земельного питання. Суперечності між ними тривалий час заважали УЦР та Генеральному секретаріату виробити чітку аграрну та земельну політику. Вони гостро проявилися на Першому Всеукраїнському робітничому з'їзді, який проходив 24–27 липня 1917 р. У доповіді «З аграрного питання» Генерального секретаря земельних справ Б. Мартоса була викладена позиція лише УСДРП. Доповідач наполягав на тому, що робітники України не сприймають ідеї подрібнення земель на невеликі ділянки (парцеляцію земель). В ідеї парцеляції великих господарств доповідач бачив загрозу зменшення врожаю та зростання цін на хліб [6, с. 29–30].

Українські есери вимагали від робітничого форуму приєднатися до рішень Всеукраїнського селянського з'їзду про ліквідацію приватної, власності на землю. Делегати ж від УСДРП домагалися виключення її з товарообігу, переходу всієї землі без викупу до Українського земельного фонду, встановлення для користування землею трудовому селянству норм та збереження великих зразкових господарств.

Перший Всеукраїнський робітничий з'їзд не приєднався до рішень Всеукраїнського селянського форуму. Його делегати підтримали проєкт УСДРП. В резолюцію із земельного питання були включені такі вимоги: «1) Вся земля виключається із товарного обороту. 2) Всі землі в Україні – приватні, церковні, монастирські, удільні і казенні мали перейти без викупу в Український Земельний Фонд. 3) Користування землею з Українського Земельного Фонду повинно бути улаштоване в інтересах всього працюючого люду та на основі установленної земельної норми» [4, с. 34, 45].

Дискусії між УСДРП та УПСР щодо вирішення аграрного питання були винесені й на губернські та губернські земельні з'їзди. Весною – на початку літа 1917 р. відбулося 14 губернських з'їздів рад селянських депутатів України. Всі вони підтримали аграрну програму УПСР та ухвалили рішення про ліквідацію великого приватновласницького землеволодіння і про його негайне та безкоштовне відчуження й передачу у загальне народне користування. На даних з'їздах в УПСР з'явився новий конкурент – Партія соціалістів-революціонерів [13].

У липні – жовтні 1917 р. колишню Російську імперію охопила соціально-економічна, політична та революційна криза. В цих умовах УЦР не наважилася в односторонньому порядку вирішити земельне питання в Україні, а намагалася узгодити свої дії з Тимчасовим урядом. Зокрема, у II Універсалі УЦР оминула своєю увагою проблеми українського селянства та нічого не сказала про необхідність підготовки та ухвалення закону про земельну реформу [3, с. 164–168]. Головною причиною такого стану речей М. Грушевський вважав те, що перед прийняттям земельного законодавства необхідно здійснити ряд змін. Вирішення ж аграрного питання він покладав на Український сейм [7, с. 119].

Улітку 1917 р. впливові українські політичні партії мали різні підходи до розв'язання аграрної проблеми: УПСР наполягала на соціалізації землі; УСДРП притримувалась ідеї націоналізації та муніципалізації землі; УПСФ до осені 1918 р. не мала чіткої земельної програми.

Керівництво ГСЗС намагалася пристосувати власні проєкти земельних реформ до вимог Тимчасового уряду та законопроектів і розпоряджень міністерства хліборобства Росії. Керівництво ж Тимчасового уряду блокувало будь-які ініціативи УЦР з даного питання. Тривале ігнорування російським Тимчасовим урядом УЦР змусило її керівництво у вересні 1917 р. активізувати роботу щодо

пошуку шляхів вирішення земельної проблеми. 29 вересня 1917 р. Генеральний секретаріат оприлюднив свою Декларацію, яка пропонувала помірковані шляхи вирішення земельного питання.

5 жовтня 1917 р. на засіданні Малої Ради було ухвалено два важливі законопроекти ГСЗС, які можна вважати його першими самостійними кроками в підготовці до здійснення земельної реформи. З ініціативи Генерального секретаріату земельних справ УЦР ухвалила Інструкцію ГСЗС та Статут Крайового українського земельного комітету. В Інструкції ГСЗС було ухвалено, що «до Секретарства земельних справ переходять всі права і влада Міністерства хліборобства в межах України». Інструкція також чітко окреслювала коло повноважень ГСЗС: «Секретарство відає сільським господарством та зв'язаною з ним народною працею; підготовляє земельну реформу; завідує державними маєтностями; дбає про поліпшення сільського господарства, промисловості та промислів; порядкує переселенням, лісами, водами, а також рибними та звіровими ловами» [3, с. 332]. В Інструкції було також декларовано про необхідність створення при ГСЗС Сільсько-господарської ради України, Крайового земельного комітету, Лісового комітету та Економічної ради України [3, с. 558–559]. Мала Рада затвердила також Статут Крайового земельного комітету, який мав «порядкувати земельними справами в межах п'яти губерній теперішньої автономії України, а також і в інших українських губерніях, коли місцеві земельні комітети забажають цього». Статут було розроблено відповідно до зразкового статуту Тимчасового уряду [3, с. 333, 559].

Отже, на початку жовтня 1917 р. УЦР, її виконавчий орган та ГСЗС спрямували на створення всеукраїнського керівного земельного органу та здійснили спробу поширити його повноваження на всю територію України. Однак Тимчасовий уряд негативно зустрів і цю законодавчу ініціативу УЦР. Лише після невдалої подорожі товариша Генерального секретаря земельних справ К. Мацієвича до Петрограду, 24 жовтня 1917 р. Мала Рада ухвалила: «вимагати від Генерального секретаріату негайно розробити та винести на затвердження УЦР законопроект про передачу землі в розпорядження земельних комітетів, незалежно від розгляду його в формально складенім Крайовому земельному комітеті» [3, с. 358].

30 жовтня 1917 р. Генеральний секретаріат виніс на розгляд УЦР розроблений товаришем (заступником) Генерального секретаря земельних справ та членом УПСФ І. Мацієвичем законопро-

ект про передачу землі в розпорядження земельних комітетів [3, с. 377]. УЦР робила все можливе щоб не загострювати взаємини з Тимчасовим урядом. Однак 7 листопада 1917 р. в Петрограді відбувся державний переворот, який дав можливість більшовикам прийти до влади.

Отже, з березня по жовтень 1917 р. УЦР, національні політичні партії та громадські організації пройшли початковий етап формування основних цілей та завдань земельної реформи в Україні, яка мала стати складовою частиною аграрних перетворень в Росії. На думку відомої дослідниці Н. Ковальнової, досить тривалий час розроблення основ аграрної реформи УЦР мало невизначений характер [14, с. 342]. Насамперед на це впливала відсутність серед керівних органів УЦР єдиного підходу щодо шляхів вирішення аграрного питання в Україні.

Зміна влади в Росії внесла суттєві зміни в політику УЦР. Остання не визнала нову владу в Росії, а 7 (20) листопада 1917 р. ухвалила III Універсал. На території України було утворено Українську Народну Республіку (далі УНР), проголошувалося скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські землі та було висунуто вимогу негайно розробити земельний закон. Останній мав визначити, як земельні комітети порядкуватимуть цими землями до Українських Установчих зборів» [3, с. 400]. III Універсал мав як ряд позитивних, так і суперечливих положень щодо вирішення земельного питання. Універсал проголошував ліквідацію поміщицького землеволодіння, але не давав точного визначення поняття «трудове» і «нетрудове господарство». Він ліквідував приватну власність на велике землеволодіння, але обійшов мовчанкою приватну власність на селянські землі [1, с. 654]. В ньому не було чітко визначено норму наділення селян землею. Ухвалене в III Універсалі рішення про соціалізацію землі не було погоджене з керівництвом ГСЗС, яке негативно відносилось до такої ідеї. Воно вважало, що соціалізація землі могла спровокувати масові протиправні акції селян проти великих земельних власників. Ухвалення соціально-економічної частини III Універсалу спричинило урядову кризу в УНР. Вже 8 листопада 1917 р. у відставку подали член УПСФ К. Мацієвич і генеральний секретар земельних справ есер М. Савченко-Більський [3, с. 401]. Їх підтримали Генеральний секретар пошт і телеграфів О. Зарубін та генеральний писар О. Лотоцький.

Наявність в III Універсалі ряду нечітких та суперечливих тез щодо вирішення земельного

питання в Україні викликали різку його різку критику з боку різних політичних сил та соціальних верств українського селянства [14, с. 343]. Особливо гостро обговорювалося питання тлумачення поняття «нетрудове господарство». Це змусило ГСЗС 14 листопада 1917 р. ухвалити «Відозву земельного секретарства». В ній вперше на урядову рівні була здійснена спроба визначити назване поняття: «Касується власність на нетрудові землі, себто такі, на яких хазяїн сам своїми руками і руками своєї сім'ї, хоч би й з допомогою машин. Трудове господарство менші 50 десятин, Універсал не зачіпав» [3, с. 445]. Остаточне ж рішення щодо переходу нетрудових господарств до рук трудового народу мали прийняти Українські Установчі збори.

16 листопада 1917 р. уряд УНР ухвалив «Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третньому Універсалі». В ньому підкреслювалося, що скасування приватної власності на землю та перехід її до трудового народу буде проводитися без викупу. Колишнім власникам заборонялося продавати, дарувати та передавати землю у власність. До скликання Українських Установчих зборів названі землі переходили під контроль земельних комітетів. Самочинне захоплення земель, реманенту та лісів заборонялося. Документ акцентував увагу на тому, що приватна власність скасовувалася лише на «нетрудові землі» сільськогосподарського призначення, не зачіпаючи земель трудових господарств. Право власності на землі міст, сіл і інших населених пунктів, дач, городів, станцій і т.д. залишалося в силі [3, с. 449–450].

У листопаді – грудні 1917 р. ГСЗС та Крайовий земельний комітет концентрували свою увагу на підготовку проєкту земельного закону. Його обговорення викликало гострі суперечки щодо шляхів та методів проведення реформи. За короткий час законопроект тричі перероблювався. На позицію членів ГСЗС та Крайового земельного комітету впливали такі причини: радикалізація дій селян; активна пропаганда більшовиками основних положень ленінського Декрету про землю та наступ військ Радянської Росії на українські землі. У листопаді 1917 р. почастишали випадки переділу приватновласницьких земель, живого та мертвого реманенту, відбувалися погроми єврейських лавок, масова порубка лісу, грабування, самовільний захват млинів тощо [8, с. 34].

Загальне керівництво роботою по підготовці нового законопроекту зосередилась в руках члена УСДРП Б. Мартоса, який у листопаді 1917 р. очо-

лив ГСЗС. 14–15 грудня 1917 р. на розгляд 8-ої сесії УЦР винесено проєкт земельного закону. Він мав тимчасовий характер. Його положення діяли до Всеукраїнських Установчих зборів. Законопроєкт декларував скасування приватної власності на землю, а також забороняв продаж і передачу її в оренду. Розпоряджатися землею могли лише земельні комітети. Трудова норма земельних наділів була зменшена до 40 десятин [9, с. 34]. Його положення не підтримали представники УПСР і УСДРП. Депутати від УПСР вимагали створити новий склад комісії, підготувати проєкт нового земельного закону, призначити на посаду Генерального секретаря земельних справ свого представника. 19 грудня УЦР ухвалила рішення визнати земельний законопроєкт таким, що не відповідає інтересам трудового селянства, створити для підготовки нового закону спеціальну комісію. До її складу увійшли 10 українських соціал-революціонерів, 2 російських соціал-революціонерів, 1 представник єврейської об'єднаної соціалістичної партії, 6 українських соціал-демократів та по одному від меншовиків, «Бунду» та самостійників [16, с. 96].

Науковці виділяють декілька причин того, що винесений на обговорення законопроєкт отримав негативну критику. Відомий дослідник І. Витанович вважає, що такому рішенню сприяла позиція керівництва Радянської Росії, яке через організації більшовиків та лівих російських есерів намагалось не допустити прийняття названого проєкту закону в УЦР [10, с. 34]. Сучасні ж вітчизняні дослідники пояснюють таке голосування в Раді наявністю об'єктивних та суб'єктивних причин [14, с. 343, 15].

Рішення УЦР спричинили урядову кризу в УНР. 20 грудня 1917 р. Б. Мартос склав повноваження Генерального секретаря земельних справ, а 24 грудня Мала Рада затвердила на цю посаду українського есера О. Зарудного. 29 грудня було також затверджено його заступників (товаришів). Їхні кандидатури запропонував ЦК УПСР [16, с. 97].

9 (22) січня 1918 р. УЦР ухвалила IV Універсалу, який проголошував незалежність УНР; підтверджував основні демократичні права і свободи проголошені у III Універсалі; ухвалення програми соціально-економічних реформ; заклик до громадян УНР відчайдушно боротися з більшовиками. Важливе місце в Універсалі відводилося й земельному питанню. Зокрема, в ньому повідомлялося про вже розроблений проєкт земельного закону, який мав передати землю трудовому селянству без викупу, на засадах скасування приватної

власності та соціалізації ще до початку весняно-польових робіт [9, с. 103].

16 січня 1918 р. було оприлюднено «Звернення секретаріату земельних справ до українського селянства, селянських спілок, земельних комітетів, кооперативних і просвітніх товариств». В ньому повідомлялося, що спеціальна парламентська комісія готує проєкт нового земельного закону. У Зверненні було положення про те, що «у земельній справі нам необхідно найбільшій одностайності і уваги» [9, с. 125–126]. Думаємо, що воно надзвичайно актуальне для сучасної політичної еліти України.

17 січня 1918 р. оголошено «Відозву Ради Народних Міністрів до селянства», яка важливим завданням народного міністерства земельних справ було визнано необхідність «дбати про утворення хліборобських спілок» [9, с. 127].

18 січня 1918 р. IX сесія УЦР за пропозицією М. Грушевського одногосно ухвалила «Тимчасовий земельний закон». Прийнятий УЦР закон мав діяти до Всеукраїнських Установчих зборів. Він складався з трьох розділів та 33 статей. Закон проголошував скасування права власності на всі землі з їх водами, наземними й підземними багатствами в межах УНР. В II розділі «Основні засади користування поверхнею землі» були визначені умови при яких дозволялося користування землею в УНР. Право наділяти селян землею отримали лише земельні комітети. До важливих положень, які були декларовані в цьому розділі належать й такі: ніякої платні за користування землею не повинно бути; передача права на користування наділом землі можлива лише з дозволу громад і земельних комітетів; для охорони й розвитку багатств землі закладається Державний меліоративний фонд; для розвитку сільського господарства державою організується сільськогосподарський кредит [9, с. 128–129]. Вивласнення всіх земель в УНР у колишніх власників мало проходити без викупу.

Проєкт названого земельного закону підготували чотири члени міжфракційної комісії: О. Шумський, П. Христюк (українські есери), М. Пухтинський і М. Дешевой (російські есери). В його основу вони поклали рішення українських селянських з'їздів і проєкт земельного закону, представлений фракцією соціалістів-революціонерів у Другій Державній Думі Росії [9, с. 131]. Це були 4 із 23 членів парламентської комісії. Чому інші члени комісії не були залучені до підготовки законопроєкту? Відповідь на це питання ще й сьогодні залишається відкритим.

У науковій літературі утвердилися суперечливі оцінки «Тимчасового земельного закону». Лідери УЦР, політичні діячі та вчені в цілому дають йому позитивні оцінки. Зокрема, В. Винниченко вважав його ухвалення тим соціальним компромісом, котрий на якийсь час задовольнив усіх і малоземельне селянство зокрема [12, с. 183].

Приступити до практичної реалізації положень «Тимчасового земельного закону» УЦР змогла лише на початку березня 1918 р. За надання військової допомоги УЦР мала забезпечити планомірне постачання в Центральні держави продовольства, сільськогосподарської продукції та сировини, але в повному обсязі це забезпечити вона не змогла. Тому німецькі та австро-угорські дипломати і військові вимагали від УЦР внести у власну аграрну політику суттєві зміни: змусити селян повернути колишнім власникам захоплені поміщицькі землі; надати селянам право купівлі поміщицьких земель; вимагати від всіх власників земель забезпечити весняну посівну кампанію [3, с. 29; 4. с. 28–29]. Керівництво УНР відмовилося відновити приватну власність на землю, змінити основні напрями соціально-економічної політики держави. Воно підтвердило свою вірність аграрній та земельній політиці УНР і заявили, що залишається на позиціях III і IV Універсалів УЦР [14, с. 109–110]. У відповідь на такі дії УЦР німецьке командування почало готувати зміну влади в Україні.

Висновки. Українська Центральна Рада пройшла складний шлях у формуванні власного

аграрного законодавства. Його підвалини були закладені в резолюціях Першого Всеукраїнського селянського з'їзду. Значний вплив на його основні положення мала позиція УПСР та УСДРП. Тривалий час розробка основ аграрної реформи УЦР мала невизначений характер. Генеральний секретаріат земельних справ намагався пристосувати свої земельні законопроекти до розпоряджень та правових документів російського Тимчасового уряду.

Перші самостійні земельні законопроекти українського уряду з'явилися у жовтні 1917 р. Вони були спрямовані на організацію Українського Крайового земельного комітету. У жовтні 1917 р. – січні 1918 р. УЦР та ГСЗС не змогли розпочати земельну реформу в Україні. Виробити чітку земельну політику УЦР та Генеральному секретаріату заважали різні підходи впливових національних партій (УСДРП, УПСР, УПСФ) щодо пошуку шляхів вирішення аграрного питання. На прийняття позитивного рішення впливали також радикалізація поглядів українського селянства, а також наступ російських більшовиків на землі УНР.

18 січня 1918 р. IX сесія УЦР ухвалила «Тимчасовий земельний закон», який проголошував скасування права власності на всі землі з їх водами, наземними й підземними багатствами в межах УНР. Право наділяти селян землею отримали лише земельні комітети. Вивласнення всіх земель в УНР у колишніх власників мало проходити без викупу.

Список літератури:

1. Верстюк В. Земельне питання у стінах Центральної Ради. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. / відп. ред. М. Крикун. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. Вип. 15: *CONFRATERNITAS. Ювілейний зб. на пошану Ярослава Ісаєвича*. С. 645–663.
2. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.). *Історичні зошити*. Київ, 1992. №4. 38 с.
3. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 т. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. ; редкол.: В. Смолій (відп. ред.) та ін.. Київ : Наукова думка, 1996. 587 с.
4. Гриценко А. Українські робітники на шляху творення національної держави (1-й Всеукраїнський робітничий з'їзд 11–14 (24–27) липня 1917). *Історичні зошити*. Препринт № 5 / Академія наук Української РСР. Інститут історії. Київ, 1992. 51 с.
5. Український з'їзд у Чернігові (8–10 червня 1917 р.) : матеріали та коментарі / упор. В. Бойко, Р. Воробей, Т. Демченко. Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. 98 с.
6. Кирилук Є., Пасічна Ю. Суспільно-політична активність селянства постімперської Росії (березень – жовтень 1917 р.). *Український селянин* : зб. наук. праць / за ред. А. Морозова. Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2017. Вип. 17. С. 63–67.
7. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / наук. ред. О. Мироненко ; відп. ред.: С. Матвієнко, Л. Паламарчук, Н. Підлужна. Київ : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
8. Кудлай О. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 р.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 83 с.

9. Українська Центральна Рада: документи і матеріали : у 2 тт. / Т. 2: 10 грудня 1917р. – 29 квітня 1918 р. / упоряд. В. Верстюк та ін. ; ред. В. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 1997. 422 с.
10. Витанович І. Аграрна політика українських урядів, 1917–1920 рр. *Український історик*. 1967. №3–4(15–16).
11. Житков О. Періодичні видання та матеріали особового походження як джерела дослідження аграрної політики Української Центральної Ради 1917–1918 рр. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки*. 2014. Вип. 19. С. 225–231.
12. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. Київ – Відень, 1920. 348 с.
13. Хміль І. Губернські з'їзди рад селянських депутатів 1917–1918. *Енциклопедія історія України*. Т. 2. Редкол. : В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : Вид-во «Наукова думка», 2004. 688 с. : іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Gubernski_zizdy_rad.
14. Ковальова Н. «Міфи» земельного законодавства Центральної Ради. *Гуржіївські історичні читання* : зб. наук. пр. 2009. Вип. 3. С. 342–346.
15. Історія українського селянства : нариси в 2-х тт. : Т. 1 / НАН України, Ін-т історії України; ред. В. Литвин. Київ : Наук. думка, 2006. 632 с.
16. Бевз Т. Соціально-економічні трансформації у добу Центральної Ради. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 91–108.

Prodanyuk F.M. THE LAND QUESTION IN THE POLICY OF THE UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL: THE THRONE WAY OF SOLUTION

The article analyzes the peculiarities of the formation of land policy of the Ukrainian Central Council (UCR) in March 1917 – January 1918. It is established that it clearly defines two main stages. The first (March – October 1917) is characterized by the following features: search for ways to solve the land problem in Ukraine and start the legislative procedure for the adoption of agricultural legislation. The UCR leadership did not want to confront the Provisional Government, so it tried to agree with its ministers on all their steps.

The First All-Ukrainian Peasant Congress had a significant influence on the formation of the main directions of the UCR's land policy. Its resolutions laid the foundation for the formation of the main points of the future national land legislation. They included the following basic requirements: the abolition of private property; transfer of all land without redemption to the Ukrainian Land Fund; Only those who cultivate it with their hands could use the land; forests, waters, mines and other subsoil have been recognized as property of the people of Ukraine.

Under the influence of peasant deputies, the UCR made the following requirement in the First Universal: "... the right to order Ukrainian lands, the right to use them belonged only to us, our Ukrainian Assembly". The General Secretariat of Land Affairs had to fulfill these requirements, which had to take care of the organization of district, county and provincial land committees and prepare a draft land law. However, to resolve these issues by mid-October 1917, the UCR failed.

The October revolution in Petrograd contributed to the completion of the first and the beginning of the second stage in the activities of the UCR (October 1917 – January 1918). On November 7 (20), 1917, it approved the III-rd Universal, which proclaimed the formation of the Ukrainian People's Republic (UPR). The III-rd Universal declared the cancellation of private ownership of landlords, estates and monasteries. During this period, the decree on the land of V. Lenin and the radicalization of the actions of Ukrainian peasants had a significant impact on the activities of the UCR. They pushed the UCR into radical methods of solving the land problem in Ukraine. The aforementioned factors were the main reasons that the Council failed to prepare and approve the land law.

On January 9 (22), 1918, the UCR approved the IV Universal. It proclaimed the transition to building an independent national statehood, as well as to solving the land issue. On January 18, 1918, the Ninth Session of the UCR approved the Provisional Land Law. It was adopted in the context of socio-political and socio-economic crisis in Ukraine, as well as the roar of Bolshevik guns. The law declared the cancellation of ownership of all land with their waters, land and underground resources within the UNR. However, it has failed to translate its position into the UCR.

Key words: *Ukrainian Central Council (Rada), Land Reform, Agrarian Policy, Law, Universal, General Secretariat of Land Affairs, Government.*

Ядловська О.С.

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ ТА ЇХНІ ПРОЯВИ В КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПЕРЕДОДНІ 1917 Р.

Стаття присвячена розгляду суспільно-політичного життя та особливостей етнонаціональних відносин у Катеринославській губернії початку ХХ ст. Приділено увагу діяльності національних меншостей і діяльності громадсько-політичних сил євреїв, німців, поляків і нечисленних на території губернії чехів, болгар, вірмен. Визначено, що євреї, які були одними з найчисельніших у губернії, а в самому Катеринославі переважали навіть українців і росіян, відігравали значну роль у громадсько-політичному житті як губернії, так і всього Півдня України. Досліджено, що євреї мали широке представництво партій соціалістичного, ліберального спрямування, сіоністів і громадські організації, а Катеринослав виступав центром сіоністського руху. Водночас зазначено, що мало місце й упереджене ставлення до євреїв, це знайшло вияв у єврейських погромах. У роботі висвітлено також діяльність польських партій, що мали незначне представництво в Катеринославській губернії, але співпрацювали з польськими партіями в Одесі, що стала центром польського руху Півдня України. Події Першої світової війни мали вплив на характер етнічних стосунків між представниками етнічних груп, тому значну увагу приділено трансформації ставлення під час війни до німецької меншини, що мала широке представництво в колоніях, однак зазнавала утисків під час воєнних дій. З іншого боку, проаналізовано ставлення до військовополонених німців із боку населення, що проявилось у певних етнічних конфліктах. Прослідковано також роль чехів під час військових дій, створення чехословацьких дружин та їхньої подальшої діяльності. Зазначено, що в губернії мали місце прояви нечисленної та невливової діяльності вірменських, латиських та інших партій і організацій. З'ясовано, що в перехідний період, напередодні 1917 р., національні меншості не мали можливостей для вільного забезпечення етнонаціональних потреб і самовизначення, однак громадськість національних меншостей системно організовувалась у своїй діяльності. Надалі це стало підґрунтям до суттєвих позитивних змін у розвитку національних меншостей та етнонаціональних відносин, які відбулись у губернії за часів Центральної Ради.

Ключові слова: Катеринославська губернія, етнонаціональні відносини, національна меншина, партії, євреї, німці, поляки, латиші, вірмени, болгарари.

Постановка проблеми. На початку ХХ ст. населення Півдня України відзначалося багатоетнічним складом. Окрім українців, тут мешкали представники інших національностей – росіяни, євреї, німці, поляки, болгарари, греки, чехи, вірмени, албанці та ін., що суттєво впливало на громадсько-політичне життя регіону та знаходило вияв в певному характері етнонаціональних відносин. У період початку ХХ ст. до 1917 р. уряд Російської імперії виявив неспроможність вирішити ряд громадсько-політичних, соціально-економічних та інших проблем, які існували в суспільстві. Зазначена ситуація стала актуальною і для Катеринославської губернії, мешканці якої створювали осередки партій та громадські організації. Окрім того знайшли свій прояв у регіоні й реакція на Першу світову війну, з-поміж іншого і з точки зору етнічних відносин. Досліджуваний

період – час, що пов'язаний із появою в губернії перших політичних організацій та швидким піднесенням різноманітних організацій і товариств, як і загалом у південному регіоні. Зазначимо, що подальші революційні події, докорінні зміни в суспільстві зумовили бурхливий розвиток на Катеринославщині громадських і політичних організацій національних меншостей та виявили їх вплив як на місцеві, так і на загальнодержавні політичні події.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед наукових праць періоду незалежності України значний доробок розкриває проблематику етнонаціональних відносин загалом Півдня України (Катеринославської, Херсонської та материкові повіти Таврійської губерній), зокрема це відображено у роботах Турченка Ф. [18; 20], Турченко Г. [18; 19], досліджено історію націо-

нальних меншин межі XIX ст. – початку XX ст. південноукраїнського регіону в роботах Кудряченка А. [10] – німці, Константинової В. [9], Хрящевської Л. [21] – поляки, Павко А. [15] – євреї, а також Назарової Є. [13], яка вивчає партії та громадські організації регіону. Окремі науковці, зокрема Лазебник В. [11], Салік Г. [17], присвятили праці висвітленню етнічних відносин між меншинами Катеринославської губернії. Задля розкриття теми також є достатня джерельна база, водночас окремі аспекти регіонального розвитку етнопонаціональних відносин доцільно висвітлити окремо та дослідити.

Постановка завдання. Враховуючи вищенаведене, метою розвідки є спроба проаналізувати окремі аспекти етнопонаціональних відносин у Катеринославській губернії у зазначений період початку XX ст. і до 1917 р. та доповнити уже наявний матеріал власними дослідженнями, які ґрунтуються на архівних даних, розглянути особливості впливу етнопонаціональних відносин в контексті політичних подій губернії та південноукраїнського регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. На межі XIX–XX ст. етнічне представництво населення Катеринославської губернії мало строкатий склад, що стало передумовою відносно складних етнічних стосунків. У період напередодні 1917 р. національні меншості не мали можливостей для вільного забезпечення етнопонаціональних потреб та самовизначення, однак громадськість національних меншостей системно організовувалась у своїй діяльності. Це знайшло вияв у процесі самовизначення та громадсько-політичній діяльності євреїв, німців, поляків, болгар, чехів та інших меншостей. Також питання етнопонаціональних відносин було підняте через хвилю військовополонених Першої світової війни.

Значного масштабу у південноукраїнському регіоні набула діяльність єврейських національних сил, соціалістичні, ліберальні і консервативні партії та організації яких були представлені на Півдні. На початок XX ст. євреї міста Катеринослава склали 21–23% населення. В економічному відношенні євреї брали активну участь у діяльності новостворених Півдня України, у Катеринославській губернії єврейській меншині належало 24,8% підприємств (переважали малі та середні підприємства). Однак при цьому, результатом співжиття етнічних громад стане етнічний конфлікт, що виявив себе у сумнозвісних єврейських погромах 1901 р., 1905–1907 рр. в Катеринославі – в обох відіграли значну роль

загони єврейської самооборони. Поряд із зазначеним, траплялись випадки захисту євреїв місцевими мешканцями, які ховали у своїх домівках сусідів та друзів [4]. У підсумку на цей же період припадає пік еміграції євреїв. Прослідковується досить упереджене ставлення населення губернії до представників єврейської спільноти, про що свідчать численні факти прояву невдоволення та звернення до органів влади, а також жандармських управлінь протягом 1905–1917 рр.

Починаючи із заснування, місто притягувало до себе єврейських переселенців. Факторів цього можна виділити наступні: 1) законодавче регулювання переміщення євреїв по території Російської імперії; 2) динаміка економічного розвитку регіону; 3) лояльність місцевої влади та громади. Переживаючи періоди свого лояльного існування та часи переслідувань громада реагувала на це зміною своїх чисельних показників. Кожен факт масових утисків змушував представників єврейської громади опікуватись питаннями еміграції. Міграційна тенденція докорінно не зіграла на соціально-економічне та правове положення громади. За часів царату та радянської влади вона була численною із власним представництвом як у бізнес структурах, так і в органах самоврядування, державного управління [12, с. 401].

Водночас від початку XX ст. та до 1917 р. єврейські політичні сили були популярні серед євреїв, мали розгалужену систему, відзначались системною роботою, тобто єврейські національні сили заявили про себе репрезентацією широкого спектру громадсько-політичних сил, зокрема, і на Півдні, і на Катеринославщині. Найбільш дієвими були єврейські соціалісти – Бунд, «Поалей-Ціон», Сіоністсько-соціалістична робітничка партія (осередки створеної 1904 р. ССРП виникли у Катеринославі, Верхньодніпровську [1, с. 345], а також у Маріуполі [44, арк. 225]), Єврейська соціалістична робітничка партія та сіоністи (зокрема члени катеринославських комітетів, адже саме Катеринослав, як і Одеса, стали центрами сіонізму на Півдні). Також у 1907 р. організація Єврейська соціалістична робітничка партія діяла в Катеринославі [42, арк. 5 зв.; 44, арк. 18]. Реакція, яка настала по закінченню революції 1905–1907 рр., негативно позначилась на діяльності ССРП на Півдні України. Робота партії у регіоні поступово припиняється, і лише революція 1917 р. вивела ССРП з підпілля. Прослідковується представництво єврейських сил на підприємствах Катеринослава. У заводських районах керівну роль відігравали соціал-демократи, в майстернях же більшість

організованих робітників схилилось на бік соціал-революціонерів, міський район поділявся на три основні частини: соціал-демократи, бундівці та «Поалей-Ціон» (останній на 1907 р. він нараховував 100 осіб [2, с. 8]). Зв'язок між організаціями був тісний, а в ситуаціях виступів дії узгоджені.

У губернії, за даними жандармерії 1907-1908 рр., діяли Єврейська терористична організація (далі – ЄТО), а також Єврейська народна група, що ставила за мету надання допомоги єврейським емігрантам [3, арк. 26]. Циркуляри Департаменту поліції та переписка з Катеринославським губернським жандармським управлінням надає перелік політичних організацій, груп у м. Катеринославі за 1909 р, де з-поміж інших зазначено про діяльність єврейської організації «Бунд» [40, арк. 47], а 1912 р. – у Маріуполі серед ремісників, котрі, за даними Донського охоронного відділення, не мали зв'язків з робітниками заводу та порту міста [41, арк. 96]. У Катеринославі діяли відділи Спілки для досягнення рівноправ'я євреїв у Росії, метою якої була «відміна усіх діючих для євреїв обмежувальних законів і наказів та повне зрівняння їх у правах з іншим населенням, Спілка співпрацювала з кадетами, оскільки за своїми поглядами була близькою до них [13, с. 117].

Протягом досліджуваного періоду через загальнодержавні події та війну змінювалась чисельність євреїв Катеринослава. У 1910 р. у місті налічувалось 195 777 мешканців, серед них євреїв – 53 534 (27,3%) [46]. Під час Першої світової війни до губернського міста приїхало багато біженців із західних губерній. У 1915 р. зареєстровано 5700 євреїв-біженців. Поповнилась також чисельність парафіян синагоги. У 1916 р. Катеринославська губернія прийняла більше 17 тисяч осіб біженців [7]. У 1917 р. населення міста складало 216810 осіб, серед них євреїв було 76430 (35,3%), українців – 65202 (30,1%) та росіян – 38073 (17,3%) [5].

Члени єврейських політичних сил бачили вирішення національного питання у еміграції та створенні своєї національної держави. Також, як можливий крок до вирішення національного питання, представники єврейської національної групи визнавали ліквідацію обмежувального законодавства і введення національної автономії в Росії.

У період першої світової війни посилювались сутячки на етнічному ґрунті стосовно німців регіону. Враховуючи досить численне представництво німецького населення, до прикладу в м. Олександрівськ, з розгортанням воєнних подій інтелігенція міста обурювалась і зверталась до жандармерії

стосовно незадовільних дій місцевого Відділення Червоного Хреста, який було віддано в підпорядкування місцевим німцям [29, арк. 48]. Цей факт восени 1914 р. зіграв негативну роль у часі прийняття до лікарні військових російської армії з полігону військових дій: окремі лікарі стверджували, що прийдуть німці та переможуть (через це було вдвічі скорочено кількість ліжок-місць для хворих), сестри милосердя поводили себе зверхньо та принципово розмовляли німецькою, що заборонялось. Також зазначали про трохи пригнічений стан хворих через те, що вони залежали від німецького персоналу. Зазначимо, що у місті представники місцевого населення поводили себе запобігливо, з підкреслено послужливістю стосовно багатих німців (як російських підданих, так і іноземців), які володіли великим капіталом.

Населення широко опиралось пропаганді та германофільству з боку представників німецької національності, а також з боку військовополонених, що працювали на військових заводах, підприємствах та под. Зокрема, на підприємстві Катеринославського міського трамваю на початку 1915 р. зібрано 123 підписи робітників, що звернулись до катеринославського губернатора зі скаргою про утиски та погрози з боку одного з керівників-німців, а також з твердженнями від нього про перемогу німців у війні [30, арк. 9]. Наприкінці 1915 р. зроблено ряд звернень від приставів шахт Петровських заводів та прилягаючих до них поселень Бахмутського повіту щодо порушень з боку німецьких підданих, що працюють на механічному заводі м. Олександрівськ, та здійснювану ними германофільську агітацію і виготовлення військових предметів (за що працівників було визнано неблагонадійними та вислано з міста) [30, арк. 14]. На початку 1916 р. численні полонені, 1543 особи, працювали на Дружковському заводі Донецького товариства Бахмутського повіту, переважно це були представники нижчих військових чинів [30, арк. 147]. Для роботи на Трубопрокатному заводі м. Катеринослав перекинуто 150 військовополонених Турецької армії [30, арк. 147] – відзначалась їх нетерпимість до діючого ладу; акціонери підприємства, німецькі піддані, перебували під спостереженням жандармерії за субсидіювання пропагандистської діяльності з боку Німеччини, що підтверджувалось відповідною перепискою [35, арк. 13]. На Городищенських марганцевих рудниках Катеринославського повіту працювало близько сотні полонених; також поповнили кадровий склад Брянського заводу полонені-австрійці (118 осіб)

восени 1915 р. [35, арк. 31]. Гостре незадоволення робітників Донецько-Юріївського Металургічного товариства Слов'яносербського повіту протягом січня 1916 р. спровоковане діяльністю голови комітету гірничої промисловості Півдня, німця Дитмара, який майстерно саботував роботу, зокрема, притримував виробництво снарядів для оборони [30, арк. 123]. У с. Нижньодніпровськ Новомосковського повіту на початку 1916 р. все ще виявлялись настрої більш заможного населення проти Росії та за Німеччину, адже вважали, що «все у політичному відношенні пропаде, коли прийдуть німці» [31, арк. 2]. Мали місце підступні наслідки дії протинімецької пропаганди: у листопаді 1915 р. жандармським управлінням м. Олександрівська розглядалась справа представників купецтва, які залякали болгар-городників тим, що болгары будуть вислані з Катеринославської губернії так само, як висилались німці [30, арк. 219]. Внаслідок цього перестрашені болгары практично за безцінь здали свою продукцію, а от купці, навпаки, підняли ціни та, скориставшись кон'юктурою ринку, послали домінуюче положення та підняли ціни на сільсько-господарську продукцію. Також фонди архівів містять дані жандармських управлінь про численні арешти обвинувачуваних за германофільство у м. Катеринославі протягом 1916 р. [32, арк. 5, 9, 27].

Після Першої світової війни німці-колоністи намагались повернути собі землі або поновити права на неї. Слід зазначити, що вже на початку 1917 р. відбулось послаблення тиску на колоністів, яких було оповіщено через катеринославського губернського комісара про призупинення постанови щодо ліквідації колоністських земель (тобто виведення з власності). Щоправда, це стосувалось тільки земель, які були не прийняті селянським банком та розрахунок за які не проведено (навіть за умови розгляду старшими нотаріусами). Приступаючи до землекористування, необхідно було терміново, «безвідкладно» засіяти площі. Для обробки землі могли направлятись військові [6]. Таким чином, частина земель залишалась у володінні колоністів, інша була продана. Цікаво, що на час узгодження землеволодіння не сплачувалась оренда.

Загалом, представники німецькомовної меншини проживали, переважно, у сільській місцевості регіону, хоча серед них були й успішні підприємці, що працювали у містах. Своїх партій німецькомовна меншина не мала, тому брала участь у діяльності загальноросійських ліберальних сил. За часів Центральної Ради частина німець-

кої меншини підтримала Раду, особливо в питанні утворення національної автономії в місцях компактного проживання німців. Інша виступила за створення колонії «Крим-Таврія» [47, с. 13].

До лав російської армії під час Першої світової війни залучались також чехи та словаки, піддані Російської імперії, колоністи (як і піддані-колоністи Австро-Угорської імперії), які сформували добровольчу, т. зв. чеську дружину, яка протягом перших двох років війни служила у розвідці. (У Катеринославській губернії були нечисленні поселення чехів). У цю ж дружину наприкінці 1914 р. вступила частина військово-полонених співвітчизників, які відіграли значну роль у розвідувальних операціях через знання австро-угорського військового строю і мов, а також інтелігентність та хоробрість [45, арк. 5]. Враховуючи, що чехословаки стояли на боці Росії, то було вирішено утворювати і в подальшому окремі частини з військово-полонених чехів та словаків [45, арк. 6]. У Києві Чехословацька національна рада організувала набір добровольців – у підсумку 24 тис. осіб, з яких сформовано 2 дивізії та 8 полків [45, арк. 7]. Наприкінці 1915 – на початку 1916 рр. Чеська дружина переросла в Чесько-Словацький стрілецький полк, а в квітні у Чесько-Словацьку стрілецьку бригаду, яка складалася з двох полків. До кінця року вона налічувала близько 6000 чоловік [8]. Отже, Початок Першої світової війни привів до активізації чеського та словацького населення. Чехословацький корпус поповнювався з числа полонених та перебіжчиків, причому частину корпусу направили до району Катеринослав – Олександрівськ – Синельникове.

Зазначимо, що Російський уряд поставився до чехів з позиції вигоди, як матеріальної, так й ідеологічної. Чеський солдат обходився дешевше російського, оскільки військовозобов'язані повинні бути на повному утриманні, а військовополонені стають солдатами за умов лише невеликої надбавки. Щодо питання створення свого війська чехами, то, російський уряд вважав: якщо надати такий дозвіл, то цього ж будуть вимагати і малороси. Але чехи не є російськими громадянами, тоді як малороси не можуть шукати в наших устремліннях підґрунтя для своїх вимог [45, арк. 8]. Тобто надати можливість чехам створити окреме військо було неможливо через їх іноземне громадянство, а українцям неможливо було це зробити, тому що апіорі у складі Російської імперії українці не розглядались як нація, що має право на політичне волевиявлення у розрізі створення навіть військових частин, не то що держави.

Зазначимо, що російська сторона не змогла спрогнозувати подальших подій та визначити подальше ставлення чехів у часи кардинальних державних перетворень. У подальшому в Положенні в положенні про чехословацьке військо на території вже УНР визначено, що Чехословацька національна рада, як верховний політичний представник визвольного руху чехословацького народу, визнає УНР. А чехословацькі дружини можуть бути визнані для підтримки суспільного та адміністративного порядку [45, арк. 20]. Загалом, чеські та словацькі представники не мали значного впливу на території Катеринославської губернії у перехідний період.

Події 1917 р. для нечисленних окремих колоній чехів губернії призвели до руйнування і спричинили першу хвилю повернення чехів на батьківщину [15, с. 72]. Щоправда, частина чехів, котрі були біженцями або військовополоненими, залишались в УНР, де не відігравали значної політичної ролі, частина чехів опинилась у Польщі.

У губернії проводили політичну боротьбу поляки, зокрема у 1905 р. «викрили» діяльність декількох членів «нелегальної» Польської соціалістичної партії «Пролетаріат», яких вислали з м. Катеринослав та встановили негласне спостереження [22, арк. 13, 16]. Пізніше, у 1911 р. неодноразово жандармські офіцери на прикордонних пунктах встановлювали нагляд (а у подальшому заарештовували) представників Соціал-демократичної партії Королівства Польського та Литви (СДКПЛ), які за агентурними даними діяли на Катеринославщині [27, арк. 70; 26, арк. 133, 145, 155]. Ще однією партією, що об'єднувала поляків у протистоянні з імперською владою, була Польська соціалістична партія (ППС), яка мала у Катеринославській губернії. Лише протягом 1909–1910 рр. неодноразово губернською жандармерією було складено списки членів ППС [37, арк. 702-704], видано циркуляри Департаментом поліції про розшук та арешт осіб, приналежних до ППС [24, арк. 217], здійснено висилку членів ППС з Катеринослава до повітів губернії на поселення та продовжено нагляд за ними як за адміністративно висланими через приналежність до революційної партії, про що здійснювалась переписка між губернськими жандармськими управліннями та представниками повітів [23, арк. 64, 74, 184]. Під час Першої світової війни поляків-біженців налічувалось близько мільйона [15, с. 55]. Частина з них була прийнята австрійськими військами, частина опинилась в центральній та Південній частині українських територій, зокрема і Катеринославській губернії.

Однак, загалом, полякам Перша світова війна надала шанс самовизначитись і утворити державу, чим вони і скористались (при цьому новостворена Друга Річ Посполита Польська перемогла Українську Галицьку Армію та захопила Західну Україну). Поляки ж Півдня України, центром діяльності яких виступала Одеса, а також поляки Катеринославщини проводили організаційну роботу щодо діяльності осередків польських партій, переважно соціалістичних, та брали участь у виборчих кампаніях періоду Центральної Ради.

Члени Латиської соціал-демократичної партії протягом 1909 р. намагались організувати роботу в Катеринославській губернії, частина осіб партії отримала подробиці паспорти від Ризької організації партії для виїзду до Латвії [39, арк. 270]. Такі дії були спрямовані на налагодження контактів з іноземними представниками партій (безпосередньо латишами), окрім цього частина мешканців губернії переїжджала до Латвії, хоча це і були поодинокі випадки.

Проводили політичну агітацію в м. Олександрівськ у червні 1910 р. члени Латиського соціал-демократичного союзу. Також ними розповсюджувалась нелегальна література, на підставі чого відбулись арешти представників союзу [25, арк. 37]. Протягом 1911 р. у губернії фіксувалась діяльність закордонної організації Соціал-демократія Латиського краю [33, арк. 477], яка не мала широкої організаційної розгалуженості, проте провадила агітацію. За даними численних донесень губернських жандармських управлінь 1914–1915 рр. представники латиських соціал-демократичних організацій за приналежність до них виселялись у віддалені губернії європейської Росії та до Сибіру [33, арк. 4, 6, 9, 13, 14; 34, арк. 4-20]. Зазначимо, що осередки згаданих латиських організацій діяли також в Херсонській та Бессарабській губерніях.

Протягом 1904–1905 рр. Катеринославське губернське жандармське управління відкривало справи стосовно нелегальної діяльності вірменської організації «Гнчак», керування якої, як вважалося тоді, відбувалось з-за кордону (Паризький центр управління вірменської революційної партії «Гнчак»). У липні 1904 р. артільникам Маріупольського порту надсилались нелегальні брошури партії «Гнчак» вірменською мовою [38, арк. 9]. Пізніше, у 1912 р., жандармерією губернії прослідковано розповсюдження програм та тактик вірменських партій серед населення, хоча суттєвого впливу на політичні настрої населення губернії вони не мали [28, рк. 8-11]. Загалом,

вірменські партії на Катеринославщині не мали мережі осередків та проявляли діяльність ситуативно. До прикладу, значно потужніше у південному регіоні діяли вірменські партії в м. Одеса та загалом у Херсонській губернії.

Висновки. Отже, після подій 1905 р. національні меншини Катеринославської губернії активізували процеси самовизначення та здійснили ряд організаційних заходів щодо утворення партій та громадських організацій. Разом з тим, проблема співжиття національних меншостей інколи набувала характеру гострих відносин, що виявлялось як у боротьбі партій, так і, подекуди, у повсякденному спілкуванні. Політичні реалії зумовили той факт, що південноукраїнський регіон початку ХХ ст. і до 1917 р. мав свої відгалуження загальноімперських, українських та єврейських політичних партій. Представники громадськості південноукраїнського регіону, включно з Катеринославщиною, надавали перевагу місцевим відділам загальноросійських партій, що було пов'язано із загальноімперськими впливами, російськомовністю міст. Проте багатонаціональність губернії стала підґрунтям наявності значного відсотка підтримки єврейського населення,

а також проявом діяльності польської, чеської, вірменської, болгарської спільнот, що організовували політичні партії та організації, певні зміни здійснились через посилення міграційних процесів та урбанізацією. Німецька меншина не тяжіла до створення осередків політичних партій, однак мала вплив на соціально-економічну сферу розвитку губернії. До речі, провідна роль окремих національних меншостей у регіоні суттєво ускладнювала процеси розвитку українського національного руху на Півдні. Інтенсивні міжетнічні контакти, активну участь в яких брали національні меншості, що дуже різнились за звичаями, менталітетом, рівнем етнічної свідомості й соціального розвитку, стали принципово важливою ознакою громадського життя Катеринославської губернії й Півдня України на початку ХХ ст.

Загалом, уряд Російської імперії не схильний був приділяти увагу питанню громадсько-політичного розвитку національних меншостей, а, навпаки, всіляко стримував та переслідував такі намагання. Лише з приходом до влади Центральної Ради було зроблено акцент на ідеї політичного консенсусу та порозуміння з національними групами, які мешкали на теренах українських губерній.

Список літератури:

1. Бухбиндер Н. История еврейского рабочего движения в России. По неизданным архивным материалам. Ленинград : Академическое издание, 1925. 388 с.
2. Быстряков А. Сионистское движение в Екатеринославе. Шабат-шалом. *Днепропетровская еврейская газета*. 2006. №9 (сентябрь). 8 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 2а.
4. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес календарь. Вып. 3. Екатеринослав, типо-литография губернского правления, 1903. 187 с.
5. Екатеринославская городская статистика. 1918. Вып. 1. Екатеринослав, 1918. 387 с.
6. Екатеринославская земская газета. №30. 14 апреля. 1917.
7. Известия Сионистской организации Екатеринославского районного комитета. Июнь. 1917.
8. З історії взаємних відносин. Посольство Чеської Республіки в Києві URL: https://www.mzv.cz/kiev/uk/x2010_05_17/z_dejin_vzajemnych_vztahu/index.html
9. Константінова В. «Національні історії» поліетнічних міст південноукраїнського фронтиру імперського періоду. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2016. №15. С. 207–218.
10. Кудряченко А. Німці України: минуле і сьогодення. *Розбудова держави*. 1994. №5. С. 19–23.
11. Лазебник В. Населення Катеринославської губернії за матеріалами першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд). *Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія*. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. Вип. 10. С. 51–56.
12. Маргулов А., Мороз Т. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у ХІХ – початку ХХ ст. *Молодий вчений*. 2019. №2(66). С. 398–402.
13. Назарова Є. Діяльність політичних партій національних меншин Півдня України в умовах Першої світової війни (1914 – лютий 1917 р.). *Проблеми політичної історії* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, Вип. 6. С. 77–90.
14. Найман О. Скорботний шлях Українського єврейства. Київ, 2004. 224 с.
15. Павко А. Єврейські політичні партії в Україні на межі ХІХ–ХХ століть: особливості ідеології та діяльності. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Вип. ХVІ. Запоріжжя, 2001. С. 131–146.
16. Національні меншини України: історія і сучасність : науково-довід. вид. / упорядник Р. Марценюк, І. Винниченко. Київ : МАУП, 2006. 256 с.

17. Салік Г. Виникнення політичних партій Катеринославської губернії на початку ХХ століття. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/108616/21-Salik.pdf?sequence=3>.
18. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : Історичні нариси. Київ : Генеза, 2003. 303 с.
19. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя : Просвіта, 2005. 324 с.
20. Турченко Ф. Південь України напередодні Першої світової війни. URL: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/286.pdf>.
21. Хрящевська Л. Процес заснування німецьких колоній та їх господарська діяльність на Півдні України (60-ті роки ХVІІІ – 1917 р.). *Наукові праці: науково-методичний журнал*. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. Т. 62. Вип. 49. Історичні науки. С. 13–17.
22. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1105.
23. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2166.
24. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2377.
25. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2411.
26. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2512.
27. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2515.
28. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2639.
29. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2965.
30. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3226.
31. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3412.
32. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 3413.
33. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2862.
34. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2962.
35. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2990.
36. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 1153. Оп. 1. Спр. 60.
37. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 148.
38. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 3313. Оп. 2. Спр. 992.
39. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1153.
40. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2516.
41. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 313. Оп. 2. Спр. 2660.
42. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 705. Оп. 2. Спр. 15.
43. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 705. Оп. 2. Спр. 16.
44. Центральний державний історичний архів у м. Київ. Ф. 3313. Оп. 1. Спр. 1438.
45. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф.1115. Оп. 1. Спр. 53 (м/ф).
46. Южная заря. 11 сентября. 1910.
47. Ядловська О.. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на Півдні України в період Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – «Історія України». Запоріжжя, 2012. 20 с.

Yadlovska O.S. ETHNO-NATIONAL RELATIONS AND THEIR MANIFESTATIONS IN KATERYNOSLAV PROVINCE BEFORE 1917

The social and political life and the peculiarities of ethno-national relations in Katerynoslav province at the beginning of the twentieth century are considered in this article. Our attention was paid to the national minorities' activity like the socio-political forces of Jews, Germans, Poles and Czechs, Bulgarians, Armenians, which were represented by a very small number in the territory of the province. It is determined, that the Jews, which were one of the most numerous in province and even dominated over Ukrainians and Russians in Katerynoslav region, played a significant role in the social and political life of both the province and the whole of southern Ukraine. It was researched that Jews had a wide representation of socialist, liberal parties, Zionists, and civic organizations, and Katerynoslav was the center of the Zionist movement. At the same time, it is worked out that there was a prejudiced attitude towards the Jews, which was released through the Jewish pogroms. The study also covered the Polish parties' activity which had a little representation in Katerynoslav province, but cooperated with Polish parties in Odessa, which became the center of the Polish movement in the South of Ukraine. The events of the World War I had an impact on the nature of ethnic relations between ethnic groups, so a lot of attention was paid for the transformation of attitudes to the German minority, which had widespread representation in the colonies but was harassed during hostilities. On the other hand, we analyzed the inhabitants' attitude towards German captives, which was manifested in certain ethnic conflicts. The role of the Czechs

in the hostilities, the formation of Czechoslovak groups and their subsequent activities were also investigated. It was noted that in the province there were manifestations of small and non-influential activity of Armenian, Latvian and other parties and organizations. It was found out that during the transitional period before 1917, national minorities did not have the opportunity to provide their ethnic needs and self-determination freely, but the society of national minorities was systematically organized in their activity. In the future, this events became a significant basis for the positive changes of the national minorities' development and ethno-national relations that took place in the province during the time of the Central Rada.

Key words: *Katerynoslav province, ethno-national relations, national minority, parties, Jews, Germans, Poles, Latvians, Armenians, Bulgarians.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 72.725.9

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.8>

Андрейчик Е.В.

Полоцкий государственный университет

ОХРАНА НЕДВИЖИМЫХ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РЕГИОНАХ БЕЛАРУСИ В 1990-Е – НАЧАЛЕ 2000-Х ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ГРОДНЕНСКОЙ ОБЛАСТИ)

У статті розглядається діяльність місцевих виконавчих органів влади базового та обласного рівня Республіки Білорусь з охорони нерухомих історико-культурних цінностей. На основі раніше неопублікованих архівних джерел Державного архіву Гродненської області розглядається діяльність структурних підрозділів Гродненського обласного виконавчого комітету в період 1991–2005 рр. у сфері охорони, збереження, відновлення і пристосування під нові соціокультурні функції матеріальних нерухомих історико-культурних цінностей багатих на історико-культурні цінності Гродненського регіону та міста Гродно в складний соціально-економічний і суспільно-політичний період кінця ХХ ст.

Особливу увагу автор приділяє діяльності Головного управління архітектури та містобудування Гродненського обласного виконавчого комітету, діяльності Управління з реставрації та консервації пам'яток історії та культури, Державного виробничо-комерційного управління з реставрації пам'яток історії та культури. Аналізується перша обласна комплексна програма дослідження, збереження та пропаганди культурної спадщини.

У дослідженні розглядаються особливості тогочасного механізму управління регіональним фондом нерухомих історико-культурних цінностей, які включають реалізацію в тому числі цільових обласних і міських програм з охорони, збереження, відновлення та реставрації пам'яток історії та архітектури в межах Гродненської області та міста Гродно, комплекс охоронних заходів із благоустрою територій охоронних зон населених пунктів області, реставрації та консервації нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини (замків, палаців, садиб, храмів), реконструкції історичної забудови населених пунктів області та їх благоустрою, меморіалізації пам'ятних місць, пов'язаних із подіями Першої та Другої світової війни.

Ключові слова: культурна спадщина, історико-культурні цінності, охорона пам'яток, органи місцевого управління та самоврядування, Білорусь, Гродненська область.

Постановка проблеми. Определение механизмов деятельности исполнительно-распорядительных органов власти регионального, базового и первичного территориального уровней является актуальным направлением в изучении административных процессов в сфере сохранения историко-культурного наследия. Законодательством Беларуси на органы местного управления возложена ответственная миссия реализации мероприятий по реализации государственной политики в сфере охраны историко-культурного наследия, содействию осуществлению мероприятий по сохранению и восстановлению историко-культурных ценностей, организации и осуществлению мероприятий по выявлению и проведению учета

историко-культурных ценностей. Среди органов местного управления Беларуси деятельность Гродненского областного исполнительного комитета была в рассматриваемый период достаточно характерной, но при этом имела и весьма примечательные особенности в свете наличия в регионе большого (если не сказать самого большого в Беларуси) количества недвижимых объектов культурного наследия.

Анализ последних исследований и публикаций. Наиболее значительными в области теории и практики охраны и государственного управления недвижимым историко-культурным ценностями, сохранения памятников наследия города Гродно и Гродненщины являются монографиче-

ские исследования и отдельные публикации таких авторов, как И.Э. Мартыненко [11], В.Г. Корнелюк [18], В.В. Швед [18], В.Ю. Саяпин [13; 14; 15], А.П. Гостев [18], В.А. Ганский [16; 17], А.А. Добриян [18], А.Н. Чернякевич [18] и других. Несмотря на наличие отдельных публикаций в этой области, важные вопросы остаются практически неизученными, особенно в контексте становления научного знания об управлении недвижимым наследием и его недавнего исторического опыта, что определяет высокую степень актуальности этого исследования в свете особой социальной значимости рассматриваемой проблемы.

Постановка задания. Целью статьи является анализ административных процессов и рассмотрение специфики организационно-управленческих механизмов реализации властных полномочий органами исполнительной власти в регионах Беларуси в 1990-е – начале 2000-х гг. по вопросу реализации государственной политики в области охраны недвижимого историко-культурного наследия.

Изложение основного материала исследования. В результате реформирования системы местного управления и самоуправления в начале 1990-х гг., а точнее с принятием Закона «О местном управлении и самоуправлении в Республике Беларусь» от 20.02.1991 г. и Постановления Президиума Верховного Совета Республики Беларусь № 512 от 06.10.1994 г. произошли изменения в наименовании органов власти базового территориального уровня. Гродненский исполнительный комитет получил права юридического лица, из его названия исчезло упоминание Совета народных депутатов. Следующим шагом на пути реформирования органов власти стал Указ Президента № 122 от 23.09.1994 г. об изменении структуры центральных органов управления Республики Беларусь.

С целью приведения норматива и укрупнения структурных подразделений было принято решение Гродненского облисполкома № 342 от 14.11.1994 г., согласно которому на базе Управления культуры было образовано Управление культуры и печати. Решением облисполкома № 99 от 28.03.1995 г. Управление культуры и печати было реорганизовано в Управление культуры и информации [9, с. 2–18]. Изменения в структуре государственного аппарата на региональном уровне привели к совершенствованию структуры подчиненных подразделений. Последнее изменение структуры Гродненского облисполкома произошло с Указом Президента № 89 от 27.02.1995 г.

Согласно нормативу, управляющий корпус Гродненского облисполкома состоял из председателя облисполкома, первого заместителя председателя, четырех заместителей председателя, управляющего делами. Подразделения по развитию социальной сферы включали управление культуры и информации, совет по делам религий; органы по строительству, архитектуре и жилищно-коммунальному хозяйству включали главное управление архитектуры, градостроительства и территориального планирования (отдел по делам строительства и архитектуры) [9, с. 2–18].

В результате оптимизации деятельности органов местного управления было принято решение облисполкома № 305 от 19.08.1996 г., согласно которому управление культуры и информации Гродненского облисполкома было переименовано в Управление культуры. Штатный корпус специалистов Управления состоял из инспекторов по охране историко-культурного наследия в лице музейных сотрудников. Следует подчеркнуть, что специалисты занимались именно материальными движимыми ценностями. Управлением культуры и информации каждый год разрабатывался комплексный перспективный план работы, оно проводило и протоколировало результаты совещаний заседаний [9, с. 23].

Штатный корпус специалистов, занимавшихся охраной историко-культурного наследия, претерпел изменения с течением времени. Так, еще в 1988 г. управление культуры имело службы старших инспекторов по музеям, которые были объединены в отдел учреждений культуры, народного творчества и искусства. В 1993 г. из отдела были образованы три службы ведущих специалистов по библиотекам, музеям и клубной работе, народному творчеству и паркам. С 1994 г. службы ведущих специалистов по библиотекам и музеям стали службами главных специалистов по библиотекам и музеям, охране памятников истории и культуры.

Функции сохранения материальных недвижимых историко-культурных ценностей в структуре Гродненского облисполкома в рассматриваемый период возлагались также и на Главное управление архитектуры и градостроительства, Управление культуры и информации. Еще в 1945 г. был образован отдел по делам строительства и архитектуры, который в 1963 г. был реорганизован в Управление архитектуры и строительства. С 1989 г. оно было переименовано в Главное управление архитектуры и строительства. В компетенцию управления входило осуществление архитектурно-строительного контроля за каче-

ством восстановления, реставрации и охраны памятников архитектуры, разработка проектов планирования застройки населенных пунктов, проведение экспертизы проектов и смет [7, с. 3–6].

Постановлением Совета Министров от 17.01.1991 г. было образовано Управление по реставрации и консервации памятников истории и культуры Гродненской области. Деятельность управления осуществлялась согласно Положению о Главном управлении архитектуры и градостроительства от 1994 г. Среди основных задач, обозначенных в документе, на Главное управление архитектуры и градостроительства облизполкома возлагались обязанности реализации государственной политики в сфере архитектурной и градостроительной деятельности, постановка и решение текущих перспективных задач комплексного социально-экономического развития территории области, координация деятельности инвесторов по обеспечению комплексности при проектировании новой и реконструкции существующей сложившейся застройки населенных пунктов с учетом сохранения архитектурного облика исторической застройки и бережного использования памятников зодчества, творческого подхода в развитии архитектуры на основе учета историко-культурного наследия и традиций, содействие развитию прогрессивных форм и методов реконструкции и реставрации. В связи с возложенными задачами главное управление участвовало в разработке и согласовании правил застройки населенных пунктов, регулировало вопросы их реконструкции, реставрации, благоустройства, формирования облика. Положение о Главном управлении архитектуры и градостроительства Гродненского облизполкома, а точнее его п. 4.11, устанавливало порядок утверждения и выдачи инвесторам архитектурно-планировочных заданий на проектно-изыскательские работы под комплексную реставрацию, капитальный ремонт, благоустройство территорий.

Главное управление архитектуры и градостроительства должно было оказывать содействие государственным и общественным органам охраны памятников истории и культуры в выполнении им функций охраны, к числу которых относилась реставрация и хозяйственное использование объектов, установление вокруг них защитных границ, рассмотрение и согласование проектов регенерации, ремонта, реставрации памятников архитектуры. В функционал Главного управления архитектуры и градостроительства входило осуществление организационно-методического

надзора над деятельностью управлений и отделов архитектуры и градостроительства районных и городских исполнительных комитетов, оказание помощи в комплектовании специалистами архитектурно-строительных органов [7, с. 9]

Особенностью организационно-управленческого механизма охраны материальных недвижимых историко-культурных ценностей Гродненской области стало образование экономически самостоятельных ремонтно-реставрационных и проектных подразделений по районам области в структуре управления по реставрации. К 1992 г. было сформировано 8 организаций, среди которых «Гроднореставрация», «Сморгоньреставрация», «Новогрудокреставрация», «Слонимреставрация», «Спецпроектреставрация» и другие.

Причинами изменения структуры управления стал недостаток капитальных вложений. Важными шагами на пути совершенствования экономической и хозяйственной самостоятельности стали мероприятия по проведению единой политики в сфере ремонта и реставрации. Существовавшая организационная форма управления по реставрации и консервации материальных недвижимых историко-культурных ценностей не позволяла осуществлять хозрасчетные отношения, способствовавшие формированию Фонда реставрации.

Планировалось, что инновационным подходом станет принятие в установленном законодательством порядке на баланс экономически самостоятельными ремонтно-реставрационными и проектными подразделениями по регионам области недвижимых памятников архитектуры, кварталов и районов исторической застройки населенных пунктов, проведение реставрационных работ с последующей сдачей в аренду. Организационно-управленческие направления деятельности должны были быть сосредоточены на таких мероприятиях: сбор и концентрация долевых средств арендаторов на нужды финансирования научно-исследовательских и реставрационных работ, координация процессов создания совместных предприятий, а также стимулирование привлечения их средств на ремонтно-реставрационные работы с последующим предоставлением площадей на правах аренды и направление полученной части доходов в Фонд реставрации, закупка материалов, выполнение столярных, металлических изделий и их реализация с отчислением основной части прибыли в Фонд реставрации.

В 1992 г. Гродненский облизполком преобразовал Управление по реставрации и консервации в Государственное производственно-коммерче-

ское управление по реставрации памятников истории и культуры с целью поиска, накопления и концентрации финансовых ресурсов, направленных на увеличение реализации объемов научно-исследовательских, проектных, ремонтных, реставрационных работ по памятникам архитектуры, исторической застройке населенных пунктов. Устав и структура были утверждены решением Гродненского облисполкома от 29.05.1992 г. № 139.

В соответствии с дополнительными функциями управления, исполком Гродненского городского совета передал управлению права владения, использования и сдачи в аренду зданий, кварталов исторической застройки города Гродно. Главным управлением по реставрации и консервации была передана Управлению по реставрации памятников истории и культуры Гродненского облисполкома производственная база с комплексом цехов по обработке дерева и металла. Уже в 1992 г. сформирована структура проектно-реставрационного треста, которым было освоено 29 млн бел. руб. Был сформирован Фонд реставрации, который формировался из республиканских и областных источников финансирования и инвестиций, принятых от коммерческих структур для реставрации исторической застройки с последующей передачей в аренду. В 1993 г. было освоено 231 млн бел. руб., из республиканского бюджета – 300 млн бел. руб., от посторонних организаций – 30 млн бел. руб.

Управлением по реставрации и консервации в 1992 г. был сформирован областной титульный список объектов, на который были переосвоены средства в размере 149 млн бел. руб., на объекты республиканского титульного списка было освоено 70 млн бел. руб. Всего за 1993 г. было освоено 710,8 млн бел. руб. За период действия реставрационных организаций Гродненской области в системе Министерства культуры с 1970 по 1991 гг. было введено в эксплуатацию незначительное количество объектов: усадьба Ф. Богушевича в деревне Кушляны Сморгонского района, комплекс базилианского монастыря в городе Гродно, дом-музей Э. Ожешко в этом же городе. Показательно, что с момента образования областного управления по реставрации памятников в системе Главного управления при Совете Министров Республики Беларусь были введены в эксплуатацию памятники архитектуры XVIII в.: костел св. Андрея в городе Слоним, памятник архитектуры XIX в. – костел в деревне Деречин Зельвенского р-на, памятник архитектуры XIX в. – здание по ул. Замковой 16 (дворец Хрептовичей) с приспособлением под музей. Введена в эксплуа-

тацию усадьба Огинского в деревне Залесье Сморгонского района – памятник архитектуры XVI в.

Таким образом, структура в составе областного управления, в которую входили проектная и 6 строительных организаций, в сложных экономических условиях проявила себя как весьма жизнеспособная. На протяжении нескольких лет неоднократно проводились мероприятия по структурной реорганизации с целью оптимизации деятельности подразделения: 01.05.1992 г. Управление по реставрации и консервации памятников истории и культуры Гродненского облисполкома претерпело трансформацию в Государственное производственно-коммерческое управление по реставрации памятников истории и культуры (с 22.05.1995 г. структура была переименована в Дирекцию по реставрации историко-культурных ценностей при Гродненском облисполкоме и функционировало до 04.07.2001 г. После этого было переименовано в Областное производственное унитарное предприятие «Гродно-Реставрация» Гродненского облисполкома (до 30.12.2004 г.).

Ориентиры в процессе восстановления материальных недвижимых историко-культурных ценностей были разработаны в 1991 г. Областной комплексной программой исследования, сохранения и пропаганды культурного наследия «Наследие». Основными направлениями документа было определено выявление и учет историко-культурных ценностей; реставрация, консервация архитектурных памятников; мемориализация памятных мест, связанных с именами знаменитых земляков, участников и жертв войн; содействие развитию историко-краеведческой работы, эстетизация городского пространства.

В рамках реализации государственной политики были запланированы и выполнены ряд мероприятий по восстановлению архитектурного наследия областного центра. В этом направлении Гродненским облисполкомом было принято решение «О формировании художественного облика города» от 28.10.1991 г. № 263. Документ содержал концептуальные основы «... создания художественно осмысленной, экономически целесообразной и пригодной для жизни городской среды». Среди основных направлений концепции выделялось формирование художественной среды города, разработка модульных элементов малых форм, эстетизация рекламы, уличной торговли, благоустройство общественных территорий [10, с. 47–51].

На Управление по реставрации и консервации памятников истории и культуры, которое возглавлял А.В. Хомко, возлагалось проведение рестав-

рации взятых под охрану зданий исторического центра города. Мероприятия были проведены в рамках реализации генерального плана города. Заседанием исполнительного комитета сессии областного совета было принято решение «О развитии и охране историко-культурного наследия». Согласно документу Управление культуры Гродненского облисполкома обязывалось разработать направления по поддержке национальной культуры, предусмотреть использование архитектурных памятников под новые социокультурные нужды [9, с. 10].

Наряду с Областной комплексной программой исследования, сохранения и пропаганды культурного наследия «Наследие» отдельно готовилась городская программа «Наследие». Городская программа была разработана с учетом предыдущей редакции, предложений Министерства культуры Республики Беларусь и обобщенных исследований прошлых лет. Принимались во внимание республиканские, областные, городские перспективные планы реконструкции, сохранения и изучения памятников истории и культуры, развития культуры, сети музеев. Например, показательными стали достижения по итогам выполнения программы, запланированной на 2000–2005 гг. [2, с. 3–17].

В 2000 г. на территории Гродно было обнаружено и поставлено на учет 500 памятников. Среди них 90 памятников истории (56 из них республиканского значения), 10 памятников археологии, 32 памятника искусства. Наличие городской застройки высокой степени сохранности придавало исключительный статус и ценность для города, имевшего архитектурное и градостроительное наследие XII – XX вв., ансамбли и комплексы, застройку исторического центра, кварталов, площадей, улиц, остатки древней планировки, гражданскую, промышленную, культурную архитектуру. Гродно насчитывало 425 памятников архитектуры (153 объекта из них были включены под отдельными номерами в перечень памятников республиканского значения).

Основные направления городской программы «Наследие» сосредотачивались на сохранении, возрождении, развитии и приспособлении объектов архитектурного наследия под новые функции. В рамках реализации программы предусматривалось создание музеев, исследовательская работа по подготовке приложений к книге «Память», деятельность топонимической комиссии, реставрационные мероприятия. Основные цели этого раздела программы – охрана, изучение, систе-

матизация, рациональное использование памятников, их реставрация и реконструкция для создания исторической и культурной среды города, ставилась задача разработки в соответствии с законодательством списка историко-культурных ценностей. Эти задачи должны были быть выполнены в 3-летний срок (2000–2003 гг.) Ответственность за выполнение возлагалась на отдел культуры горисполкома и управление культуры облисполкома.

На управление архитектуры и градостроительства, отдел культуры горисполкома возлагалась задача контроля соблюдения правил застройки исторического центра, подготовка проекта концепции размещения малых архитектурных форм в историческом центре города, а также эскиза застройки и технико-экономическое обоснование регенерации квартала исторической застройки в границах ул. Большая Троицкая – ул. Виленская – река Городничанка – ул. Замковая (2000–2002 гг.).

Проводились подготовительные работы по пилотному проекту ревитализации исторического центра Гродно в рамках сотрудничества Республики Беларусь и Совета Европы. Концепция проекта сосредоточивалась на реализации ряда мероприятий, а точнее работах по реставрации Коложской церкви XII в. Актуальными являлись технологические вопросы укрепления холма, противооползневые работы на берегу реки Неман.

Срок реализации планов был определен на 2000–2001 гг., ответственными за контроль были назначены Комитет по реставрации и консервации историко-культурных ценностей Министерства культуры, Дирекция по реставрации и консервации ценностей Гродненского облисполкома. Реставрационные мероприятия были начаты на здании Государственного музея истории религии (дворец Хрептовичей), памятнике архитектуры начала XIX в., ответственными за выполнение были назначены Управление культуры Гродненского облисполкома, Дирекция по реставрации и консервации; работы на здании библиотеки им. Е. Карского (исполнители те же), мост Старого замка XVIII ст.; мероприятия по благоустройству городских некрополей, а именно старого кладбища (XVIII – XX вв.), каплица XX в. на старом кладбище. Кураторство было возложено на ОО «Белорусское добровольное объединение охраны памятников истории и культуры».

Были запланированы мероприятия по реконструкции, реставрации, ремонту, благоустройству объектов: монумент в честь 850-летия Гродно (новый парк), военное кладбище по ул. Володар-

ского, ул. Белуша, памятник-скульптура воина с венком, обелиск-скульптура (братская могила) воинов и партизан (парк Ж. Жилибера), бюсты Э. Ожешко и Я. Купале. Не остались без внимания памятники промышленной архитектуры – водонапорные башни XIX – XX в. Срок исполнения мероприятия был намечен на 2000–2002 гг. Шефство за объектами было возложено на комбинат искусства Гродненской областной организации художников.

Благоустройство территорий общественного пользования было запланировано в парке им. Жилибера. Территория парка включала бывший садово-парковый комплекс «Городницы» конца XVIII в. Цикл работ выполнялся с участием и под руководством инспекции природных ресурсов и охраны окружающей среды Гродненского горисполкома, а также аграрного университета, парк «Румлево» (второй половины XVIII в.). Реализация городской программы предусматривала передачу в собственность православной епархии здания бывшего архиерейского подворья (XVIII в.). Проектные и ремонтно-восстановительные работы курировались облисполкомом и епархией. В центре города предусматривались дополнительные площади для объектов культуры [3, с. 213].

Гродненским городским исполкомом ещё в начале 1990-х гг. был актуализирован вопрос придания закрытым старым некрополям города статуса памятника истории и культуры в соответствии с законодательством и используемой терминологией того периода. Подтверждением намеченных планов стало принятие решения № 117 от 19.09.1990 г. Гродненского горисполкома «О придании статуса памятников истории и культуры католическим, православным и еврейским кладбищам». Горисполком просил облисполком присвоить кладбищам статус памятников истории и культуры местного значения и взять их под охрану [3, с. 213; 10, с. 211].

Благоустройство городского пространства, а вместе с тем создание условий для охраны недвижимых историко-культурных ценностей, являлось частью реализации генерального плана города по созданию художественно-осмысленного, экономически-целесообразного и удобного для жизни горожан пространства. Генеральный план содержал концепцию художественной среды города, разработку модульных малых архитектурных форм, эстетизацию наружной уличной рекламы, благоустройство территорий общественного использования, например привокзальной площади. Гродненским горсоветом было принято

решение № 263 от 28.10.1991 г. «О формировании художественного облика города». В связи с этим Управление по реставрации и консервации памятников истории и культуры провело обследование взятых под охрану зданий исторического центра, отдельных деталей архитектурных форм [4, с. 47–51].

Среди задач, которые реализовывались в рамках комплексной программы «Наследие», особое место уделялось вопросам увековечения памяти погибших в годы военных лихолетий. Среди направлений деятельности выделялись такие: 1) содействие общественным организациям в деле благоустройства мест захоронений; 2) мероприятия по перезахоронению; 3) распространение знаний о событиях и именах, связанных с годами войн.

В соответствии с этим направлением планомерно был совершен комплекс мероприятий, а именно решением исполкома Гродненского облсовета от 18.07.1994 г. № 240 «О регистрации Ассоциации по восстановлению мест захоронений военнослужащих, погибших во время мировых войн», был зарегистрирован Устав общественной организации «Примирение и Покой». В 1994 г. состоялась конференция, по итогам которой был принят устав ассоциации. Учредителями организации выступил Фонд социальной защиты бывших военнослужащих, Союз поляков Беларуси, Центр немецкой культуры.

Миссия организации основывалась на нескольких направлениях: поисково-исследовательская; восстановительная; гуманитарная. Силами ассоциации осуществлялось восстановление мест захоронений военнослужащих; проводились реставрационные работы на объектах военной инженерии; велась работа по поддержке дружественных отношений и налаживанию новых контактов в культурной и гуманитарной сфере. Например, был проведен ряд совместных фотовыставок с немецкой и польской стороной, а также конференции, проводимые международными организациями в борьбе за мир. В состав ассоциации был включен ряд общественных организаций: Гродненское отделение Белорусского демократического объединения ветеранов войны и труда, представители вооруженных сил и правоохранительных органов, областной военкомат, совет ветеранов участников первых боев на Гродненщине [8, с. 102].

На протяжении десятилетия с 1991 по 2000 гг. проводились реставрационные работы по таким объектам, как замок в деревне Крево, замок в деревне Гольшаны, мечеть в деревне Довбутишки, усадьба Огинского в деревне Залесье;

регенерация исторического центра города Новогрудок, реставрация дворцово-паркового комплекса в деревне Щорсы, старый замок в городе Лида, замок в деревне Гайтюнишки. В 2001 г. был актуализирован вопрос регенерации и вовлечения в культурную, туристско-экскурсионную сферу Мирского замка – историко-культурной ценности, включенной в 2000 г. в список ЮНЕСКО. В соответствии с постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 23.07.2001 г. «О первоочередных мерах по сохранению и возрождению исторических центров городов Беларуси» администрацией Кореличского района и Гродненского облисполкома в преддверии республиканского праздника – Дня белорусской письменности – было подготовлено прошение в Министерство культуры о выделении средств на восстановление замка и парка в поселке Мир.

Реставрационная деятельность в отношении Мирского замка на протяжении нескольких десятилетий осуществлялась медленно. Статус Мирского замка как историко-культурной ценности национального значения был подтвержден постановлением Белорусского республиканского научно-методического совета по вопросам историко-культурного наследия от 04.06.1999 г. Процесс ускорила комиссия Палаты представителей Национального собрания Республики Беларусь по образованию, культуре, науке и научно-техническому прогрессу, утвердив постановление по этому объекту. В 2001 г. Министерством культуры был разработан проект создания на базе замкового комплекса международного культурно-образовательного центра под эгидой ЮНЕСКО. Документ предусматривал размещение гостиницы, конференц-зала, музейных экспозиций, центра подготовки специалистов в области культурного туризма [12, с. 303–306].

Выводы. Практика работы Гродненского областного исполнительного комитета опреде-

лила организационно-управленческие подходы (с учетом региональной специфики) к реализации государственной политики Беларуси в области сохранения недвижимого историко-культурного наследия в 1990-е – начале 2000-х гг. Гродненский облисполком сумел привести свой инновационный подход в управление недвижимыми историко-культурными ценностями.

Показательно, что в начале 1990-х гг. в условиях недостатка республиканских капитальных вложений местными исполнительно-распорядительными органами были применены эффективные административные и экономические меры за счет создания производственно-коммерческого управления, которое курировало широкий спектр мероприятий по регенерации объектов и включения их в сферу хозяйствования, туристско-экскурсионную деятельность. Материальные недвижимые историко-культурные ценности уже тогда рассматривались как хозяйственные единицы.

Принципы управления объектами позволили достичь высоких показателей в продуктивности реставрации, ремонта, благоустройства, содержания и приспособления материальных недвижимых историко-культурных ценностей под новые социокультурные функции. Гродненский облисполком разработал свою собственную схему управления местным хозяйством и коммунальной собственностью с особым вниманием к проблемам улучшения состояния историко-культурных ценностей.

Организационно-управленческие подходы к налаживанию работы структурных подразделений Гродненского облисполкома, то есть распределение полномочий между структурными подразделениями в реализации государственной политике, имели свои особенности. Программные документы, принятые еще в начале 1990-х гг., надолго определили вектор восстановления историко-культурных объектов Гродненской области.

Список литературы:

1. Государственный архив Гродненской области (далее – ГАГО). Ф. 482. Оп. 2. Д. 235.
2. ГАГО. Ф. 471. Оп. 2. Д. 519.
3. ГАГО. Ф. 482. Оп. 2. Д. 681.
4. ГАГО. Ф. 484. Оп. 2. Д. 817.
5. ГАГО. Ф. 675. Оп. 2. Д. 2.
6. ГАГО. Ф. 675. Оп. 2. Д. 8.
7. ГАГО. Ф. 1003. Оп. 2. Д. 213.
8. ГАГО. Ф. 1071. Оп. 5. Д. 3200.
9. ГАГО. Ф. 1266. Оп. 3. Д. 4754.
10. Гродненская область в документах и материалах (1944–1995 гг.) / сост. Л.И. Юнина [и др.]. Слоним : Слонимская типография, 2004. 432 с.
11. Мартыненко И.Э. Правовая охрана историко-культурного наследия. Гродно : ГРГУ, 2005. 251 с.

12. Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ). Ф. 7. Оп. 16. Д. 4759.
13. Саяпин В.Ю. Гродненские памятники и скульптуры. Гродно : ЮрСаПринт, 2014. 106 с.
14. Саяпин В.Ю. История Гродненских площадей. Гродно : ЮрСаПринт, 2011. 108 с.
15. Саяпин В.Ю. Пешком по Ожешко и Советской. Гродно : ЮрСаПринт, 2011. 102 с.
16. Ганський В.О. Організаційно-економічне забезпечення процесів публічного управління історико-культурною спадщиною для забезпечення її сталого розвитку. *Актуальні питання публічного управління та адміністрування в контексті реалізації адміністративної реформи* : матеріали Всеукр. науково-практ. конф., 19 червня 2018 р. Умань : УНУС, 2018. С. 189–191.
17. Ганський В.О. Публічне управління ресурсами спадщини в системі участі територіальної громади. *Становлення механізму публічного управління розвитком сільських територій як пріоритет державної політики децентралізації* : матеріали Міжнар. науково-практ. конф., 4 грудня 2018 р. Житомир : ЖНАУ, 2018. С. 56–59.
18. Гродназнаўства. Гісторыя еўрапейскага горада / А. Госцеў, А. Дабрыян. В. Карнялюк (і інш.). Вроцлаў : KEW, 2012. 340 с.

Andreichyk K.V. PROTECTION OF IMMOVABLE HISTORICAL AND CULTURAL PROPERTY IN THE REGIONS OF BELARUS IN 1990S AND EARLY 2000S (ON EXAMPLE OF GRODNO REGION)

The article deals with the activities of local executive authorities of the basic and urban territorial level of the Republic of Belarus for the protection of immovable historical and cultural values. On the basis of archival sources State archive of the Grodno region is considered the structural units of the Grodno Regional Executive Committee in 1991–2005 for the protection, preservation, restoration and adaptation to new socio-cultural functions of immovable material historical and cultural values of the rich historical-cultural values of Grodno region and Grodno city in complex socio-economic and socio-political period of the late of 20th century.

Special attention is paid to the activities of the Main Department of Architecture and Urban Planning of the Grodno Regional Executive Committee, the Department for the Restoration and Conservation of Historical and Cultural Monuments, the State Production and Commercial Department for the Restoration of Historical and Cultural monuments, etc. Among other things is analyzed the first regional comprehensive program of research, preservation and promotion of cultural heritage “Heritage”.

The study examines features of the mechanism of management of regional fund of immovable historical and cultural values, including the implementation including targeted regional and municipal programs for the protection, preservation, restoration and use of monuments of history and architecture within the Grodno region and Grodno city, a range of security measures on an accomplishment of territories of security zones of settlements of the region, restoration and conservation of immovable objects of historical and cultural heritage (castles, palaces, mansions, temples, etc.), reconstruction of the historical development of settlements in the region and its improvement, memorialization of memorable places associated with the events of the First and Second world wars, etc.

Key words: *cultural heritage, historical and cultural values, protection of heritage monuments, local government and self-government bodies, Belarus, Grodno region.*

Бондаренко О.А.

Санкт-Петербургское государственное бюджетное профессиональное общеобразовательное учреждение «Российский колледж традиционной культуры»

ПОЛЬСКИЙ ВОПРОС КАК ОДИН ИЗ АСПЕКТОВ, СВЯЗАННЫХ С РАЗВИТИЕМ ЗАПАДНЫХ РЕГИОНОВ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII – В XIX ВЕКЕ

Метою написання статті є розкриття деяких аспектів впливу польської цивілізації на населення західних територій, які входили до складу Давньоруської держави. У статті автор ґрунтовно проаналізував російсько-польські відносини, починаючи з XVI і до XVIII століття. Автор аналізує розвиток відносин крізь призму їх документального забезпечення, а саме через аналіз уній, конституцій та інших державних документів.

У дослідженні автор наводить характеристику Російської імперії та Речі Посполитої в період XVI – XVII століть, демонструє аналіз передумов поглиблення протистояння між ними. Першою конституцією, яку було розглянуто, є Ліберальна конституція Польщі. Згодом автор проаналізував період поділу Польщі і зникнення Речі Посполитої.

Крім аналізу думок вчених, автор висуває власні коментарі щодо прийнятих рішень і історичних подій. Ще одним документом, який розглянув автор, є Конституція 1791 року. Вона вплинула на формування та подальший розвиток товарно-грошових відносин у Польщі. Крім того, автор аналізує конституцію Царства Польського в складі Російської імперії, прийняту 1815 року, наводить висновок, що цей документ порівняно з попередніми був досить ліберальним, оскільки гарантував полякам власне громадянство, уряд, представницько-законодавчий орган (Сейм), власну армію, проте під егідою російської корони.

Оцінка подій наступних десятиліть дозволила автору зосередити увагу на побудові відносин між Російською імперією і Польщею в період царювання Миколи I, вплив його політики на незалежність Польщі. У підсумку автор зробив висновок про багаторічну боротьбу могутніх держав, зміну геополітичної карти Європи, важливість конституцій у процесі державотворення Польщі.

Ключові слова: виборча монархія, конституція Польщі, польські національно-визвольні повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр., поділ Речі Посполитої, Царство Польське.

Постановка проблеми. Распад Древнерусского государства во второй половине XII столетия привел к тому, что его западные территории оказались в сфере влияния польской цивилизации. Начиная с периода правления Великого князя Московского Ивана III, российские власти начали предпринимать попытки, связанные с присоединением к России западных территорий, входивших в состав Древнерусского государства. Такие действия со стороны российских властей привели к длительному противостоянию между Польшей и Россией, которое завершилось тремя разделами Речи Посполитой во второй половине XVIII века. С этого периода и началась борьба польской шляхты за возрождение Польши. Западные территории бывшего Древнерусского государства в Польше стремились рассматривать в качестве страны, которая являлась польской по духу и национальности.

Анализ последних исследований и публикаций. Национальные проблемы в России и в других странах всегда привлекали исследователей. Изучение польского вопроса в российской политике представлено многими исследователями. В частности, в исторических работах С.В. Ананьева, И.И. Бухарина, А.Э. Гетманского, Ф.П. Еленева, Л.Г. Захаровой, В.О. Ключевского, В. Козловского, А. Рамбо, С.М. Соловьева, Дж. Хоскинга, Д. Шпопера.

Цель статьи заключается в том, чтобы раскрыть некоторые аспекты влияния польской цивилизации на население западных территорий, которые входили в состав Древнерусского государства.

Изложение основного материала исследования. В основе сложности и драматизма российско-польских отношений лежало объективное несовпадение геополитических интересов. В XVI – XVII веках Польша превратилась в одно

из ведущих государств Европы. На ее долю выпала задача объединения славянского мира и создания противовеса Османской империи. На протяжении двух веков Польша воспринималась в Российском государстве как реальная угроза. В 1569 году, с подписанием Люблинской унии между Польшей и Великим княжеством Литовским, вместе с принадлежавшими ему западными и южными русскими землями образовалась Речь Посполитая, которая стала третьей по размеру и четвертой по населению державой, одним из богатейших государств Европы. Мощное военно-политическое образование – Речь Посполитая – вела активную борьбу за преобладание на востоке и юге. Московия все больше противостояла Речи Посполитой и боролась за спорные западные территории [2, с. 3]. Г.Ф. Шершеневич полагал, что «власть монарха может быть обоснована на воле народной, избравшей его. Избирательная монархия была формой государственного устройства в Польше» [19, с. 48].

В XVIII веке, по мере укрепления Российского государства и ослабления Речи Посполитой, Россия стала выигрывать конкуренцию с Польшей. С 20-х годов XVIII века эта страна превратилась в протекторат России и Пруссии. Речь Посполитая еще сохраняла внутреннюю автономию, но в европейской расстановке сил перестала играть прежнюю роль. Император Петр I и его преемники пользовались подобными недостатками либеральной конституции Польши, чтобы сохранять слабость Польши и поддерживать гегемонию России. Россия не могла присоединить западно-русские территории, входящие в состав Польши. Для этого следовало учитывать, какое решение будет принято Пруссией и Австрией. В таких условиях разделение Польши смогло произойти только по соглашению этих государств.

Историческую ответственность за разделы Польши в 1772, 1793 и 1795 годах и ликвидацию Первой Речи Посполитой как независимого государства, за то, что Польша 123 года являлась лишь географическим и историческим понятием, несут Россия, Пруссия и Австрия. Во время трех разделов Первой Речи Посполитой к России перешло 62% территории бывшего польского государства и более 45% его населения. Она вернула себе отторгнутые ранее Польшей земли, принадлежавшие Руси со времен Владимира Святого и Ярослава Мудрого – Правобережную Украину, за исключением Галиции и Карпатской Руси, Волынь, Белоруссию, Литву и часть Латвии со значительной частью польского населения и преобладавшей

на многих территориях польской земельной собственностью [2, с. 4]. Население присоединенных при разделе территорий отличалось большим разнообразием: около 40% составляли украинцы и белорусы, 26% – поляки, 20% – литовцы, 10% – евреи, 4% – русские [18, с. 44]. В 1794 году поляки подняли национально-освободительное восстание под руководством Т. Костюшко, которое было жестоко подавлено Россией.

А.В. Лохвицкий полагал, что Речь Посполитая «пала в то самое время, когда сознала все безобразие своей старинной конституции и почти единогласно дала себе новую конституцию 3 мая 1791 года, основанную на началах национального представительства, а не шляхетского единогласия, – разделения властей, прочности исполнительной власти на тех началах, которые были тогда провозглашены на Западе. После третьего раздела польская национальность исчезла из политической сферы...» [11, с. 252].

Приходящая в упадок Речь Посполитая, предпринимая попытку преобразования своего государственного строя, успела еще в последние месяцы своего существования создать Конституцию 1791 года. В 11 обширных главах, напоминающих современные конституции, ее создатели, опираясь на доктрины Ж.-Ж. Руссо и Ш. Монтескье, представили ясный план реформы общественного строя [20, с. 106]. Призрак возрождения Польши возник в начале XIX века после победы Наполеона над Пруссией и Россией. На основе мирного договора, подписанного в Тильзите в июле 1807 года, было создано полусуверенное Герцогство (Княжество) Варшавское, объединявшее основные польские земли, вошедшие в результате разделов в состав Пруссии и Австрии. Это обеспечило поддержку поляками похода наполеоновской армии на Россию, в котором приняли участие около 100 тысяч кавалеристов корпуса князя Ю. Понятовского [2, с. 4].

«Конституция нового государства, подписанная Наполеоном в Дрездене 22 июля 1807 года, была составлена по образцу тогдашней французской. От старых польских установлений остались большей частью одни имена без значения. Первые статьи конституции провозглашали свободу всех вероисповеданий и публичного их отправления, уничтожение крепостного состояния. Королю была представлена вся исполнительная власть и, по старому польскому проекту, представительство в сенате, инициатива законов...» [11, с. 252–253].

После поражения Наполеона судьба Польши решалась на Венском конгрессе 1814–1815 гг.,

когда вместе с территориями, вошедшими в состав России в результате трех разделов Польши, к России перешел 81% территории Первой Речи Посполитой, в том числе большая часть Герцогства Варшавского под названием Царство Польское (Королевство Польское) на основе династической унии (император всероссийский стал конституционным королем польским) [2, с. 4]. «Варшавское герцогство основано было Наполеоном как угроза и аванпост против России. Впоследствии Наполеон увеличил его присоединением от Австрии части Галиции. Открывая кампанию 1812 года, Наполеон называл ее второй польской войной и обещал полякам восстановление Польши в прежних пределах, но война имела другой исход: Варшавское герцогство было завоевано русской армией, Австрия и Пруссия отдельными трактами признали за Россией это приобретение...» [11, с. 254].

В то же время Польша стала восприниматься не как внешняя угроза для России, а как угроза внутренняя, являясь источником смут в Российской империи. Вначале Царство Польское было своеобразным государством в государстве. Александр I наделил поляков большими свободами, чем те, которые существовали в империи. Им была дарована либеральная (с двухпалатным парламентом) конституция. В ноябре 1815 года Александр I подписал конституцию образованного в составе Российской империи Царства Польского. Были учреждены Сенат и палата депутатов. Конституция признавала свободу печати, за исключением случаев злоупотребления [16, с. 65]. «На основании этой конституции (согласно с решением Венского конгресса) Польша была объявлена вечно соединенной с Россией и должна была следовать ее политической судьбе. Таким образом Царь имел право на абсолютное veto, то есть без его утверждения силы не могли получить решение сейма. Конституция 1815 года давала полный перевес правительственной власти [11, С. 255–257].

Эта конституция, которая некоторыми своими сторонами (особенно терминологией) примыкала к прежнему устройству Речи Посполитой, была весьма либеральной. Либеральный характер польского «конституционного устава» 1815 года также признают историки, изучавшие этот документ [9, с. 398]. В то же время конституция стала объектом проверки реальности задуманного императором симбиоза конституции с самодержавной властью [13, с. 155].

Вступив на престол, император Николай I получил в наследство от своего предшественника не только огромный международный пре-

стиж России, но и нерешенную политическую проблему: наличие в Российской империи чуждого ей конституционного государства – Царства Польского. Присоединение к России Герцогства Варшавского создало для российского правительства множество проблем. По мнению Николая I, западная граница Российской империи не усилилась, а ослабилась с присоединением такого ненадежного соседа [8, с. 42].

Конституция Царства Польского гарантировала полякам собственное гражданство, правительство, выборный законодательный орган (Сейм) и даже собственную армию, но под эгидой русской короны. Польский язык был официальным государственным языком. Католическая церковь также имела официальный статус в Царстве Польском. Вместе с тем польская конституция оказалась недолговечной. Поляки не смогли примириться с русским владычеством даже в такой мягкой форме. В то же время Сейм 1820 года, отвергнув некоторые законопроекты, глубоко оскорбил Александра I. Речь Александра I при открытии второго польского Сейма в сентябре 1820 года сильно отличалась от сказанного два с половиной года назад. В это время уже произошли революции в южно-европейских странах. Поэтому император угрожал полякам возможностью использовать силу в случае обнаружения у них какого-либо политического «расстройства» [16, с. 67]. Кроме недовольных поляков, жаловавшихся на нарушение конституции 1815 года и негодовавших на то, что российский император не возвратил Польше белорусских областей, были и такие, которые мечтали о конституции 1791 года или об основании республики, хотели восстановить прежние границы и независимость Польши [14, с. 576].

Весной 1829 года Николай I был коронован польской короной. На 1830 год был назначен созыв Сейма, не собиравшегося с 1825 года. Полученные в Варшаве известия о революции во Франции спровоцировали Польское национальное восстание 1830–1831 годов. Во время восстания, которое началось 29 ноября 1830 года, крестьянский вопрос не стал главным в политических баталиях, хотя со страниц газет О. Шанецки и М. Мохнацки призывали Сейм и правительство освободить крестьян от зависимости, надеясь превратить восстание в народную войну. Либеральные круги придерживались мнения, что следует заботиться в значительной степени о просвещении крестьян, чем о проведении реформ [20, с. 107].

После подавления польского восстания российское правительство рассматривало Царство

Польское исключительно как западную часть Российской империи. Император Николай I отменил в Польше конституцию. «Революция 1830 года положила конец конституции 1815 года. Император Николай I дал вместо нее органический статут (1832 года 26 февраля)» [11, с. 258]. Название Царство Польское сохранялось, короновали царя польской короной, особое польское войско и Сейм упразднились.

Посетив Варшаву в 1835 году, Николай I обратился к представителям польской знати с предупреждением: «Верьте мне, господа, это истинное счастье принадлежать к России и пользоваться ее покровительством. Если будете вести себя хорошо, если исполните все ваши обязанности, моя отеческая заботливость распространится на вас». В той же речи читаем: «Если будете упорствовать в ваших мечтаниях относительно отдельной национальности, независимости Польши и других химер, навлечете на себя большие бедствия. Я велел выстроить здесь цитадель и объявлю вам, что при малейшем восстании я бомбардирую город; я уничтожу Варшаву и не я выстрою ее вновь» [10, кн. 5, с. 179].

Борьба российского самодержавия с польским национально-освободительным движением была связана с различными мерами ограничительного и реакционного характера в области народного просвещения и вероисповедания: была усилена цензура, затруднен выезд за границу, Варшавский университет был закрыт, притеснялось католичество, закрывались монастыри. Таким образом, реакционная политика царских властей еще больше осложнила непростые, полные противоречий русско-польские отношения. Она не смогла предотвратить нового революционного взрыва в Царстве Польском в 1863 году [8, с. 44].

В Российской империи в середине XIX века существование регионов с преобладающим нерусским населением постепенно превращалось в сознании царских властей в угрозу сепаратизма и развала страны. Александр II не понял, что «дерево (крепостное право) пустило корень: оно осеняет и Церковь, и Престол», что внезапное упразднение крепостного права расшатывает монолитность Российской империи: «здание Петра I поколеблется», «могут отойти даже части – Остзейские провинции, сама Польша» (слова С.С. Уварова, сказанные М.П. Погодину в 1847 году). Когда такая опасность действительно возникла, Александр II, учитывая силу национально-освободительного движения, пошел на уступки, лично открыл Сейм в Борго в сентябре 1863 года и произнес речь,

в которой дважды говорил о конституционной монархии [6, с. 68–69].

В Польше и Северо-Западном крае развитие событий оказалось драматичным. Выступая в Варшаве в 1856 году, Александр II произнес слова: “*Pas de reveries*” («Никаких мечтаний»). Это происходило в крае, лишенном Николаем I автономии после восстания 1830–1831 гг. и подчиненном жесткой регламентации. Когда же спустя 5 лет был в марте 1861 года принят указ о реформах, направленных на восстановление «автономной администрации» в Польше, время оказалось упущенным [11, с. 260]. «Все эти планы мирного развития политических учреждений царства были прерваны восстанием, которое, начавшись в январе 1863 года, быстро охватило все царство и значительную часть западных губерний. Западные державы, возбудивши поляков своим вмешательством, отступили перед войной, и польский вопрос вышел из сферы международной» [11, с. 267–269].

Польское национально-освободительное движение охватило всю Польшу и распространилось на западные губернии – Белорусь, Литву и Правобережную Украину. Польское восстание 1863–1864 гг. поставило Александра II перед необходимостью более решительных действий. Он категорически отверг возможность восстановления Сейма, решив окончательно упразднить систему, введенную ещё Александром I, которую в определенной степени поддерживал наместник Польши великий князь Константин Николаевич [6, с. 69]. К концу 1864 года русская армия вновь установила полный контроль России над Польшей, «Царство Польское» начали называть «Привислинским Краем».

Несмотря на то, что вооруженное восстание в Северо-Западном крае было практически подавлено еще при генерале В.И. Назимове, в народной памяти укоренилось понятие о том, что эта «заслуга» принадлежит именно Муравьеву. Он подготовил программу мер, направленных на утверждение в крае «русского владычества не оружием, а внутренним устройством и утверждением православия и русской народности» [1, с. 52]. Валув принадлежал к числу немногих политических деятелей эпохи Александра II, располагавших своей политической программой. Она состояла из двух частей. Первая предполагала реформу Государственного совета, а вторая включала в себя вопросы, связанные с созданием объединенного правительства (Кабинета Министров) [4, с. 67]. Свои предложения он изложил

в записке от 13 февраля 1863 года, но Александр II не поддержал валуевский проект.

Валуевская национальная политика имела весьма противоречивый характер. Валув полагал, что Царство Польское, Великое княжество Финляндское и прибалтийские провинции должны находиться в несколько особом положении. Он предлагал ввести здесь элементы автономии, пойти на некоторые уступки господствующим классам [4, с. 72]. Министр внутренних дел Валув никогда не подвергал сомнению, что Польша должна быть крепкой частью России в политическом отношении [3, с. 25]. Валув резко возражал против идеи Назимова, предлагавшего восстановить границу между Царством Польским и Западным краем. В таких условиях Валув предлагал ввести представительство, причем не только в масштабе Царства Польского, а для всей Российской империи. Валув был убежден, что «польский, западный, прибалтийский и другие грядущие вопросы этого рода разрешимы не в Варшаве, Вильно, Риге, Тифлисе или Иркутске, а в Санкт-Петербурге и в Москве» [3, с. 29].

Всплеск освободительной борьбы поляков вызвал внутри России особенно болезненную реакцию. Он был расценен российской общественностью как предательство и вызвал бурный рост национальных настроений – против поляков объединилась практически вся правившая, чиновничья и образованная Россия. Многие авторитетные, в том числе и либеральные, издания требовали «навести в Польше порядок твердой рукой». М.Н. Катков на страницах своей газеты «Московские ведомости» называл происходящее в Царстве Польском «ксендзо-шляхетским мятежом». После восстания 1863–1864 гг. поляков изображали врагами России и православия [2, с. 5].

В начале XX века русская нация состояла из трех основных ветвей русского народа: велико-

россов, украинцев и белорусов. Общая численность русских в таком широком смысле слова, по данным переписи 1897 года, составляла 65,5% от всего населения России. При этом царские власти не относили к русской нации славянский этнос поляков. Последние ответили на такие действия царских властей национально-освободительными восстаниями 1830–1831 и 1863–1864 гг. В результате значительная часть ссыльных поляков оказалась в Сибири, хотя основная масса польского населения продолжала проживать на западе страны [15, с. 183]. Польские национально-освободительные восстания 1830–1831 и 1863–1864 гг. в контексте дарованной в 1815 году Царству Польскому автономии привели к возникновению в российском обществе негативного стереотипа «неблагодарных поляков». Эти восстания сформировали в России явление полонофобии как реакции на польскую «измену» интересам империи [2, с. 5].

Выводы. Русская полонофобия наложила отпечаток на «инородческую» политику самодержавия. Польская русофобия существенно повлияла на образ России в глазах Запада и оказала воздействие на национальную украинскую и белорусскую идеологию. Х.Г. Манштейн в мемуарах об Украине и украинских казаках в первой половине XVIII века писал: «В прежнее время казаки были независимым народом. Происхождение их одинаковое с поляками, но веру исповедуют греческую... Казаки долгое время находились под покровительством польской республики и оказали ей важные услуги в войне с турками. Когда же поляки вздумали поступать с ними как с рабами, они взбунтовались под предводительством гетмана Хмельницкого...» [12, с. 16]. Исходя из мемуаров Манштейна, можно сделать вывод о существовании серьезного польского культурного влияния на население Украины.

Список литературы:

1. Ананьев С.В. Михаил Николаевич Муравьев. *Вопросы истории*. 2009. № 4. С. 45–57.
2. Бухарин И.И. Российско-польские отношения в XIX – первой половине XX в. *Вопросы истории*. 2007. № 7. С. 3–16.
3. Гетманский А.Э. Политика России в польском вопросе (60-е годы XIX века). *Вопросы истории*. 2004. № 5. С. 24–45.
4. Гетманский А.Э. Петр Александрович Валув. *Вопросы истории*. 2002. № 6. С. 58–86.
5. Еленев Ф.П. Польская цивилизация и ее влияние на Западную Русь. Учение о Финляндском государстве. Изд. 2-е. Москва : ЛЕНАНД, 2015. 192 с.
6. Захарова Л.Г. Александр II. *Вопросы истории*. 1992. № 6–7. С. 58–79.
7. Кабештов К.М. Моя жизнь и воспоминания. Бывшего до шести лет дворянином, потом двадцать лет крепостным. Сумы : Типолит. К.М. Пашкова, 1906. 162 с.
8. Капустина Т.А. Николай I. *Вопросы истории*. 1993. № 11–12. С. 27–49.
9. Кареев Н.И. Энциклопедический словарь. Репринтное воспроизведение изд. Ф.А. Брокгауз – И.А. Ефрона. Москва : «Тетра», 1990. Т. 47. Повелительное наклонение – полярные координаты. С. 397–398.

10. Козловский В. Россия и Царство Польское в период его автономного быта. Русская мысль. 1996. кн. 4. С. 183–205; кн. 5. С. 152–180.
11. Лохвицкий А.В. Обзор современных конституций: XVIII – первая половина XIX века. Швейцария, Франция, Германия, Швеция, Норвегия, Дания, Финляндия, Польша. Изд. 3-е. Москва : ЛЕНАНД, 2016. 280 с.
12. Манштейн Х.Г. Записки о России генерала Манштейна. Москва : ТЕРРА – Книжный клуб, 1998. 320 с.
13. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. Москва : Наука, 1989. 240 с.
14. Рамбо А. История древней и новой России. Смоленск : Русич, 2001. 640 с.
15. Российская многонациональная цивилизация: Единство и противоречия / отв. ред. В.В. Трепавлов; Ин-т рос. истории. Москва : Наука, 2003. 378 с.
16. Федоров В.А. Александр I. *Вопросы истории*. 1990. № 1. С. 50–72.
17. Хоскинг Дж. Россия и русские: в 2 кн.; пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига» 2003, Кн. 2. 492 с.
18. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / пер. с англ. С.Н. Самуйлова. Смоленск : «Русич», 2001. 512 с.
19. Шершеневич Г.Ф. Общее учение о праве и государстве : Лекции. Москва : ЛЕНАНД, 2015. изд. 2-е. 160 с.
20. Шпопер Д. Польское дворянство и крестьянский вопрос в XIX в. *Вопросы истории*. 2008. № 2. С. 106–113.

Bondarenko O.A. THE POLISH QUESTION AS ONE OF THE ASPECTS RELATED TO DEVELOPMENT WESTERN REGIONS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE XVIII–XIX CENTURIES

The purpose of this article is to reveal some aspects of the influence of Polish civilization on the population of the western territories that were part of the Ancient Russian state. In the article the author thoroughly and in detail analyzed Russian-Polish relations from the sixteenth century until the eighteenth. The author analyzes the development of relations through the lens of their documentary support, namely through the analysis of unions, constitutions and other state-building documents. In the study, the author first described the characteristics of both states, namely the Russian Empire and Poland in the period of XVI – XVII centuries and presented an analysis of the prerequisites for deepening confrontation between them.

The first constitution, which the author analyzed was the Liberal Constitution of Poland, later the author analyzes the period of Poland's division and the disappearance of a state such as The Commonwealth. It is important to emphasize that in addition to analyzing the opinions of scientists, the author makes his own comments about the decisions and historical events. The next document analyzed by the author is the Constitution of 1791, which influenced on the formation and further development of commodity-money relations in Poland.

In the next part of the article, the author reviewed the constitution of the Kingdom of Poland in the structure of Russian Empire, adopted in 1815, and concludes that this document compared to the previous was quite liberal, because it guaranteed the Poles their own citizenship, government, elected legislative body (Sejm), his own army, but under the auspices of the Russian Crown.

The assessment of the events of the following decades allowed the author to focus on building relations process between the Russian Empire and Poland during the reign of Nicholas I and the impact of his policies on the independence of Poland. In the end, the author made a conclusion about the long-standing struggle of the powerful states, the changing geopolitical map of Europe, as well as the importance of constitutions in the process of creating the state of Poland.

Key words: *selective monarchy, the constitution of Poland, the Polish national liberation rebellions of 1830–1831 and 1863–1864, the separation of the Polish – Lithuanian Commonwealth, the Kingdom of Poland.*

Водько В.І.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

БІБЛІЙНІ ТЕМИ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ СИРІЙЦІВ-ХРИСТІЯН ДОБИ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ

У статті розглядається питання історичної пам'яті сирійців-християн у знакову для їхньої історії епоху пізньої античності. Це час, коли в умовах відсутності власної держави сирійці мали значні можливості для розвитку власної культури. На прикладі рецепції біблійних сюжетів автор з'ясовує сутність одного з ключових факторів сирійської ідентичності того періоду – спільну історичну пам'ять. Автор аналізує характер історичної пам'яті сирійців як бездержавного народу, розглядає принципи її функціонування в умовах проживання сирійців на території двох перманентно ворогуючих Римської та Перської імперій. На матеріалах історичної пам'яті, пов'язаної з біблійними сюжетами, аналізуються питання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії сирійців із римлянами, персами й євреями. У випадку з іудеями міжрелігійна взаємодія зазвичай набувала форми відкритої ворожнечі, інструментами якої нерідко ставали аргументи, взяті з біблійної історії.

Автор статті робить спробу проаналізувати причини популярності тих чи інших сюжетів біблійної історії, дослідити роль історичної пам'яті у збереженні сирійської ідентичності та виявити її найбільш значущі риси. Досліджуються сюжети, пов'язані зі ставленням до біблійних топосів на території Сирії, аналізується рецепція місць Нового Заповіту, в яких згадується Антіохія Сирійська, досліджуються апокрифічні сюжети, що виникли на основі традиції Нового Заповіту, зокрема «Вчення апостола Адада». Аналізується проблема різного ставлення сирійців до сюжетів Старого і Нового Заповітів. З'ясовуються причини і особливості такої диференціації.

Автор статті зробив спробу з'ясувати сутність відмінностей історичної пам'яті освіченої частини населення і широких народних мас, пояснити причини і характер таких відмінностей.

Ключові слова: антична Сирія, християнство, історична пам'ять, вчення Адада, Біблія.

Постановка проблеми. Історична пам'ять народів продовжує впливати на їхнє життя. Різне сприйняття певних сюжетів історичної пам'яті і в наші дні нерідко провокує словесні баталії, а часом і силові конфлікти. Проблеми історичної пам'яті залишаються для людей сучасного світу важливою частиною культурної і політичної ідентичності, а цілеспрямований вплив на формування потрібної державам картини минулого стає невід'ємним елементом їхньої інформаційної та освітньої політики.

Все це робить вивчення ролі фактора історичної пам'яті в минулому важливим напрямом історичної науки, з розвитком якої відмінність між науковим знанням і народною історичною пам'яттю помітна все сильніше. Історична пам'ять відкрито тенденційна, вона покликана зрозумілою мовою пояснити суспільству причини сучасних їм проблем і негараздів, дати привід для гордості або додаткову аргументацію до вже наявних позицій у сфері культури, політики або релігії. Тенденційність історичної пам'яті часто проявляється не

тільки з причини впливу держави, а й через прагнення окремих, часто опозиційних до держави груп, висловити свою ідентичність за допомогою інструментів історичної пам'яті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив історичної пам'яті на життя сирійців пізньої Античності розглядався низкою дослідників, серед яких слід виокремити Стівена Рансімена (Steven Runciman), [1] Ніну Пігулевську, [2] Єлену Мещерську [3] і Джуда Сегала (Judah Segal) [4]. Однак питання історичної пам'яті сирійців вимагає детального розгляду в широкому контексті подій епохи пізньої Античності – ранньої Візантії.

Постановка завдання. Дослідження історичної пам'яті сирійців епохи пізньої античності дає нам цікавий матеріал для аналізу принципів функціонування історичної пам'яті у народів, які втратили державність. У цій роботі автор намагається відокремити уявлення інтелектуалів і те, що стало рисою світогляду широких народних мас.

Основними джерелами дослідження слугували матеріали церковних проповідей, автори яких

часто вдавалися до аргументів, які стосувалися унікальної церковної історії сирійців. Також були використані дані агіографії, свідчення паломників, церковно-історичні твори, епістолярна спадщина низки церковних і політичних діячів розглянутого періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Територія історичної Сирії, на якій відбулося багато подій біблійної історії в кінці IV ст. – першій половині V ст., була поділена між Східною Римською і Перською імперіями. В римській частині переважно сирійськими були провінції Сирія I, Сирія II, Осроена, Месопотамія, Евфратісія і Друга Кілікія. Основним центром компактного проживання сирійців на території Персії було колишнє римське місто Нісібін. Також у Персії проживала значна сирійська діаспора, представники якої були переважно торговцями або ремісниками. Через перманентне протистояння Риму і Персії вони здебільшого були ізольовані від культурних процесів, які відбувалися у сирійських провінціях Риму.

У релігійному плані більшість сирійців цього часу сповідувала християнство, що й зумовило значну популярність сюжетів саме християнської історії Сирії. Сирійці брали активну участь у загальноімперських релігійних дискусіях, активно популяризували свідчення про власну християнську історію, якою підкреслювали свою ідентичність. Прагнення зберегти і поширити знання про минуле сирійців було характерною рисою діяльності декількох поколінь місцевої церковної і світської знаті. Основне місце в історичній пам'яті християн займали біблійні сюжети, що було пов'язано як із авторитетом Святого Письма, так і з його славнозвісністю у всьому тодішньому християнському світі.

Найбільш доцільним автору здалося структурувати досліджувані сюжети за хронологічним принципом. Незважаючи на незаперечну популярність новозавітних апокрифічних сюжетів і сюжетів епохи гонінь на християнство, у сирійській історичній пам'яті були присутні і сюжети Старого Заповіту. Цьому сприяла локалізація багатьох згаданих у Біблії об'єктів у місцях компактного проживання сирійців. Серед зазначених вище згадувалося місто Харри, нині це турецький Харан (Harran). Згідно зі свідченням анонімної галльської паломниці кінця IV століття, це місто ототожнювалося з Харрамом із книги Буття, де свого часу жив праотець Авраам зі своєю дружиною Ревеккою (Бут. 11:31). Прочанка описує, як місцеві ченці показали їй шановані реліквії, а саме

церкву, яка знаходилася на місці будинку, де жив Авраам. Згідно з місцевим переказом, вона була побудована з того ж каменю, з якого був складений і будинок праотця. Також їй вказали на колодязь, із якого, на думку місцевих ченців, колись брала воду Ревекка [5, с. 132].

Головним місцевим релігійним святом цього міста був день мученика Єлпідія, який відзначався на дев'ятий день травневих календ. Мощі святого зберігалися у згаданому храмі, побудованому на місці будинку Авраама. Свято пам'яті мученика Єлпідія було другим по значущості святом після Пасхи. Цього дня навіть ченці-відлюдники виходили зі своїх печер у місто [5, с. 133].

Тут досить чітко можна побачити другорядність спадщини Старого Заповіту для сирійців-християн, які віддавали більшу шану пам'яті маловідомого за межами цього регіону ранньохристиянського мученика, надаючи йому перевагу замість Авраама – одного з ключових старозавітних патріархів. Свідчення паломниці яскраво відображають вороже ставлення звичайних прихожан до спадщини чужої для них юдейської культури, властиве сирійцям, навіть незважаючи на те, що вона була включена у традицію головної священної книги християн.

Для освіченої у питаннях теології частини населення сюжети Старого Заповіту часто ставали історичним матеріалом для коментарів до якихось поточних подій і повчань. Так, єпископ Маруфа, сирійський місіонер у Персії, в своєму каталозі ересей порівнює християн, які «загрузли в ересі і виправили Святе письмо» з юдеями, які «полишили Закон» [6, с. 6]. Тут помітні антиюдейські настрої, які зустрічається не тільки в богословських трактатах, а й у церковних проповідях, призначених для широкого кола слухачів [7]. Крім того, представники Антіохійської школи богослов'я, яка тяжіли до буквального тлумачення історичних сюжетів Старого Заповіту, досить чітко відчують, а часто і навмисно підкреслюють різницю між біблійними часами і сучасною їм епохою.

Вони вважали, що давні юдеї були занадто жорстокими, тому таких звичаїв не повинно бути в часи після Різдва Христового. Так, відомий сирійський богослов Феодорит Кіррський, описуючи досить сувору вдачу аскета Якова Нісібінського, навів історію про те, як святий карав різким посивінням волосся двох дівчат, що прали білизну в водному потоці, «не покривши голів і не опустивши задертого одягу» [8, с. 146]. Крім того, Яків різко висушив водний потік, чим навів

ще більший жах на молодичь, які ще за мить до цього прали в ньому одяг.

Тут Феодорит проводить аналогію зі старозавітним Мойсеєм, який розсунув води Червоного моря, а також із пророком Єлисеєм, молитвою якого з лісу вийшли дві ведмедиці і розтерзали 42 дитини за те, що вони раніше насміхалися над лисиною Єлисея (4 Цар. 2: 23–24). Яків, за словами Феодорита, «маючи силу, подібну до сили Єлисея, діяв у душі лагідності Христа і Нового Заповіту» [8, с. 147]. Події Старого Завіту, крім іншого, здавалися сирійцям занадто давніми, далекими від їхніх реалій.

Серед інших чинників певного нівелювання значимості сюжетів Старого Завіту слід також згадати труднощі перекладу цих текстів на класичну сирійську мову. Якщо перший переклад на сирійську Нового Заповіту відомий як «Діатессерон» був здійснений ще в II ст. Татіаном Сирійцем, то Старий Заповіт перекладався частинами протягом тривалого часу. Його повний переклад, який пізніше увійшов до складу сирійського перекладу Біблії – Пешітти, був закінчений у IV ст. Він робився з івриту під сильним впливом ранніх перекладів Тори на арамейську мову, які прийнято називати таргумами. Остаточне формування біблійного канону сирійською мовою пов'язують із єпископством Раввули Едеського (411–435 рр.).

Якщо представники багатьох інших народів, зокрема жителі Стародавньої Русі, намагалися вписати себе в контекст старозавітної історії, то сирійці не бачили в цьому необхідності, підкреслюючи свій історичний зв'язок у першу чергу з подіями земного життя Христа й апостолів. Саме з Новозавітною епохою пов'язаний період розквіту сирійської культури, який відбувався як в умовах незалежної держави Осроена, так і за часів підпорядкування Риму.

На думку автора, наріжним каменем історичної пам'яті сирійських християн, сюжетом, на який у джерелах зустрічається найбільше посилок і осмислень, є мотив із новозавітної книги Діян'я святих апостолів, коли послідовники Ісуса саме в сирійському м. Антіохії вперше назвали себе християнами (Діян'я 11: 26). Цей сюжет підкреслював і первісність сирійського християнства, і значимість останнього в загальнохристиянській історії. До цього сюжету звертався й антиохійський проповідник Іоанн Златоуст під час відомого повстання 387 р. в Антіохії. Тоді були знищені статуї імператора, за що городянам загрожувало повне винищення. Проповідник з одного боку намагався згладити протиріччя з владою,

з іншого – апелював до славетної християнської історії міста [9, с. 167]. Серед очікуваних городянами покарань була ліквідація статусу Антіохії як головного міста діоцезу Схід, яка б призвела до її економічного занепаду.

Бажаючи показати другорядність цих економічних переваг, якими пишалось місто, Златоуст згадав ряд сюжетів новозавітної історії, які підкреслювали «незрівнянно більші переваги, ніж у будь-якому іншому місті імперії», а саме те, що в Антіохії учні Христа вперше назвали себе християнами. «Цього (переваги) не має жодне місто у всесвіті, ні навіть місто Ромула», – декларував проповідник. Далі він описав інший біблійний сюжет про те, як жителі Антіохії зібрали хто скільки міг їжі і відправили її голодуючим жителям Єрусалиму (Діян'я 11:29): «Коли всі інші збирають собі і чуже, вони віддавали своє не тільки тим, хто знаходився поряд із ними, а й тим, хто жив вдалині» [9, с. 195], – підкреслював проповідник. Завершуючи картину пов'язаних із Антіохією новозавітних історій, Іоанн Златоуст звернувся до сюжету про те, як її жителі пручалися прийдешнім з Юдеї проповідникам, які намагалися вносити у християнство «юдейські обряди». (Діян'я 15: 1-31). Саме така боротьба підносилася Златоустом як найбільша чеснота в історії міста, а «це робить його головним містом не на землі, а на небі» [9, с. 195].

Бачимо, що сирійські проповідники фактично створювали власний наратив християнської історії, в якій роль їхнього регіону стала однією з головних для ранньохристиянської історії. Іншим джерелом для формування подібного історичного наративу стали апокрифічні сюжети про листування Едеського правителя Абгара з Ісусом Христом, а також тісно пов'язана з нею легенда про апостола Аддая, який спочатку передавав зазначені листи адресатам, а після вознесіння Христа був посланий із проповіддю в сирійське місто Едесу. У Біблії немає згадки про царя Абгара, але автори активно використовували прив'язки до біблійного тексту, свідомо чи несвідомо намагаючись посилити переконливість розповіді. Ця легенда про апостола, яка виникла, ймовірно, на основі легенд, була поширеною в колах семітомовних християнських місіонерів [3, с. 31].

У текст вона почала формуватися на початку III ст. за часів правління першого історично відомого сирійського правителя-християнина Авгара VIII бар Ману [1, с. 239]. У IV ст. історія про апостола Аддая стала відомою широко за межами Сирії завдяки згадці в «Церковній історії» Євсевія

Кесарійського. Її джерелами були, за його власним свідченням, дані, взяті з архівів Едеси [10, с. 43]. Євсевій черпав інформацію про цей сюжет і з тексту свого попередника на ниві церковної історії – Юлія Африкана. Праця останнього не збереглася, однак відомо, що цей автор був учасником військового походу Септимія Севера в Месопотамію, під час якого він зупинявся в Едесі [3, с. 17]. Ймовірний час виникнення легенди – початок III ст. Це були часи правління Авгара VIII, який насаджував християнство як державну релігію [3, с. 28]. Саме тоді відбувся військовий похід Септимія Севера в Месопотамію, в якому і брав участь Юлій Африкан. До своєї розповіді про апостола Фаддея (Аддая) Євсевій доклав тексти листів Авгара до Ісуса і відповіді його едеському царю, перекладені з сирійської мови, а також опис проповіді Фаддея в Сирії, взятий із того ж сирійського вчення Аддая [10, с. 44–46].

Логічне завершення процесу формування історії відбулося в апокрифічному тексті «Вчення Апостола Аддая», яке датується початком V ст. [3, с. 39]. Значна частина тексту – проповідь Аддая, яка почалася після розповіді про листування правителя Осроени Авгара V з Ісусом Христом. Авгар відправив до Єрусалиму своїх послів із дорученням з'ясувати більш докладну інформацію про Христа, а згодом запропонував йому переїхати в Едесу, щоб уникнути страждань [11, с. 186]. Ісус змінив Авгара V і відправив до нього одного зі своїх учнів – Аддая, який і став легендарним просвітителем Осроени.

Далі в якості розповіді Аддая Авгару вставлена Легенда про Протоніку, дружину імператора Клавдія. Щоб показати Авгару V, що вищі особи країни цілком можуть прийняти християнство, Аддай розповів цю історію про імператрицю Протоніку, яка після проповіді Симона-Петра в Римі увірнула в Христа. Згодом, згідно апокрифу, вона вирушила до Єрусалиму для того, щоб побачити на власні очима хрест, на якому був розп'ятий Христос, а також інші священні реліквії. Коли вона увійшла в печеру, де зберігався хрест Ісуса і хрести розбійників, дочка Протоніки раптово померла, що дало можливість визначити, який із хрестів належав Ісусові, бо після доторку ним до тіла доньки померла стала живою [11, с. 190]. Компілятор, мабуть, мав слабе уявлення про римську історію, враховуючи, що правління Клавдія розпочалося пізніше земного життя Христа за всіма існуючими датуваннями. Крім того, в легенді розповідається про листування Авгара з дядьком Клавдія (41–54 pp.) Тіберієм (14–37 pp.). У V ст.

сюжет із Протонікою залишався важливим для історичної пам'яті сирійців, які проживали в Римській імперії, оскільки підкреслював загальні історичні долі їхнього народу з християнами Риму.

Наступною вставкою є досить лаконічна легенда про листування між Авгаром і перським царем Нарсаєм [11, с. 197]. Їхнє листування було спричинене тим, що перські торговці стали свідками проповіді Аддая в Едесі і, повернувшись на батьківщину, спровокували інтерес свого правителя Насрсає [11, с. 197] до цих подій, зокрема до християнства. Ця історія важлива в контексті пояснення місіонерських акцій сирійців сирійським християнам у Персії. Справа в тому, що в Персії проживала значна сирійська діаспора, яка продовжувала християнізацію сама і в сприятливі для цього часи поширювала християнство серед інших перських народів. Місіями часто займалися і сирійці, які проживали в Римській Сирії. Серед найскравіших місіонерів у Персії початку V ст. варто назвати єпископа Маруфа. Його місія була найуспішнішою того часу. Згадка про те, що сирійці стали джерелом знань про Христа для персів, могла стати переконливим історичним аргументом на користь обґрунтування таких місій і в більш пізні часи.

У тексті представлена легенда про листування Авгара V з імператором Тіберієм. Авгар просив Тіберія дозволити йому пройти через Римську територію, щоб захистити Ісуса від юдеїв. Відповідь Тіберія прийшла, але невчасно. Він пояснив це тим, що був зайнятий війною в Іспанії. У тексті «Вчення Аддая» помітні апологетичні нотки відносно римської влади. Його автор підкреслює, що саме негаразди в Іспанії не дозволили римському імператорові запобігти розп'яттю Христа, але, розібравшись із проблемами на Піренеях, імператор «розжалував Понтія Пілата з ганьбою», адже той «відступив від закону і виконав волю юдеїв, розп'явши Христа» [11, с. 198]. Очевидно, таким пасажем підкреслювалася лояльність компіляторів тексту, представників вищих церковних кіл Едеси до сучасної їм центральної влади.

Порівняно пізньою частиною твору є заключні слова в листі Христа, який обіцяє зробити Едесу неприступною для ворогів, а також повідомлення про портрет Ісуса, намальований Ханнаном – гінцем і живописцем [3, с. 41]. Перша легенда носила важливу апотропічну функцію. За свідченням згаданої вище галльської паломниці, одного разу при наближенні армії персів до міста Едеси цар Авгар приніс послання Ісуса до воріт міста і зачитав його обіцянку, що ніхто з ворогів ніколи не увійде

в місто [5, с. 129]. Подібний ритуал захисту міста повторювався правителями Едеси при загрозі нападу [5, с. 131]. Опісля цитату просто написали на воротах. За переказами саме через них приніс лист до Авгара посланник Ісуса. За звичаєм, у ці ворота не повинні були проносити небіжчиків і входити через них у жалобній одежі [5, с. 131–132]. Згідно зі слухним міркуванням Е. Мещерскої, легенда про неприступність міста могла виникнути тільки за часів тривалої стабільності, яка настала в Едесі тільки з кінця IV ст. [3, с. 42]. Цим пояснюється відсутність обіцянки Христа про неприступність міста у версії легенди, яку наводить Євсевій Кесарійський [10, с. 44].

Розповідь закінчується історією про те, як один із синів Авгара V відійшов від християнства [11, с. 202]. Компілятору потрібно було пояснити досить відому сирійцям християнізацію при Авгарі VIII Ману, який жив уже в III ст. і був першим історично відомим едеським правителем, який прийняв християнство.

Автор звертає увагу на значні анти-юдейські нотки в тексті «Вчення Аддая». Так, увага акцентується на провині юдеїв у страті Христа. Крім того, в проповіді Аддай бажає, щоб шляхи його послідовників були рівними в «країні юдеїв-розпинателів», з якими може бути «тільки війна» [11, с. 199]. Історичний аргумент був важливим у цій риториці сирійців, яка, очевидно, мала зовсім інше коріння, яке ще слід досліджувати.

Після фінальної проповіді Аддай помирає, не встигнувши висвятити наступника. Один із його учнів – Палут – йде до Антіохії, де висвячується місцевим єпископом Серапіоном. Цей сюжет був важливим для того, щоб підкреслити єдність з еллінським світом [3, с. 31], яке для авторів тексту «Вчення Аддая» теж було значущим. Також епізод відображає шляхи християнізації Едеси, яка відбувалася з одного боку від семітомовних юдео-християнських проповідників, з іншого боку – від уже еллінізованого християнства, яке й справді сформувало вертикаль церковної влади. Згодом ім'я Палута стало в Едесі загальним. Під час аріанських суперечок на протигагу аріанам прихильники ортодоксальної лінії називали себе палутіанами [4, с. 81].

«Вчення Аддая» стало одним із ключових текстів сирійської історичної пам'яті, який давав обґрунтування багатьом світоглядним установкам і підкреслював давність сирійського християнства. Все це було важливим предметом національної гордості. Текст «Вчення» через позитивний образ римського імператора Тиберія певним чином вихо-

вував лояльність до римської влади, яка була опорою чернечих угруповань, серед яких була також лояльна до центру партія Раввули Едеського. Саме за його часів активно формувався історичний наратив ранньохристиянської історії Сирії.

«Вчення» ретранслявало популярні в сирійському суспільстві анти-юдейські мотиви і підкреслювало самотність і значимість місцевої релігійної традиції. При цьому компілятори намагалися зовсім не помічати суперечності між значимістю власного народу, величчю його культури в епоху існування власної держави і підпорядкування Риму. Вочевидь, умови, на яких сирійська світська й особливо релігійна аристократія, жила в складі Римської імперії, її цілком влаштували, а становище широких верств трудового населення майже не залежало від того, до якого політичного утворення належала їхня країна.

Автор зауважує, що, крім «Вчення Аддая», існував корпус апокрифічних текстів, присвячених апостолам Фомі. Це були так звані «Діяння Апостола Фоми». Ранні версії цього тексту, який був написаний сирійською мовою, відомі ще з III ст. Сюжет оповідає про апостола, який попрямував із проповіддю до Індії [2, с. 22]. Однак у розглянутий автором період кінця IV ст. – початку V ст. текст не був особливо популярним у силу неактуальності сюжету. Це стрімко змінилося в подальшому, коли сирійці-несторіани були змушені переміщатися зі своєю проповіддю все далі на південний схід Азії.

Висновки. Отже, біблійні сюжети були важливим елементом сирійської історичної пам'яті. Їх використовували для того, щоб підкреслити власну значущість для всього християнського світу, що найяскравіше видно в апеляціях до виникнення самоназви християн саме в Антіохії сирійській. Не менш важливим було відстоювання власної ідентичності засобами історичної пам'яті, що вбачається із сюжетів апокрифічних листувань Христа з Абгаром і Абгара з Тиберієм, а також для обґрунтування анти-юдейських позицій, які видно в низці випадів про «юдеїв-розпинателів».

Необхідно констатувати превалювання сюжетів Новозавітної історії. Причиною цьому слугувала як більша хронологічна близькість, так і зазначені вище анти-юдейські мотиви. Старозавітна історія сприймалася сирійцями як частина не свого історичного наративу. У сприйнятті подій священної історії до Різдва Христового як другорядних також зіграв роль той фактор, що екзегети Антіохійської школи богослов'я дотримувалася традиційного для неї буквального методу тлумач-

чення Біблії. Тлумачі намагалися вписати старозавітні сюжети в історичний контекст, чим переважно десакралізували їх.

Подальшої розробки потребують питання історичної пам'яті сирійців про часи мучеників. В епоху пізньої Античності були популярні

сюжети, які знайшли відображення в мученицьких актах Шарбіля, Барсам'ї, Шимона та Хабіба. Крім того, важливим і малодослідженим сюжетом історичної пам'яті сирійців V ст. є пам'ять про Східний похід Юліана Відступника, яка знайшла відображення в сирійському «Романі про Юліана».

Список літератури:

1. Runciman S. Some Remarks on the Image of Edessa. *The Cambridge Historical Journal*. Vol. 3, № 3(1931), P. 238–252.
2. Пигулевская Н. Культура сирійцев в Средние века. М., 1979. 272 с.
3. Мещерская Е.Н. Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник. М., 1984. 252 с.
4. Segal J.V. *Edessa: The Blessed City*. Oxford, 1970. 308 p.
5. Паломничество по Святым местам конца IV века. (Издание, перевод и объяснение И.В. Помяловский.) *Православный палестинский сборник*. 1889. Вып. 20, С. 103–172.
6. *Der Ketzer-Katalog des Bischofs Maruta von Maipherkat // Texte und Untersuchungen zur Geschichte der Altchristlichen Literatur*, Leipzig, Hefte. 1, 1899. S. 1–17.
7. Иоанн Златоуст. Против иудеев. *Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского в русском переводе*. СПб, 1896. Т. 1. С. 635–651.
8. Бл. Феодорит Кирский. История боголюбцев. М., 1996. 385 с.
9. Иоанн Златоуст Беседы о статуях. *Творения святого отца нашего Иоанна Златоуста, архиепископа Константинопольского в русском переводе*. СПб, 1896. Т. 2. Книга 1. С. 5–247.
10. Евсевий Памфил. Церковная история. СПб., 2007. 490 с.
11. Легенда об Авгаре. *Мещерская Е.Н. Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник*. М., 1984. С. 118–230.

Vodko V.I. BIBLICAL TOPICS IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE SYRIANS-CHRISTIANS OF THE LATE ANTIQUITY

This article examines the issue of the historical memory of Syrian Christians in the landmark for their historical period of late antiquity. This is the time when there was no Syrian's own state, but the Syrians had significant opportunities for the development of their own culture. The article illustrates the essence of one of the key factors of the Syrian identity of that period – the common historical memory, as an example of the reception of biblical stories. The author analyzes the issues of the Syrians historical memory as a stateless people, analyzes the principles of the functioning of historical memory in the conditions of the Syrians living on the territory of two permanently warring Roman and Persian empires.

The materials of historical memory related to biblical subjects analyze the issues of interethnic and interfaith interaction between the Syrians, Romans, Persians and Jews, which, in particular with the Jews, usually took the form of open hostility. Rather often, the tools of this intolerance became arguments taken also from biblical history. The author of the article makes an attempt to analyze the reasons for the popularity of certain stories of biblical history. The role of this historical memory in preserving the Syrian identity is investigated. Plots related to the attitude to biblical location in Syria are researched, the reception of New Testament places that mention Antioch of Syria is analyzed, apocryphal stories that arose on the basis of the New Testament tradition, in particular the Teaching of the Apostle Addai, are examined.

The problem of the different attitude of the Syrians to the plots of the Old and New Testaments in their historical memory is analyzed, the reasons and features of this differentiation are clarified. An attempt is made to clarify the essence of the differences in the historical memory of the educated part of the population and the broad masses of people, to explain the reasons and nature of such differences.

Key words: ancient Syria, Christianity, historical memory, the teachings of Addai, the Bible.

Захарова О.Ю.

доктор исторических наук, профессор

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ В СССР (20-Е ГОДЫ XX СТОЛЕТИЯ): ПРОТОКОЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Досліджується значення ділових і офіційних прийомів у системі дипломатичних відносин СРСР у вказаний період. Аналізуються дипломатичні та протокольні аспекти дипломатичних прийомів, їхня роль у вирішенні зовнішньополітичних проблем держави. Встановлено, що офіційні та ділові прийоми є одними з важливих складників дипломатичної діяльності. Прийоми виконують як комунікативну, так і інформаційну функції, сприяють розширенню та поглибленню ділових контактів, отриманню необхідної інформації.

Дипломатія – це мистецтво ведення перемовин. Після Жовтневого перевороту завдання зовнішньої політики вимагали створення нових форм ведення перемовин, невід’ємними складниками яких були офіційні прийоми. Розглядається діяльність завідувача протокольною частиною НКЗС Д.Т. Флоринського, аналізується один із основоположних документів радянського протоколу «Коротка інструкція щодо дотримання правил прийнятого у буржуазному суспільстві етикету», затверджена останнім у 1923 році.

В інструкції автор підкреслює, що необхідність контактів із зарубіжними представниками зобов’язує дотримуватися прийнятого у цих країнах етикету. Дотримуючись необхідного мінімуму, представники робітничо-селянського уряду не повинні ставати рабами невластивого їм етикету. В інструкції подано рекомендації щодо організації прийомів, використання візитних карток, особливе місце відведено зовнішньому вигляду радянського дипломата.

У процесі дослідження було проаналізовано документи Архіву зовнішньої політики РФ, які тривалий час були недоступними широкому колу вітчизняних і зарубіжних учених.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, протокол, прийоми, контакти, інформація, перемовини.

Постановка проблеми. Поняття «дипломатія» об’єднує внешнеполитическую деятельность руководителей государств и высших органов власти. На разных этапах развития общества менялись ее методы и средства. После Октябрьского переворота новые задачи внешней политики СССР требовали создания новых форм ведения переговоров, неотъемлемой составляющей которых являлись официальные приемы.

Дипломаты, аккредитированные в Москве, собирались каждое воскресенье в Английской миссии, но при этом сотрудники НКВД не приглашались (как и на собрания в других миссиях). Встречаться с иностранцами в ресторанах представители НКВД не имели возможности. Отсутствие контактов – отсутствие информации. Подобная ситуация не устраивала советскую сторону. Один из вариантов решения проблемы – открытие в Москве дипломатического клуба, записку об организации которого Флоринский составил в январе 1923 года. Официальные причины открытия – просьба членов Дипкорпуса и отсутствие контактов с иностранными диплома-

тами сотрудников НКВД. «Редкие официальные приёмы с банальными и шаблонными разговорами не создают нужной интимности и не могут служить целям мало-мальски серьёзной информации», – писал в записке Флоринский [1, с. 2].

Одной из важных причин открытия дипломатического клуба, по мнению Флоринского, являлось то обстоятельство, что он позволит осуществить «наблюдение за иностранцами в ту пору, когда они находятся только в своей среде – отдельные группы в читальне, ресторане и та далее» [1, с. 2]. Обеды, завтраки и другие приёмы располагали к откровенности, наблюдение за дипломатами должен был вести специально подобранный обслуживающий персонал [1, с. 3].

Председателем клуба Флоринский предлагал назначить персидского или германского посла, на каждого из которых всегда можно «дружески и частным образом оказать давление в интересующих нас вопросах» [1, с. 4]. Заместитель председателя – представитель НКВД. В правление также входили два представителя от советской стороны и два иностранца. В клуб принимали членов дип-

корпуса без ограничений (причина отказа – недостойный поступок кандидата). Для советских представителей это была «самая строгая фильтровка» [1, с. 5].

29 марта 1923 года заведующим Протокольной частью НКВД Флоринским была утверждена «Краткая инструкция о соблюдении правил принятого в буржуазном обществе этикета». В ней подчёркивалось, что необходимость контактов с дипломатическими, правительственными и общественными деятелями зарубежных стран обязывает к соблюдению принятого «в этих кругах минимума этикета, без коего невозможно поддержание отношений. Резкое отступление от коего может даже повести к нежелательным конфликтам в виде того значения, которое придаётся в буржуазном обществе внешним условиям <...>» [1, с. 20].

Далее начальник Протокольной части НКВД напомнил своим коллегам, что представители рабоче-крестьянского правительства, соблюдая «необходимый минимум, ниже которого нельзя идти», не должны становиться рабами «чужого нам по духу этикета», которому советские представители обязаны следовать ввиду современной политической ситуации, но в то же время, подчиняясь буржуазному этикету, не следовало придавать «никакого значения всем этим церемониям и стараться их упростить» [1, с. 20]. Основные правила вежливости советского дипломата – пунктуальность и скромность.

Особое внимание в инструкции 1923 года отводилось визитным карточкам. Полномочный представитель оставлял официальным лицам визитные карточки, на которых указывался только его титул без фамилии, или карточки, на которых сначала было напечатано его имя и фамилия, а затем титул. Дамам оставляли карточки без титула (на них были указаны только имя и фамилия) [1, с. 25].

При окончательном отъезде из страны полпреды и дипсостав оставляли карточки тем лицам, которым наносились визиты при приезде, и тем, с кем поддерживались отношения. На карточках в левом нижнем углу ставились буквы *r.p.c.* (*pour prendre conge*), а в левом верхнем углу – фамилия адресата. Полпред просил прощальную аудиенцию у главы государства для вручения отзывной грамоты, посещал Министра иностранных дел [1, с. 23]. Вручение верительных грамот проводилось согласно церемониалу, установленному в этой стране.

В день национального праздника полпред и дипсостав присутствовали на приёме у главы

государства. Если приёма не было, то оставляли карточки с буквами *r.f.* На личные визиты следовало отвечать в течение 24 часов личным визитом или оставлять карточку с загнутым правым углом. На карточки отвечали в течение 24 часов, надписывая карандашом в левом верхнем углу фамилию адресата (угол не загибался) [1, с. 24]. Если на официальных приглашениях на приёмы, обеды и завтраки были указаны буквы *R. S. V. P.*, то на них следовало отвечать в краткие сроки. Приглашения на большие приёмы, на которых не было проставлено таких букв, ответа не требовали. Отказ от присутствия на приёме требовал объяснения, например «ввиду имеющегося уже приглашения», «ввиду нездоровья» и так далее.

При организации приёма были недопустимы роскошь и экстравагантность, не следовало впадать в крайности. Подавая завтрак или обед, не нужно было стремиться поразить иностранных гостей обилием блюд и вин, но при этом «скромно» составленное меню должно было быть приготовлено так, чтобы «его можно было есть». Сотрудники должны были быть «прилично и чисто одеты, но без франтовства. Недопустимы слишком видные туалеты дам, кутежи сотрудников в ресторанах и так далее» [1, с. 21]. При оформлении интерьеров рекомендовалось избегать золоченой мебели или «утрированной в стиле «модерн»», а следовало приобретать удобную, но простую мебель. Для бланков, визитных карточек, меню необходимо было использовать гладкую белую бумагу хорошего качества (шрифт простой) [1, с. 21]. Приёмы подразделялись на три категории:

– небольшие завтраки и обеды, способствующие, по мнению Флоринского, установлению добрых отношений. На них гостей приглашали по телефону, частными письмами, приглашительными карточками;

– официальные обеды или завтраки для членов правительства и дипкорпуса (официальные приглашения);

– приёмы для правительства и дипкорпуса. В день Октябрьской революции время приёма колебалось от 3 до 5 часов, а в остальных случаях – до 10 часов. Завтрак или ужин сервировался «*a la fourchette*» (все стулья были убраны, закусывали стоя) [1, с. 29].

Особое внимание в инструкции 1923 года уделялось внешнему виду советского дипломата. Днём на все официальные мероприятия следовало являться в жакете, воротничок сорочки – «крахмальный», галстук тёмный, ботинки чёрные. Фрак можно было надеть днём только для вру-

чения верительных грамот, если этого требовали правила другой стороны. Однако даже в этом случае рекомендовалось заменить фрак жакетом. Цилиндр допускался, на траурных церемониях обязательным был чёрный галстук. На вечерние приёмы разрешалось надевать фрак или смокинг, но предпочтение отдавалось последнему из них, более «простому» виду одежды. При фраке нужно было носить белый галстук, белый пикейный жилет, запонки перламутровые, без цветных камней, ботинки или туфли чёрные, желателно лакированные. Смокинг требовал наличия чёрного галстука, чёрного или белого жилета, запонки и обуви как и при ношении фрака. В соответствии с приказом Реввоенсовета, военные и морские агенты на официальных приёмах могли появляться в форме.

Почти одновременно с выходом «Краткой инструкции о соблюдении правил принятого в буржуазном обществе этикета» Флоринский утвердил ещё один важный и по-своему уникальный документ в истории советского протокола – «Церемониал для жен дипсостава...», в котором настоятельно не рекомендовал женам дипломатических работников «увлекаться светской жизнью, а ограничиваться лишь необходимыми выездами на официальные приёмы» [1, с. 26]. При окончательном отъезде дамам, которым не делались личные визиты, оставляли карточки таким же образом, как было указано выше. При этом в нижнем левом углу было написано буквы р. р. с. Карточки доставляли на дом, их не оставляли в министерстве или посольстве, как в случае с холостыми сотрудниками. Если вновь прибывший полпред был холост или прибыл без жены, то он оставлял две карточки: одна с титулом (для мужа), вторая (для жены) только с именем и фамилией. Если полпред был женат и прибыл с женой, то оставлял также две карточки: одну с титулом (для мужа), вторую, на которой было написано *Monsieur et Madame* – имя и фамилия (например, *Monsieur et Madame Pierre Semenov*).

Туалет жен советских дипломатов должен был отличаться скромностью и простотой: «ношение драгоценностей и эгретов недопустимо». Для дневных визитов рекомендовался строгий «тайлер», а для обедов и вечерних приёмов – строгое декольтированное платье. По мнению Флоринского, одно и то же платье – это та же «прозодежда», которая как и фрак может носиться на все без исключения приёмы «и нет никакой надобности в нескольких платьях» [1, с. 26]. При вечернем платье шляпу не носили. Термином «прозодежда»

в 20–30-е годы называли протокольную одежду (визитка, смокинг, фрак, вечернее длинное платье), которую приходилось одевать советским дипломатам и их женам.

Жизнь дипкорпуса в Москве в начале 20-х гг. была весьма насыщенной. В качестве примера автор наводит выдержки из дневника Флоринского за 1923 год:

– 18 июля – приём и обед, организованный Каменевым в «Эрмитаж-Оливье» – единственном ресторане в Москве, в котором давались приёмы. За обед было заплачено 214 рублей (услуги, цветы, сигары и так далее, кроме вина и оркестра). По мнению Флоринского, это была крупная сумма за подобный вечер.

– 19 июля – Флоринский приглашен на обед к Ф. Радовицу «обед, <...> натянутый, <...> дамы декольтированы <...>. После обеда приехал Ф. Твардовский с женой <...>. После обеда играли в бридж» [1, с. 81].

– 20 июля – бридж для дипломатов в Денежном переулке. Один из гостей заметил, что «необходимо встречаться и разговаривать, а не только обмениваться отношениями» [1, с. 81].

– 22 июля – обед у одного из членов дипкорпуса, «разговоры о политике и искусстве с большой претензией на оригинальность <...>, играли в бридж». Здесь же Флоринский отмечает, что члены дипкорпуса собираются посещать скачки, которые их интересуют больше, чем бега [1, с. 82].

– 27 июля – Флоринский устроил “five o'clock tea” для А.М. Коллонтай, чтобы она познакомилась с членами дипкорпуса. Были приглашены Норвежский Поверенный в делах, Германский Поверенный в делах, старший помощник Британского агента. Коллонтай завоевала расположение своей любезностью членов дипкорпуса, которые, нарушив протокол, все (за исключением Питерса) поцеловали ей руку. Вечером Флоринский пригласил Кнолля и Кейля на бридж [1, с. 84].

– В июле – августе 1923 года обеды и приёмы с участием членов дипкорпуса устраивались в Москве практически каждый день. В большинстве случаев на приёмах играли в бридж и танцевали.

– 8 августа НКВД дал завтрак в «Эрмитаже» в честь американских сенаторов в присутствии Чичерина и Красина. По окончании завтрака все вышли в сад, где за маленькими столиками подали кофе. Прощаясь, сенатор Кинг спросил Флоринского, известно ли ему о жалобах скандинавского правительства по поводу коммунистической пропаганды, которую ведут, по его

сведениям, советские полпреды. Флоринский опроверг это заявление.

– 9 августа – обед у Твардовского. Флоринский отметил ярко-красный декольтированный туалет Твардовской и заметил, что она хорошо говорит по-английски и по-французски [1, с. 87].

– 24 августа Флоринский написал о «мальчишнике» у Эбессена (секретаря Норвежского полпредства), который уезжал жениться в Норвегию: «Около дюжины довольно элегантных девиц и дам <...>. Очень хороший холодный ужин и крушон в изобилии. Танцуют под граммофон <...>. Вечер проходит весело и непринуждённо» [1, с. 88].

Танцы являлись одной из главных составляющих в программе дипломатических приёмов. В фондах Протокольного отдела НКВД АВП РФ содержится перевод статьи «Как надо приглашать на танцы» из турецкой газеты «Иени – иел» за 12 ноября 1926 года, направленной из Анкары советским полпредством в Москву. В статье содержатся рекомендации по вопросам танцевальной этикета: «Танцевать с лицом, которому не представлен, не принято. Знакомить гостей друг с другом – обязанность хозяйки дома. Кавалер, который хочет пригласить даму на танцы, должен сказать: «Можно будет пригласить Вас, пожалуйста, на этот танец?». Если дама уже занята, то она должна вежливо ответить: «Извините эфенди, я уже обещала другому». Если только танцующее лицо вследствие своей усталости или по какой-либо другой причине откажется от приглашения танцевать, это лицо не может танцевать с другим или с другой тот же танец. Если только дама два раза отказывает кавалеру в танце, то это значит, что она с ним танцевать не желает. В таком случае приглашать более эту даму не годится. По окончании танца кавалер должен сопровождать даму до её места и, посадив даму, вежливо ей поклониться. Кавалер обязан сопровождать даму, с которой танцует, к буфету. Дама и самостоятельно может пройти до буфета. Если же не имеется буфета, а разносят только напитки, кавалер должен помогать даме брать эти напитки, но отнюдь не выпивать самому».

В дневниковых записях Флоринского за 1929 год танцы упоминаются при описании практически каждого официального приёма. В посольствах устраивались приёмы с танцевальной программой для дипломатической молодежи, костюмированные балы, на которые дамы одевали оригинальные, красочные костюмы, а шефы миссий – фраки. В 1928 году на приёме по случаю визита в СССР падишаха Афганистана по решению советской

стороны все должны были быть «в пиджаках». Это «упрощение» вызвало негодование некоторых глав миссий. Следует отметить, что ещё при получении от Флоринского извещения о приёме у председателя ЦИК СССР итальянский посол спросил его, правильно ли он понял, что приём будет в пиджаках, «нет ли в этом ошибки» [3, с. 14], на что Флоринский ответил, что советское правительство не признаёт другой формы одежды, и каждая страна имеет свой обычай. «Вы потребовали бы от нас, чтобы мы явились ещё в ночных рубашках, приличные люди привыкли вечером одеваться», – заметил Черутти [3, с. 14]. Флоринский возразил, что «приличие» – понятие относительное, его дело было указать форму одежды, в которой будут хозяева, а посол может поступать как ему угодно – являться во фраке или в ночной рубашке. В результате Черутти пришел в пиджаке.

В один из дней визита на раут был приглашен весь дипкорпус (форма одежды – фрак). Начальники миссий представляли падишаху и его супруге свой персонал. «Наших» дам королеве представляла Коллонтай [3, с. 15]. После небольшого концертного отделения джаз-бенд заиграл фокстрот. Однако танцевать никто не решался, и, чтобы «спасти» танцевальную часть приёма, Флоринскому пришлось открыть бал с одной из присутствующих дам (мадам Эрбетт). Около 24 часов падишах с семьёй покинул вечер, но многие его министры и большинство гостей были до 2 часов ночи.

Шестого мая после посещения падишахом аэродрома, где его встречали Ворошилов, Енукидзе, Карахан, представители военного ведомства, падишах с семьёй и свитой отправился на ипподром, трибуны которого были украшены советскими и афганскими флагами. В центральной ложе с падишахом и его семьёй находились Калинин, Енукидзе, Карахан. Дипкорпус присутствовал в полном составе на ипподроме. Состоялся розыгрыш приза Независимого Афганистана (падишах лично передал подарки наезднику и конюху), а вечером на торжественном спектакле в ГАБТе произошли протокольные «неприятности».

Началось всё с протестов некоторых инкоров, недовольных своими местами в ложах второго яруса. Им пришлось объяснять, что ложи бэльэтажа предназначены для дипкорпуса и нельзя сажать инкоров перед дипломатами. Но их поведение не шло ни в какое сравнение с поведением супруги Луначарского, которую ещё до начала спектакля и приезда афганцев Калинин пришлось буквально выставить из центральной ложи. Это не помешало ей снова «влезть» в ложу после

первого антракта под предлогом, что её пригласила афганская принцесса. Луначарскому указали на бесцеремонное поведение его жены и предупредили, что больше она не будет никуда приглашена. В ответ на это Луначарский заявил, что отказывается от поездки в Ленинград. К сожалению, это происшествие в тот вечер не было последним.

Далее падишах поставил протокольную службу в трудное положение, заявив, что желает обедать в театре, но в ГАБТе не было кухни, привезти с Софийской набережной обед и разогреть его в Большой Московской гостинице было трудно. В результате было решено не отменять чайный приём в первом антракте в Бетховенском зале, на который были приглашены главы миссий, а обед сервировать во втором антракте [3, с. 17].

Последний инцидент в этот вечер был связан с послом Франции Ж. Эрбеттом, который после спектакля во время разъезда «в резких выражениях» заявил, что «ему нет житья от ГПУ, что его не пускают в центральные фойе» (там ещё находились падишах и часовые) [3, с. 17].

Г.В. Чичерин в своих указаниях на имя Карахана детально разобрал программу каждого дня визита, вникая во все тонкости дипломатического протокола. Он обратил внимание своих коллег, что нельзя в программах визита писать «прием у товарища Калинина» или «прием у товарища Чичерина», не указывая конкретно вид приема и где он будет проходить. Что касается внешнего вида приглашенных, то недопустимо указание «костюм – фрак», поскольку если на приеме будет присутствовать товарищ Калинин, то «нельзя же нам быть во фраке, когда он будет в пиджаке. У многих из обозначенных приглашенных вообще нет фраков, нельзя же быть мне овердрессед, когда Калинин будет ундердрессед» [2, с. 157]. Замечания Чичерина демонстрируют не только его глубочайшие познания в области дипломатического протокола. Его стиль изложения отличает удивительная самоирония, присущая истинным интеллектуалам.

В это время Чичерин был не единственным высокообразованным дипломатом в Наркомате иностранных дел, к числу дипломатической элиты по праву принадлежит и А.М. Коллонтай.

Когда в 1928 году остро встал вопрос о сопровождении супруги падишаха Афганистана, Флоринский написал Карахану, что «наилучший и единственный выход из положения – это приезд в Москву товарища А.М. Коллонтай <...>. Не приходится говорить, что товарищ А.М. Коллонтай обладает всеми необходимыми качествами и если возьмётся за это дело, то блестяще его выполнит. Титул её посланника также играет большую роль и будет оценён афганцами» [2, с. 72].

Карахан предложил организовать приезд Коллонтай под видом отпуска или очередного прибытия по текущим делам, чтобы этот приезд в глазах окружающих выглядел случайным совпадением. Предполагалось, что «заботы» Коллонтай о королеве ограничатся Москвой и Ленинградом. В частном письме Флоринский успел предупредить Коллонтай до получения ею телеграммы от Чичерина с вызовом в Москву о цели её визита. Подобная «любезность» была очень важна для Александры Михайловны, поскольку избавила ее от лишних волнений (ведь «ради приятного не вызывают») и позволила в Берлине подготовиться к приёму, «обмундироваться», купив в Берлине меховую шубку (для вечеров), платье «для чая», шляпку, туфли и прочее. О мехах и туалетах Коллонтай много говорили, но на самом деле она «умела носить платья», и именно это позволяло ей выглядеть королевой. Решение пригласить Коллонтай было принято в отсутствие Литвинова, который не придавал большого значения представительской линии и вряд ли одобрил ради соблюдения норм протокола «срывать» полпреда. Следует отметить, что, в отличие от Чичерина, Литвинов не видел большого смысла в сближении СССР с Ближним Востоком. Максимальную пользу от визита падишаха решил извлечь именно Чичерин [4, с. 342].

Итоги. Новые задачи внешней политики СССР требовали создания новых форм переговорного процесса, неотъемлемой частью которого являлись официальные и деловые приемы, способствующие расширению и углублению контактов, получению необходимой информации. Дипломатический протокол и официальные приемы являлись действенными инструментами в решении внешнеполитических проблем.

Список литературы:

1. Архив внешней политики РФ (АВП РФ). Ф. 057. Оп. 3.П. 101. Д. 1.
2. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 8. П. 106. Д. 6.
3. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 8. П. 106. Д. 9.
4. Коллонтай А.М. Дипломатические дневники. 1922–1940 гг. М., 2001. Т. 1.

Zakharova O.Yu. DIPLOMATIC RECEPTIONS IN USSR (THE 20S OF THE XX CENTURY): POLITICAL AND PRACTICAL ASPECTS

This article explores the importance of business and official receptions in the system of diplomatic relations in the USSR during this period. There is an analysis of political and practical aspects of diplomatic receptions, their role in the solving the external political problems of the state. Official and business receptions were found out to be one of the important components of the diplomatic activity. Receptions perform both communicative and informational function. They contribute to the expansion and deepen of business contacts and to obtaining the necessary information.

Diplomacy is also the art of negotiations. After the October Revolution new tasks of foreign policy required to create other forms of negotiations where an integral component is official receptions. Activity of the head of the protocol section of the Foreign affairs commission. D. Phlorynskyij is considered. There is an analysis of one of the main fundamental documents of the Soviet protocol "Brief instruction about etiquette rules adopted in the bourgeois society" approved by D. Phlorynskyij in 1923. In the instruction, the author stresses that contact with foreign representatives obliges to follow the etiquette adopted in those countries.

At the same time, following necessary minimum, the representatives of the workers' and peasants' government should not become slaves of the etiquette alien to them. In the instruction there are recommendations how to organize a reception and use business cards. A special place is given to the appearance of the Soviet diplomat. Archival documents of the Russian Federation foreign policy were analyzed in the course of the research. These documents have long been inaccessible to a wide range of domestic and foreign scientists.

Key words: *foreign policy, diplomacy, protocol, receptions, contacts, information, negotiations.*

Майборода П.А.

Национальный университет «Одесская морская академия»

«ТЫ ХОДИЛ В ЕГИПЕТ ... СЛОВНО СОБИРАТЕЛЬ БАСЕН ПЬЯНЫХ СТАРУХ»: ХРИСТИАНСКО-ЯЗЫЧЕСКАЯ ПОЛЕМИКА У В.Н.Э. В «МУЧЕНИЧЕСТВЕ АРТЕМИЯ»

Стаття присвячена християнсько-язичницькій полеміці в агіографічному творі «Мучеництво Артемія» (Passio Artemii). «Мучеництво Артемія» – агіографічний текст, написаний приблизно в VIII–IX столітті невідомим автором, який в одних рукописах підписаний як Іоанн Монах (або Іоанн Родоський), в інших – як Іоанн Дамаскін. У тексті йдеться про життя і (переважно) мученицьку кончину Артемія, управителя Єгипту, у часи правління Флавія Клавдія Юліана (361–363 рр.), прозваного християнами Юліаном Відступником. «Мучеництво» було складено на підставі робіт церковних істориків, зокрема Філосторгія.

Автор дослідження аналізує аргументи сторін і доходить висновку, що головна частина полеміки між християнством і язичництвом зводиться до актуальних для IV – V ст. н.е. політичних питань, зокрема образу Костянтина Великого, а також убивства зведеного брата Юліана Галла. Джерело продовжує традицію церковних істориків, для яких демонстрація політичної безпорадності язичництва була набагато важливішою за інтелектуальну боротьбу. Юліан у «Мучеництві» зберіг деякі історичні риси: намагається цитувати Біблію, жартувати над забобонами своїх опонентів, називає християн «галілеянами». Однак язичницький імператор показаний автором джерела настільки безпорадним у полеміці, що виникає відчуття того, що в «Мучеництві» втілена мрія отця церкви Кирила Александрійського: показати, як Юліан приходять у жах від християнських аргументів. Якщо Кирило не зміг домогтися цього у своїй роботі «Проти нечестивого Юліана» (надто вже докладно цитував він язичницького імператора, чий дотепні відповіді на християнські аргументи могли розбурхати легковірного читача), то автор «Мучеництва» показав саме такого Юліана – роззубленого і безпорадного перед безоднею християнської вченості.

Ключові слова: «Мучеництво Артемія», Юліан Відступник, християнсько-язичницька полеміка, церковні історики, агіографія.

Постановка проблеми. Одной из ключевых проблем современной исторической науки является проблема исторической памяти. История повторяется дважды: первый раз в виде трагедии, второй раз – в виде фарса [1, с. 119], но порой кульбиты исторической памяти демонстрируют нам, что вариантов трагедии и фарса применительно к исторической памяти можно исчислить куда больше, чем у классика. В этой работе автор исследует одно из таких преломлений исторической памяти – полеміку «последнего языческого императора» Юлиана с христианским мучеником Артемием, записанную по трудам церковных историков спустя четыре века.

«Мученичество Артемия» (Artemii Passio) (автор использовал издание [2]) – агиографический текст, написанный приблизительно в VIII–IX веке неизвестным автором, который в одних рукописах подписан как Иоанн Монах (или Иоанн Родосский), в других – как Иоанн Дамаскин [2, с. 218].

В тексте идёт речь о жизни и (преимущественно) мученической кончине Артемия, управителя (dux'a) Египта во времена правления Флавиуса Клавдия Юлиана (361–363 гг.), прозванного христианами Юлианом Отступником. В первой части «Мученичества» автор сосредотачивается на обстоятельствах прихода к власти Юлиана. Он рассказывает о том, что Артемий был одним из наиболее приближённых к Констанцию (годы правления: 337–361) сановников, именно поэтому последний доверил ему перенос новонайденных мощей святых Андрея, Луки и Тимофея. Пользуясь случаем, автор рассказывает о принятии Константином христианства и о правлении его сыновей – Констанция, Константина и Констанса. История рассматривается автором целиком в провиденциалистском духе: так, Констанс потерял власть из-за своих нечестивых деяний [2, §10], а Констанций умер во время гражданской войны с Юлианом из-за своих пристрастий к арианству [2, § 20].

Особенно подробно в первой части «Мученичества» описываются обстоятельства, предшествовавшие казни Констанция Галла, сводного брата Юлиана, поскольку вопрос об истинных виновниках убийства Галла будет одним из ключевых в полемике Артемия и языческого императора. Первая часть «Мученичества» заканчивается описанием Халкидонского трибунала – суда над виновниками казни Галла, которые клеветали при дворе Констанция и на Юлиана. Далее в «Мученичестве» следует лакуна [2, § 25], а затем описывается, как перед Юлианом предстал управитель Египта Артемий. Исследованию развернувшейся между Юлианом и Артемием полемики и посвящена эта статья.

«Мученичество» было, как говорит об этом сам автор [2, § 4], составлено на основании работ церковных историков Евсевия Памфила, Сократа Схоластика, Созомена, Феодорита Кирского и особенно Филосторгия. Учитывая, что работа последнего из них сохранилась преимущественно в фрагментах патриарха Фотия [3], «Мученичество» отражает не дошедшую до нас полемику с языческим императором, актуальную для первой половины V в. н.э.

Анализ последних исследований и публикаций. «*Passio Artemii*» привлекало исследователей в разном контексте: для уточнения даты обнаружения мощей святых Андрея и Луки [4], его использовали для изучения обстоятельств гибели брата Юлиана Галла [5], для иллюстрации перипетий церковных споров между ортодоксами и арианами, однако автору практически ничего не известно об использовании «Мученичества» для изучения полемики между христианством и язычеством¹.

Цель статьи – показать эту полемику, вписать её в контекст борьбы вокруг образа Юлиана, происходившей между христианами и язычниками в IV – V вв.

Изложение основного материала исследования. Первая встреча Артемия и Юлиана оказалась довольно краткой. Юлиан от своих приближённых узнал о причастности Артемия к смерти Галла и повелел наказать его бичеванием, а потом отправить в тюрьму, где уже находились мученики Макарий и Евгений. Обвинение Артемия в смерти брата Юлиана базировалось на том, что все приближённые Констанция клеветали на Галла,

а затем и на самого Юлиана перед императором. Среди таких приближённых-клеветников автор называет Гауденция, Павла Испанца и Евсевия-евнуха; во время процесса они обвиняли и Артемия как человека, особенно близкого к покойному императору.

Имеется более ранний античный источник – Аммиан Марцеллин, который также рассказывал о Халкидонском трибунале. По его словам, Артемий был казнён «по обвинению его александрийцами в тяжких преступлениях» [7, XXII; 11, с. 2]. То есть в более ранних источниках казнь Артемия связывали с жалобами на него управителю Египтом и беспорядками, произошедшими там. Автор показал, что Юлиан едва ли верит в реальную причастность святого к смерти Галла.

В соответствии с текстом «Мученичества», на следующий день после заключения святого Юлиан вновь вызвал Артемия к себе [2, § 40]. На этот раз Юлиан вел себя с Артемием более предупредительно и уважительно. Император предложил ему прощение всех проступков, назначение его вторым человеком в империи (риторическое преувеличение, характерное, по мнению автора, для житийной литературы²), если Артемий поклонится Аполлону и признает его истинным богом.

Автор пробует проанализировать аргументы Юлиана против христианства и ответы на них Артемия. Сначала оппоненты полемизировали об образе Константина Великого. Юлиан утверждал, что Константин – худший из правителей, из-за его нечестия боги позволили ему отойти от древней религии греков и римлян. Обличения Константина очень близки к той традиции, которой придерживается византийский историк Зосим [8, II, 29, 1–3]: император казнил своих сына Приска (Криспа) и жену Фаусту, совершив тем самым немыслимое нечестие, а затем, не зная как искупить свои преступления, узнал, что прощение он может получить только у христиан. Отвечая Юлиану, Артемий подчеркнул, что казнь Фаусты была справедливой, потому что она подражала Федре, то есть вступила в кровосмесительную связь со своим пасынком; сын же был казнён из-за наговоров окружения, но, в конечном счёте, тоже справедливо³.

Что касается обращения Константина, то сам Христос, по утверждению Артемия, явил ему

² Ср. с похожим эпизодом, описанным в 5-й главе книги пророка Даниила.

³ Федра воспылила страстью к своему пасынку Ипполиту, однако была им отвергнута; оклеветав Ипполита навлекла на него гибель, а впоследствии и сама покончила жизнь самоубийством. История Федры художественно изображена в трагедии Еврипида «Ипполит».

¹ За исключением [5, р. 41–49]. Несмотря на то, что Артемию была посвящена целая глава, автор лишь пересказывает обстоятельства мученической кончины последнего, не вдаваясь в текст в анализ полемики между христианством и язычеством.

знак, когда он готовился к битве с Максенцием [2, § 45]. Это было знамение креста в небе с надписью латынью, причём видело эту надпись множество воинов, некоторые из которых были живы на момент полемики Юлиана с Артемием. Далее мученик утверждал, что и сам был тогда в войске Константина и видел знак (между обращением Константина и полемикой с Юлианом пятьдесят лет: 312–362). Тут, возможно, проявилось то, что для автора «Мученичества» хронологические координаты смещены: обращение Константина и отступничество Юлиана для него близкие по времени события, он не находит ничего лучшего, кроме как обращаться к аргументам, типичным для раннего христианства – апелляции к личному опыту.

Другая линия полемики основана на причастности Артемия к убийству брата Юлиана Галла. Именно поэтому автор «Мученичества» навел подробную хронологию перемещений Галла по приказу Констанция, детально описал козни против него Евсевия-евнуха, действия которого и привели к смерти брата Юлиана. Артемию в тексте «Мученичества» осталось лишь добавить, что он в то время не был при дворе Констанция, находясь в Египте, поэтому не участвовал в заговоре, приведшем к гибели Галла.

Главная линия полемики проходит по линии противостояния язычества и христианства. Какая из религий соответствует истине, кто лучше, старые боги или новый Христос, какие мотивы движут Юлианом, отказавшимся от религии, совсем недавно принятой его семьёй? Автор почти не интересуется этим: для него христианство давно и однозначно победило, а Юлиан нужен на сцене лишь для того, чтобы показать окончательный и бесповоротный триумф последнего. Язычество для Юлиана, который предстал перед нами в «Мученичестве», правильно лишь потому, что это – религия предков и древности, тех греков и римлян, которые свершили великие деяния [2, § 41–42]. Его аллегорический метод толкования древних мифов дан только вскользь: солнце, луна и звёзды – это только видимые образы богов, поэтому поклонение им имеет под собой некоторый резон.

В противовес Юлиану Артемий очень красноречив и неплохо, по позднеантичным меркам, образован. Он знал, что пророки древности, которых признавали и язычники, говорили о Христе так, как о нём пророчествуют Сивилловы книги [2, § 46]. Вергилий в «Буколиках» предсказал рождение чудесного младенца, и даже Аполлон при-

знал превосходство христианского бога⁴ (автор ссылается на «Герметический корпус», подробнее об этом в статье [10, с. 44]). Таким образом для полемики против Юлиана привлекается пёстрый корпус литературы, появившейся в империи в связи с быстрым распространением различных синкретических сект и течений; полемистов мало заботит проблема аутентичности подобной литературы. Такие ссылки должны были показать, что бог открывает истину всем народам; язычники просто закрыли от неё глаза и уши, не желали признавать того, что когда-то написали их же авторы.

Другим аргументом против Юлиана служил вопрос преемственности. В III – IV вв. н.э., когда обращение к философским первоисточникам становилось более редким, возросла популярность компендиумов, вроде работы Диогена Лаэртца «О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов» [11] или «Мнения философов» псевдо-Плутарха [12]. Такие источники изображали историю философии в виде бесконечных линий преемственности, где каждый последующий философ взял (а иногда и украл) что-то у предыдущего. Кажется, что именно на такой логике и строилась аргументация житийного Артемия: Юлиан был платоником, Платон – учеником Сократа, Сократ – Архелая, а Архелай – Анаксагора. Последний же утверждал, что солнце – это раскалённая глыба, а поклонение Юлиана солнцу – отказ от собственных же философских истоков.

У Юлиана в версии «Мученичества» нет ответов на подобные аргументы. Император-отступник из «*Passio Artemii*» в состоянии лишь сыпать пустыми оскорблениями (Артемий в его интерпретации не добыл в Египте мудрости, а, словно упивающийся вином старухи, собирал там небылицы [2, § 47]), не к месту цитировать Библию (обещая наказать мученика, как сказано у галилеян, то есть у христиан, семижды семьдесят раз [13, 18: 21–22]) и гневаться, наказывая мученика (сначала раскалёнными прутьями, потом лишением еды и воды, наконец приказав раздавить его огромным камнем, а когда и это не подействовало, отдав распоряжение отсечь мученику голову).

В изображении страстей автору «Мученичества» неожиданно удалось показать сильную картину бесчеловечия языческого императора. Наблюдая гротескную картину: Артемий с вывалившимся внутренностями и глазами продолжает предрекать гибель отступнику, Юлиан не находит

⁴ IV эклога «Буколик» [9] говорит о рождении «чудесного младенца», которого отцы церкви (Лактанций, а затем Евсевий Кессарийский) соотнесли с Христом.

ничего иного, как только процитировать место из Еврипида, где сказано, что поистине нет таких страданий, которых бы не мог пережить человек [14, 1–3]⁵. Сам того не желая, автор «Мученичества» показал Юлиана зацикленным на сухой и оторванной от жизни учёности, чуждого человеческим страданиям и эмоциям.

Выводы. В «Мученичестве Артемия» главная часть полемики между христианством и язычеством сведена к актуальным для IV – V вв. н.э. политическим вопросам. Так, стороны обсуждают деятельность, а также убийство сводного брата Юлиана Галла. Происходит это потому, что автор следует традиции церковных историков, для которых демонстрация политической беспомощности язычества была куда важнее интеллектуальной борьбы с ним. Автор не даёт образ Юлиана как абстрактного эсхатологического отступника от христианства, как это делала сирийская традиция в текстах Ефрема Сирина или «Романа о Юлиане». Юлиан в «Мученичестве» всё ещё сохраняет некоторые свои исто-

рические черты: пытается цитировать Библию, шутить над суевериями своих оппонентов и называет христиан «галилеянами».

В связи с этим автор описывает ещё одно свое наблюдение. Юлиан показан настолько беспомощным в полемике, что создаётся ощущение: в «Мученичестве» воплощена мечта отца церкви Кирилла Александрийского: показать Юлиана приходящим в ужас [15, col. 574–575] от христианских аргументов. Кирилл не смог добиться этого в своей работе «Против нечестивого Юлиана». Слишком пространно он цитировал языческого императора, чьи остроумные ответы на христианские аргументы могли взбудоражить легковверного читателя. Автор же «Мученичества» показал именно такого Юлиана – растерянного и беспомощного перед бездной христианской учёности. Возможно, именно это и стало одной из тех причин, которые побудили византийского автора обратиться к текстам церковных историков и составить свою версию «Мученичества Артемия», которая и сохранилась до наших дней.

Список литературы:

1. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. Т. 8. Изд. 2: «Государственное издательство политической литературы». М., 1957.
2. From Constantine to Julian. [John the Monk], Artemii passio (The ordeal of Artemius, BHG 170–171 с, CPG 8082) / From Constantine to Julian: pagan and Byzantine views. A source History.—Ed. by S. N. C. Lieu and D. Montserrat. London, NY, 1996. 285 p.
3. Филосторгий. Сокращение «Церковной истории» / Церковные историки IV – V веков. М., 2007. С. 189–265.
4. Burgess R.W. The Passio s. Artemii, Philostorgius, and the Dates of the Invention and Translation of the Relics of Sts Andrew and Luke / *Annalecta Bollandiana*. Vol. 121, 2003. P. 5–36.
5. Thompson E.A. Ammianus Account of Gallus Caesar / *American Journal of Philology*, 64 (1943). – P. 302–315.
6. Teitler H.C. The Last Pagan Emperor: Julian the Apostate and the War Against Christianity. NY : Oxford University Press, 2017.
7. Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни, 1906–1908 гг.; ред., предисл. и комм. Л.Ю. Лукомского. 3-е изд. СПб : «Алетейя», 2000. (Античная библиотека).
8. Зосим. Новая история. О Константине и основании Константинополя (II. 8–39) // Мир Византии : материалы Международного научного семинара 27–28 окт. 2006 г. Белгород : БелГУ, 2007.
9. Буколики. Эклога IV / Пер. с лат. С.В. Шервинского, комм. Н.А. Старостиной. // Вергилий. Буколики. Георгики. Энеида. М. : «Художественная литература», 1979.
10. Майборода П.А. Полеміка Кирила Александрійського з Юліаном Відступником / *Libra* : Збірка наукових праць кафедри історії Стародавнього світу та Середніх віків. Вип. III. Одеса, 2014. С. 37–46.
11. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов / Пер. с древнегреч. М.Л. Гаспарова. М. : «Мысль», 1986.
12. Псевдо-Плутарх. Мнения философов / Пер. Черниговский В.В. // *Человек*, 1998. № 3–6, 1999.
13. Евангелие от Матфея / Библия. Синодальный перевод.
14. Еврипид. Орест // Еврипид. Трагедии / Пер. И. Анненского. В 2 томах. Т. 2. М. : «Наука», 1999.
15. Sancti patris nostril Cyrilli Alexandriae archiepiscopi pro Christiana religion, adversus Julianum imperatorem libri decem // *Patrologia Graeca*. V. 76.

⁵ В переводе И. Анненского звучит несколько иначе:

*Где мука та, которую назвать –
Так стынет кров, и где та кара, люди,
Божественным решенная судом,
Чтоб ваших плеч их иго миновало?*

Maiboroda P.A. “YOU CAME TO EGYPT ... AS A COLLECTOR OF FABLES OF DRUNKEN OLD WOMEN”: A CHRISTIAN-PAGAN POLEMIC IN “PASSIO ARTEMII”

*The article is devoted to the Christian-pagan polemic in the hagiographic work *Passio (Martyrdom) Artemii*. *Passio Artemii* is a hagiographic text written around the VIII-IX century by an unknown author, which is signed in some manuscripts as John the Monk (or John of Rhodes), in others as John Damascene. The text deals with the life and (mostly) martyrdom of Artemy, ruler of Egypt under the rule of Flavius Claudius Julian (361–363), nicknamed the Christian Julian the Apostate. “Martyrdom” was compiled on the basis of the work of church historians, in particular, Philostorgius.*

The author of the study analyzes the arguments of the parties and comes to the conclusion that the main part of the polemic between Christianity and paganism is reduced to the relevant for IV – V centuries political issues, in particular, the conversion of Constantine, as well as the murder of half-brother Julian Gall. The source follows the tradition of church historians, for whom the demonstration of the political helplessness of paganism was far more important than the intellectual struggle. Julian in “Martyrdom”, however, retains some of its historical features: he tries to quote the Bible, joke about the superstitions of its opponents, and finally calls Christians “Galileans”.

Julian, however, is shown by the author of the source so helpless in the debate that it seems that Martyrdom embodies the dream of the father of the church Cyril of Alexandria: to show Julian terrified of Christian arguments. And if Cyril himself could not achieve this in his work “Against the Unholy Julian,” he quoted the pagan emperor too broadly, whose witty answers to Christian arguments could agitate the gullible reader, then the author of “Martyrdom” showed just such Julian – bewildered and helpless before the abyss of Christian scholarship.

Key words: “Martyrdom Artemia”, Julian the Apostate, Christian-pagan polemic, church historians, hagiography.

Мамедова Илаха Магеррам гызы

Институт истории Национальной академии наук Азербайджана

УЧАСТИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИКЕ СССР В 1982–1987 ГОДЫ

У статті розглядається політика Радянського Союзу на близькосхідному регіоні і роль Гейдара Алієва в проведенні цієї політики. Для Радянського Союзу близькосхідний регіон мав стратегічне значення через своє географічне положення. До того ж туди активно залучалися США, які були головними противниками СРСР у холодній війні. Після створення держави Ізраїль у 1948 році становище в регіоні стало напруженим. Початок «холодної війни» також змінив зовнішньополітичну обстановку: країни Заходу підтримували Ізраїль, а СРСР – арабів.

У 1967 році після поразки арабів у Шестиденній війні 10 червня СРСР розірвав дипломатичні відносини з Ізраїлем. Однак після іранської революції 1978 року і військової інтервенції в Афганістан із 100 000 військовослужбовців Кремль почав утрачати свою владу в мусульманському світі. В цих умовах Кремлю для роботи в центрі була потрібна відома мусульманська фігура в ісламському світі. Тільки Гейдар Алієв, відомий своїми чудовими знаннями і сильною логікою в мусульманському світі, який знав проблеми Сходу і Заходу, історію, культуру, життя і менталітет мусульманських народів, міг відновити втрачені позиції СРСР.

Москва з вибором кандидата не помилилася. 24 листопада 1982 року Гейдара Алієва було призначено першим заступником Голови Ради Міністрів СРСР. Він фактично почав займатися зв'язками Радянського Союзу з країнами Східного світу. За словами зарубіжних істориків, він був таємним радником А. Андропова з проблем на Близькому Сході.

Ключові слова: Гейдар Алієв, Близький Схід, СРСР, зовнішня політика, східна дипломатія.

Постановка проблеми. В статье рассматривается внешняя политика СССР по отношению к странам ближневосточного региона, место и роль Гейдара Алиева в осуществлении этой политики.

Анализ последних исследований и публикаций. Существует множество исследовательских работ и статей, в которых описывается роль Гейдара Алиева в ближневосточной политике СССР. Поскольку проблема актуальна, ее исследования продолжались до последних лет. При написании статьи использовались труды И. Гусейновой «Гейдар Алиев: от политического руководителя к общенациональному лидеру» и Э. Ахундовой «Гейдар Алиев. Личность и эпоха. 1982–1987 гг.», также предпочтение отдавалось архивным и газетным материалам.

Изложение основного материала исследования. Блестящее руководство советским Азербайджаном стало трамплином к кремлевской «пятилетке»: с ноября 1982-го по октябрь 1987 года Гейдар Алиев работал первым заместителем председателя Совета Министров СССР, в декабре 1982-го он был избран членом Политбюро ЦК КПСС. С этого момента начался новый период его деятельности в высшем эшелоне власти одной из

величайших на тот период держав мира. На этом посту Гейдар Алиев, помимо внутренних вопросов, уделял большое внимание вопросам внешней политики и международных отношений. Вот что пишет Н. Зенькович в своей книге «Гейдар Алиев: зигзаги судьбы»: «Действительно, он (Гейдар Алиев – прим. автора) много занимался международными вопросами. И не только ближневосточными. В сферу его деятельности входили страны Латинской Америки, особенно Куба, Никарагуа, Сальвадор. На Западе до сих пор считают, что Алиев был главным консультантом Андропова по ситуации в мусульманском мире. И это при том, что сфера внутренних забот Алиева была чрезвычайно велика – от реформы общеобразовательной школы до наведения порядка на железных дорогах. Все это свидетельствовало о том, что Андропов готовил Алиева на пост главы Правительства Советского Союза» [5, с. 566].

Помощник Гейдара Алиева А. Гаврилов рассказывал: «Он был в Политбюро представителем Востока, и Восток это очень высоко ценил, считал его своим полпредом. Не только советский Восток, но и Турция, и африканские страны. Когда он ездил в командировку в восточную страну, то возвращался с положительным результатом, потому

что ему было легче вести разговор, чем кому-либо другому» [2, с. 256].

После назначения Гейдара Алиева первым заместителем Председателя Совета Министров СССР он был в центре западного СМИ. Иранский журналист А. Тахери в статье «У Алиева, эксперта Андропова по проблемам мусульманских стран, масса работы» в журнале “International Herald Tribune” писал так: «Алиев, родившийся в семье шиита в Советском Азербайджане, с 1969 года отвечал за «связь» с партиями, известными как «партии Востока» – партия ТУДЭ в Иране и коммунистические партии в Турции, Ираке, Сирии, Ливане и Египте. Под наблюдением Алиева находились также курдские и тюркские сепаратистские группировки, действующие на Ближнем Востоке. Все они имеют свое представительство в Баку, столице Советского Азербайджана, где Алиев находился на должности главы КГБ, а затем и лидера партии в течение почти 20 лет. Политбюро в Москве предоставило ему право окончательного решения вопросов, связанных с избранием того или иного политического курса и назначением на должность внутри «братских партий» [2, с. 247–248].

К. Черненко и Ю. Андропов ценили высокий дипломатический потенциал Алиева. Свидетельство тому – участие Алиева в важнейших двусторонних переговорах. Будучи тяжело больным, Андропов за короткий период своего руководства не выезжал за пределы СССР, а ограничивался приемом в Кремле официальных делегаций.

В 1983 году по приглашению Верховного Совета СССР в Советском Союзе с официальным дружественным визитом находилась делегация Народного Совета Сирийской Арабской Республики во главе с членом руководства ПАСВ, председателем Народного совета САР Махмудом Зуаби. Делегация была принята членом Политбюро ЦК КПСС, первым заместителем председателя Совета Министров СССР Гейдаром Алиевым. Во время бесед было отмечено успешное динамичное развитие советско-сирийских отношений в соответствии с Договором о дружбе и сотрудничестве между СССР и САР. Было подтверждено стремление обеих сторон к дальнейшему упрочению и расширению советско-сирийского сотрудничества в различных областях. Стороны выразили намерение и впредь развивать связи между Верховным Советом СССР и Народным советом САР, являющиеся важным элементом дружественных отношений между Советским Союзом и Сирией.

При обсуждении актуальных международных проблем стороны выразили серьезную озабоченность обострением международной обстановки. Представители Народного совета САР дали высокую оценку миролюбивым инициативам КПСС и Советского государства, направленным на сохранение мира и обуздание гонки вооружений. Сирийские парламентарии заявили о полной поддержке предложения, с которым выступил Верховный Совет СССР на восьмой сессии, относительно замораживания ядерных вооружений всеми государствами, у которых они имеются.

С сирийской стороны также было подчеркнута значение встречи руководящих партийных и государственных деятелей семи социалистических государств в Москве, содержащейся в их совместном заявлении – программы действий, направленных на устранение военной угрозы, ослабление международной напряженности. Стороны высказались в пользу необходимости наращивания усилий миролюбивых сил для осуществления практических шагов в целях предотвращения ядерной катастрофы, сохранения разрядки и оздоровления межгосударственных отношений.

С советской стороны была подтверждена солидарность с арабским и сирийским народами, дана высокая оценка твердого и принципиального курса Сирии в противодействии планам империализма и сионизма на Ближнем Востоке. Сирийские парламентарии дали высокую оценку твердой и последовательной линии СССР в ближневосточных делах и выразили благодарность на неизменную поддержку Советским Союзом правого дела сирийского и других арабских народов. С обеих сторон было выражено глубокое удовлетворение состоявшимися встречами и беседами. Было условлено продолжать развитие советско-сирийских парламентских связей, составляющих важный элемент отношений дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и Сирийской Арабской Республикой [6, с. 221–224].

9 октября 1984 года в Москву с официальным дружественным визитом прибыл Президент Йеменской Арабской Республики Али Абдалла Салех. На церемонии встречи и на переговорах наряду с К. Черненко, А. Громыко, В. Воронникова и Н. Тихонова присутствовал и Гейдар Алиев [6, с. 257]. 18 сентября 1986 года он принимал члена Политбюро Йеменской Социалистической партии, заместителя председателя Совета Министров, Министра внутренних дел Йеменской Народно-Демократической Республики С. Мас-Сейила. Во время беседы, прошедшей в искрен-

ней и дружеской обстановке, были обсуждены вопросы дальнейшего развития отношений между двумя странами [4, с. 92].

14 октября 1987 года Гейдар Алиев принял Министра нефти Кувейта Али аль-Халифа. В беседе были затронуты различные аспекты советско-кувейтских отношений, обсуждена ситуация в Персидском заливе и проблемы вокруг ирано-иракского конфликта. Гейдар Алиев отметил, что СССР прилагает все усилия для скорейшего прекращения войны между Ираном и Ираком, выразил твердую уверенность в том, что конфликт можно разрешить политическими методами, справедливым путем с учетом интересов обеих воюющих сторон [3, с. 4].

Помимо участия Алиева во внешнеполитических акциях внутри страны, лидеры СССР не раз отправляли его за рубеж с весьма важными и ответственными поручениями. С 11 по 13 марта 1984 года состоялся рабочий визит членов Политбюро ЦК КПСС во главе с первым заместителем председателя Совета Министров СССР Гейдаром Алиевым. Во время визита он встретился с заместителем Премьер-министра, Министром иностранных дел Сирийской Арабской Республики А. Хаддамом. На встрече был произведен обмен мнениями по широкому кругу вопросов, касающихся международной обстановки и положения на Ближнем Востоке и в Ливане, а также состояние и развитие двусторонних отношений между Советским Союзом и Сирией.

Затем состоялась встреча Гейдара Алиева с Генеральным секретарем Партии арабского социалистического возрождения, Президентом Сирийской Арабской Республики Х. Асадом. Стороны обсудили вопросы современного международного положения и обстановки на Ближнем Востоке. С обеих сторон было подчеркнуто стремление развивать и укреплять отношения дружбы и сотрудничества, существующие между Советским Союзом и Сирией. Далее состоялась встреча премьер-министра Сирии А. Касма с Гейдаром Алиевым. Встретился он и с заместителем Генерального секретаря ЦК СКП Ю. Фейсалом, руководителями Ливанской коммунистической партии во главе с Генеральным секретарем ЦК ЛКП Ж. Хауи.

Поездка Гейдара Алиева в Сирию была освещена почти в каждой газете страны, однако в прессе была показана лишь официальная часть визита. О неофициальной части позднее Гейдар Алиев вспоминал так: «В 1984 году меня срочно направили в Дамаск. В Сирии, как сообщил КГБ, между Х. Асадом и его братом Рифатом, возглав-

лявшим сирийскую службу секретной информации, происходит столкновение. В Кремле не могли допустить смену режима или руководителя в Сирии. Я срочно отправился в Дамаск. Встретился с выздоравливавшим Х. Асадом. Несмотря на его недуг, наша встреча продолжалась восемь часов. Прошло немного времени, и он выслал своего брата Рифата в Испанию. Таким образом проблема решилась, а Политбюро вздохнуло с облегчением» [1, с. 134].

Сирия была главным форпостом СССР на Ближнем Востоке, поэтому Москва не могла допустить смену режима. Бывший Вице-президент Сирии Ф. Аш-Шараа в своей книге «Arriwaya Al-Mafkouda (The Missing Account)», выпущенной в 2015 году, подробно описал этот инцидент. Центр сирийской столицы был на волоске от начала столкновения, пока Хафез оправлялся от болезни. Советское правительство приняло решение направить в Сирию заместителя председателя Совета Министров СССР Гейдара Алиева. Он прибыл в Дамаск и поросил о встрече с Р. Асадом, чтобы понять внутреннюю ситуацию в стране. Аш-Шараа подтвердил, что Х. Асад не противился этой просьбе. Президент попросил последнего, который занимал в то время пост Вице-президента страны, сопровождать Алиева на его встречах. Именно поэтому Аш-Шараа знал, как на самом деле развивались события и о чем говорили Рифат и Гейдар Алиев.

Несомненно, Москва сыграла важнейшую роль в спасении режима от хаоса и крушения. Но особо надо отметить роль Гейдара Алиева в урегулировании этого кризиса. Ему удалось убедить сирийского лидера пойти на ряд компромиссов и не доводить ситуацию до вооруженного противостояния. В результате братьям Асад удалось договориться, и Рифат отправился в Европу. Проблема внутрисемейной борьбы за власть была решена на достаточно продолжительный период. Гейдар Алиев был одним из немногих личностей, к совету которого Х. Асад мог бы прислушаться. А. Дзасохов, являющийся послом СССР в Сирии в 1986–1988-х гг., вспоминал: «От Президента Сирии Х. Асада я слышал много добрых слов об Алиеве» [1, с. 134].

Итоги. Гейдар Алиев – первый выходец из мусульманской страны, который добился должности Премьера Советского Союза и, в отличие от Горбачева, который был «зациклен» на сельском хозяйстве, он наряду с проблемами транспорта и связи также занимался вопросами внешней политики и международных отношений. Отчеты о его поездках за пределы страны, о дву-

сторонних зустрічах в Кремлі з зарубіжними випадково західні аналітики вважали його одним партійними і державними діячами з розробників і виконавців «східної» публікувалися в центральних газетах. Совсім не політики Кремля.

Список літератури:

1. Андриянов В., Мираламов Г. Жизнь замечательных людей. Серия биографий. Гейдар Алиев. Москва : Молодая Гвардия, 2005, 447 с.
2. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. 1982–1987, Баку, «Озан», 2007, 840 с.
3. Газ. «Правда» от 15 октября 1987 года
4. Гусейнова И. Гейдар Алиев: от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку : Тахсил, 2005, 504 с.
5. Зенькович Н. Гейдар Алиев. Зигзаги судьбы. Москва : Яуза, ЭКСМО, 2007, 606 с.
6. Кремлевские будни Гейдара Алиева. Баку : Адильоглу, 2007, 394 с.
7. Фаруок ал-Шараа. (احود دوقفملا باسحلا عرشلا قوراف). Затерянный счет. Доха : ACRPS, 2015 (на арабском языке).

Mammadova Naha. HEYDAR ALIYEV'S PARTICIPATION IN THE MIDDLE EASTERN POLICY OF THE USSR IN 1982–1987

The article discusses the policy of the Soviet Union in the Middle East region and the role of Heydar Aliyev in implementing this policy. For the Soviet Union, the Middle East region was of strategic importance because of its geographical location. In addition, the United States, which was the main opponents of the USSR in the Cold War, actively entered there. After the creation of the state of Israel, in 1948, the situation in the region became tense. The outbreak of the Cold War also changed the foreign policy environment. Western countries supported Israel, and the USSR – Arabs.

In 1967, after the defeat of the Arabs in the Six Day War, on June 10, the USSR broke off diplomatic relations with Israel. However, after the 1978 Iranian revolution and military intervention in Afghanistan with 100,000 troops, the Kremlin began to lose its power in the Muslim world. Under these conditions, the Kremlin needed a well-known Muslim figure in the Islamic world to work in the center. Only Heydar Aliyev, known for his excellent knowledge and strong logic in the Muslim world, who knew the problems of East and West, the history, culture, life and mentality of Muslim peoples, could restore the lost positions of the USSR.

And Moscow was not mistaken with the choice of the candidate. On November 24 1982 Heydar Aliyev was appointed First Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR and in fact began to supervise relations of the Soviet Union with the countries of the eastern world. According to foreign historians, he was Andrei Andropov's secret adviser on problems in the Middle East.

Heydar Aliyev was the first native of a Muslim country to achieve the post of Prime Minister of the Soviet Union. Along with the problems of transport and communications, he also dealt with issues of foreign policy and international relations. Reports on his trips outside the country, on bilateral meetings in the Kremlin with foreign party and government figures were published in central newspapers. And, it is no coincidence that Western analysts considered him one of the developers and conductors of the Kremlin's "eastern" policy.

Key words: Heydar Aliyev, Middle East, USSR, foreign policy, eastern diplomacy.

Предсина М.Ю.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

РОЛЬ ГРЕЧЕСКОЙ ТРАГЕДИИ В РЕФЛЕКСИЯХ НАД ЗАКОНАМИ ИСТОРИИ: ПО МОТИВАМ ФРАНЦУЗСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ И «ФЕНОМЕНОЛОГИИ ДУХА» ГЕГЕЛЯ

Дослідження деяких питань історії Французької революції та їх відображення в німецькій класичній філософії, передусім у «Феноменології духу» Гегеля, було розпочато в №1 та 3 журналу за минулий рік. Стаття присвячена одному з принципів гегельянської (пізніше й марксистської) раціональності – впевненості в необхідності пізнання логіки історії, її законів. Завдання статті полягає не у відповіді на запитання «Чи існують закони історії», а в історичному та культурологічному аналізі тих умов, в яких сформувалася потреба в їх пізнанні. Добре відомо змагання Французької революції відродити античність. Було притаманно це змагання й молодому Гегелю. Однак зазвичай увагу звертають на «світлу» сторону цього античного духу: республіканізм, громадянськість, строгість і простоту. У статті з'ясовано роль грецької трагедії, її духу в рефлексіях над логікою історичного процесу, визнання існування ще чогось, крім усвідомлених людських цілей і бажань – законів історії.

У «Феноменології духу» Гегель робить протиставлення Антігони Едіпу як дії, що знає себе, та дії, що немає жодного уявлення про те, що вона є (що вона є насправді). Трагедію Едіпа Гегель читає не як сімейну (тобто не «за Фройдом»), а як історичну, з погляду Історії. Витоки трагедії в тому, що Едіп думає, що знає, тоді коли не знає. І закон проявляє себе для нього як невідома сила, що руйнує його щастя. Едіп сліпий, коли бачить, й бачить, коли вже сліпий. Антігона знає закон із самого початку, завдяки чому досягає не щастя, але свободи: вона гине свідомо. Теза «свобода є необхідністю, що усвідомлена» втілюється в Антігоні, але не як запорука щастя. Грецька трагедія незмінно супроводжує людину європейської культури, але читають її по-різному. Те, що Гегель читав її з погляду логіки Історії, було реакцією на те запитання, що визначала Французька революція, невідома сила, яка, за висловом Верньо, знищувала своїх дітей. Чи були Робесп'єр та Сен-Жюст сліпими, як Едіп? Чи розуміли вони, чому служать? Саме атмосфера того часу – «Феноменологія духу» була написана в 1807 р. – визначала питання про пізнання логіки історії, про перехід від дії, що не знає себе, до дії, що знає.

Ключові слова: логіка та закони історії, суб'єктивне та об'єктивне, грецька трагедія, філософія Гегеля, Французька революція.

Постановка проблеми. Закони історії, познанню логіку історії полагали вернейшим средством освобождения (исторический материализм) и ругали как вернейшее средство тоталитаризма (Ханна Арендт, [1, с. 464]), утверждали логическую невозможность их обоснования (Карл Поппер, «Нищета историцизма») и не видели ни малейшей логической причины для такого пессимизма (Карл Густав Гемпель, «Функция общих законов в истории»). – В этой статье не исследуется «Есть ли законы истории? И какие именно?»; моей задачей было показать, какие обстоятельства общественной и духовной жизни определяли *потребность* в их познании и по возможности воссоздать духовную атмосферу, в которой эта *потребность* обнаруживала себя и существовала. Потребность сплошь

и рядом важнее логических оснований, о чём свидетельствует хотя бы то, что исчезновение и оживление веры в бога отнюдь не проистекает из побед и неудач *логиков* обоих лагерей.

Наш разговор о законах в истории может быть только разговором об *определённых* законах и, как следует из приведённого обзора мнений, это – спор о материалистическом понимании истории. Последнее явилось результатом творческой переработки и критики философии Гегеля, проделанной Марксом. Гегеля и Маркса объединяет убеждение в существовании *логик* истории. – Изучением истоков материалистического понимания истории – Великой Французской революции и философии Гегеля – с увлечением занимались советские историки и философы. Так, крупнейший французский историк Фернан Бродель писал,

что был удивлён тем, с каким неослабным интересом и любовью советский историк А. З. Манфред, о позиции которого будет сказано в настоящей статье, занимается «нашей (т. е. французской – М. П.) революцией» [3, с. 6].

Изложение основного материала исследования. Бывают фразы, которые замечаешь при втором или третьем прочтении, когда целое уже известно и нетерпение не мешает видеть детали. Такова фраза Гегеля в «Феноменологии духа» об Антигоне. «Но нравственное сознание – полное, его вина – чище, когда оно *заранее знает* закон и силу, против которой оно выступает, считая её насилием и несправедливостью, нравственной случайностью, и, как Антигона, совершает преступление сознательно» [2, с. 266]. Антигона выходит из тени отца и братьев, *превосходит* их тем, что *совершает преступление сознательно*. – Фраза обращает наш взгляд к Антигоне, заставляет перечитать Софокла. Каждое время читает Софокла по-своему, наше прочтение отравлено сначала удивлением («чего только не бывает!»), потом – Фрейдом. Так или иначе, мы остаёмся *внутри* семейной истории. Гегель, если и не возвращает Антигоне изначальный смысл, вряд ли возможно прочесть Софокла так, как Софокл, то, во всяком случае, свидетельствует о том, как *его* время читало Антигону. Во фразе чувствуется другой, отнюдь не семейный масштаб: Антигона, скорее, тростинка, гордая тростинка, перед лицом... чего? – Рок, судьба, Аполлон уже звучит для нас, не только для Гегеля, как намёк на закон, – *объективный закон истории*. Греческий способ осознания законов истории или *наш способ осознания* этих законов, которому не обойтись без духа греческой трагедии, как противоядия от просвещённого, на деле обывательского, прекраснотушия? – Энгельс в «Людвиге Фейербахе», подводя нас к мысли о том, что наши желания, цели – только одна *явленная* нам сторона, очевидная, но потому и недостаточная, ибо есть ещё *что-то* – *законы истории*, пишет: «Действия имеют известную желаемую цель; но результаты, на деле вытекающие из этих действий, вовсе нежелательны. А если вначале они, по-видимому, и соответствуют желаемой цели, то в конце концов они ведут совсем не к тем последствиям, которые были желательны» [14, с. 306]. Не это ли описание того, что случилось с Эдипом? – Эдип сводим к Фрейдовой интерпретации при условии, что изумление от Эдипова брака лишает нас способности видеть что-либо ещё. Иокаста в ответ на объяснение Эдипом того, почему он бежал из Коринфа, говорит:

«И с матерью супружества не бойся:
Во сне нередко видят люди, будто
Спят с матерью; но эти сны – пустое,
Потом опять живётся беззаботно» [9, с. 157].

Тут, очевидно, возможна Фрейдова интерпретация: Иокаста предвосхищает Фрейда. А в другом переводе царица, едва ли, не пропагандирует «вытеснение»:

«Брак с матерью! Иной и в вещем сне
Его свершит; и чем скорей забудет,
Тем легче жизнь перенесёт свою» [10, с. 38].

Но мы-то знаем, что *пустое* – это увещевания Иокасты. Царица здесь является выразительницей ограниченного рационалистического сознания, того самого, что, по известному афоризму, отрицает бога, чтобы потом, по мере продвижения действия, склониться перед ним. – Что удивляет Софокла? То, что описал Энгельс, – тщета людской предусмотрительности. В последних строках «Царя Эдипа» Софокл выводит мораль:

«О сограждане фиванцы! Вот пример для вас:
Эдип,

И загадок разрешитель, и могущественный царь,

Тот, на чей удел, бывало, всякий с завистью глядел,

Он низвергнут в море бедствий, в бездну страшную упал!

Значит, смертным надо помнить о последнем нашем дне,

И назвать счастливым можно, очевидно, лишь того,

Кто достиг предела жизни, в ней несчастья не познав» [9, с. 178].

В трёх последних строках Софокл повторяет слова Солона, бывшие, судя по всему, завораживающим открытием и для эллинов, и для варваров, – тем, что являло им родство их судеб, нечто тождественное в них, непреходящее в отличие от утекающего сквозь пальцы золота и быстролётной военной славы. Если верить Геродоту, эти слова проделали путь от Солона к Крёзу, а от Крёза к Киру, и если они не смогли сокрушить гордыню Крёза, он услышал их от Солона, будучи на вершине богатства и могущества, то они поселили некое предчувствие в душе Кира, даровавшему побеждённого им Крёзу в благодарность за эту науку жизнь. – Софокл рассказывает в «Царе Эдипе» о том *неведомом*, что уже смиряло и сокрушало великих мужей.

Заслугой Софокла в «Царе Эдипе» является более или менее намеренная рефлексия над перипетиями истории, открытие или повторение того,

что история не исчерпывается осознанными целями и желаниями. – *Эдип слеп тогда, когда более всего зряч, и зряч, когда слеп.* Не повторяется ли этот парадокс в истории ещё одного слепца, Фауста? Перед нами устойчивый, повторяемый мотив *слепоты* человека, деятеля в истории.

Французская революция и Эдип

Античность во Французской революции не только в клятвах тираноубийц, «Да славятся Гармодий и Аристокитон!», или в благородной простоте силуэтов, новая мода должна вдохновляться фресками Геркуланума, но и в особом *чувстве* – чувстве того, что греческая трагедия повторяется. Не это ли чувство заставляет Верньо сказать «*революция, подобно Сатурну, пожират своих собственных детей*» [5, с. 479] или Камилла Демулен написать «*боги жаждут*» [5, с. 508]? – *Может быть, Французскую революцию можно объяснить без греческой трагедии, но без греческой трагедии её нельзя понять.* – Анатолий Франс в романе, название которого повторяет слова Демулена «*Боги жаждут*» намечает родство художника-коммунара Эвариста Гамлена с Орестом. Гамлен говорит об Оресте, а, говоря об Оресте, говорит и о себе: «... покорный священному долгу, совершил он преступление, в котором боги должны его оправдать, но которого люди ему никогда не простят. Чтобы отмстить за поруганную справедливость, он преступил законы естества, отрёкся от своей человеческой природы, вырвал сердце из своей груди. Он гордо несёт бремя своего ужасного и доблестного злодеяния...» [12, с. 446]. Не скрою, мне было приятно обнаружить у Анатолия Франса то же чувство греческой трагедии, которое уже появилось у меня. Поступки Гамлена продиктованы некой другой, нечеловеческой логикой. *Логикой истории.* Может быть, чувство этой логики побуждало Робеспьера вводить культ «верховного существа»? Но не приписывает ли Франс своему герою признание в злодеянии, ужасном и доблестном, *post festum*? О злодеянии заговорили после Термидора, до того говорили о добродетели. «Добродетель и террор, – говорил Робеспьер, – неотделимы друг от друга: без добродетели террор становится гибельным; без террора добродетель оказывается бессильной» [6, с. 328].

А. З. Манфред пишет, что в Робеспьере не было ничего от Гамлета: он не сомневался, а действовал. Не означает ли это, что Робеспьер *был слеп*, и слепота была *условием* его действия? Ведь Гамлет не может действовать, потому что зряч – лишён каких-либо иллюзий. Мир без иллюзий – безум-

ный мир. «*Каким докучным, тусклым и ненужным мне кажется всё, что ни есть на свете.*» – В той мере, в какой Робеспьер прозревал, он утрачивал эту свою деятельную способность. Объясняя его бездействие в канун Термидора, А. З. Манфред пишет: «Максимилиан не спал. Он всё видел и слышал. Но он не действовал. Этот человек действия, человек железной воли и неукротимой энергии потерял присущий ему дух действительности. Он не действовал потому, что понял: эта революция, с которой он связал свою судьбу, не повинует больше голосу справедливости, совести, заботе о народном благе. Вождь партии равенства, как называл его Буонарроти, убедился в том, что после стольких жертв торжествуют не равенство и добродетель, а преступления, пороки, богатство» [6, с. 352]. – Робеспьер прозрел и понял, если говорить новым языком, что участвовал в *буржуазной* революции. – Маркс в ранних произведениях раз за разом обращается к мысли, что вожди «террористов» вкупе с парижским плебсом черпали свою неукротимую энергию в *заблуждении*. «Какое колоссальное заблуждение – быть вынужденным признать и санкционировать в *правах человека* современное буржуазное общество, общество промышленности, всеобщей конкуренции, свободно преследующих свои цели частных интересов, анархии, самоотчуждённой природной и духовной индивидуальности, – быть вынужденным признать и санкционировать всё это и вместе с тем желать аннулировать вслед за тем в лице отдельных индивидуумов *жизненные проявления* этого общества (отсюда все разговоры о добродетели – *М. П.*) и в то же время желать построить по *античному* образцу *политическую верхушку* этого общества!» [8, с. 136]. – Сен-Жюст, продолжает Маркс, в день своей казни ещё с чувством гордого удовлетворения указывал на доску «*Декларации прав человека*», говоря «*А всё-таки создал это я!*», он не видел, что создал как раз то, что посылает его на гильотину, – основы *буржуазного* общества. Впрочем, по утверждению Альбера Камю [4, с. 217], Сен-Жюст перед казнью молчал. Маркс усматривает в *словах* Сен-Жюста трагическое заблуждение, побуждавшее того однако бороться за равенство и добродетель; Камю – в *молчании* Сен-Жюста трагическое осознание невозможности ни равенства, ни добродетели. – Молчал ли, говорил ли Сен-Жюст, он, как все его друзья, а равно враги, был захвачен чем-то, что больше и сильнее его. *Логикой истории.*

Прозревший Эдип ослепляет себя, он словно торопится лишить себя малейшей способности

к сопротивлению на тот случай, если гордость вновь подаст привычный голос в его душе, – он предаёт себя в руки сограждан, для наказания. Не эта ли готовность к каре, смерти обнаруживает себя в бездействии тех, кого называли «террористами»? И не знали ли они, что сопротивление той неведомой силе, с которой они столкнулись, чревато худшим, бесчестием? Разве не привело сопротивление бриссоистов в лагерь «друзей короля»?

Гегель и Антигона

Антигона противостоит Эдипу: она всё видит и действует. В последнем она противостоит и Гамлету. – Вернёмся к фразе Гегеля. Антигона имеет дело с двумя законами, вернее, с *законом* и *нравственной случайностью* – произволом Креонта, того царя, который с властью Эдипа унаследовал и его слепоту. *Власть – то же что слепота*. Во всяком случае, у Софокла. Креонт думает, что может подчинить себе, говоря по-новому, ход истории. Антигона черпает силы в том, что *подчиняет себя* ходу истории. К ней применим известный афоризм «свобода есть осознанная необходимость». – В *знании закона* Антигона черпает *независимость* от произвола царя Креонта и *уверенность* в себе, в своём согласии с богами, то есть всё с тем же законом. В ответ на обвинения царя, что она презрела его приказ, запрещавший предавать земле тело её брата, Полиника, Антигона отвечает:

«Не Зевс его мне объявил, не Правда,
Живущая с подземными богами
И людям предписавшая законы.
Не знала я, что твой приказ всесилен
И что посмеет человек нарушить
Закон богов, не писанный, но прочный».

И продолжает: «Знала, что умру
И без приказа твоего, не так ли?» [9, с. 196]

В последних словах очевидна насмешка. Что такого может отнять у неё царь? Антигона гибнет, но её гибель не похожа на обычную «трагическую» гибель: отсутствует момент прозрения и отчаяния, этот провозвестник смерти. Ни в жизни, ни в смерти ей не изменяет спокойная уверенность. Она не заблуждалась.

История Антигоны созвучна истории Гамлета: имеет место конфликт между непреходящим долгом перед мёртвыми, братом, отцом, и преходящими велениями людской власти. Антигону отличает простота и цельность натуры, та античная простота и цельность, которая становится предметом стремлений у «террористов». Возможны ли ещё эти простота и цельность? – Гамлет чувствует, что должен исполнить некий историче-

ский долг, его частный, семейный случай – способ обнаружения этого долга:

«Век расшатался – и скверней всего,
Что я рождён восстановить его!» [13, с. 40]

Но *знание* долга ещё не избавляет от сомнений и колебаний, принц датский живёт как «*своей же правде чуждый*» [13, с. 66] и завидует любым забиякам, достаточно безрассудным, чтобы вступить в драку из-за клочка земли. В этом он современен. Не потому ли А. З. Манфред считает нужным подчеркнуть, что в Робеспьере не было ничего от Гамлета, то есть противопоставить нашей колеблющейся эпохе человека действия? Но человек действия был *идеалом* и для самого Гамлета. *Колеблющиеся эпохи, как и люди, идеализируют действие*. – Там самым у нас формируется идеал *знающего действия*. А вместе с ним и *потребность* в познании логики истории.

Ограниченность Просвещения

Потребность в познании *логики истории, знающем действии* было бы проще всего вывести из Просвещения. Это кажется очевидным. Кажется, но не есть. – Бывают несоответствия, казусы, которые можно было бы не замечать, но, будучи раз замеченными, они требуют объяснения: это – ограниченное влияние Просвещения, его атеистической линии, на Французскую революцию и её духовную форму, немецкую классическую философию. – Разве не странно, что Франц, брат Карла Моора, философствует как просветитель? – Атеистами были Бриссо и Шометт, это сходство двух политических антагонистов, конечно, не позволяет определить атеизм ни как выражение умеренной буржуазной линии в революции, ни как выражение линии плебейской, но как раз это и означает, что атеизм, будучи индивидуальным выбором, нравственной случайностью, ещё не стал выражением *определённой* общественной потребности. Если держаться Робеспьера, а как заметил Жан Жорес «всё, что вне Робеспьера, это только секта» [7, с. 382], то придётся признать, что *политическая* борьба с церковью не была доведена до атеизма. И в этом, вероятно, обнаруживает себя не ограниченность Робеспьера, а *ограниченность Просвещения*. Тому, кто должен руководствоваться максимой Антигоны «*без сил паду, но всё же сделав дело*» [9, с. 184], «разумный эгоизм», навряд ли, послужит достаточным основанием. Эварист Гамлен, дитя воображения Анатоля Франса, грустно любясь заходящим термидорианским солнцем, думает созвучно Антигоне: «Мы говорили: *победить или умереть*. Мы ошиблись. Надо было сказать: *победить и умереть*»

[12, с. 557]. Для того, чтобы я могло действовать таким образом, необходимо основание, которое было бы *больше* него. – Просвещение, готовое объяснять войны из разлития желчи, ничего не могло дать в понимании той силы, что приводила к возвышению и падению партий, капризному случаю, созидавшему и разрушавшему репутации и жизни. Случайно ли, что чествование «верховного существа» Робеспьер устроил именно тогда, когда ощутил себя в политическом и, пожалуй, нравственном тупике? Не хотел ли он задобрить эту неведомую силу?

Но как оказалось: чтобы выйти из тупика, эту неведомую силу нужно познать.

Выводы. В этой статье меня занимали *небуржуазные* и даже *добуржуазные* основания диалектической рациональности, в содержательное определение которой, безусловно, входит *познанная логика истории*. – Продолжая разговор о занимательных казусах, нельзя не заметить, что наиболее буржуазные страны, Англия, в мировоззренческом, *духовном* смысле дали меньше всего для диалектики Маркса, я здесь не говорю о материале для

критики политической экономии. Просвещённого Бенета Маркс третирует самым решительным образом. Не получается ли так, что на пороге новой буржуазной эпохи наметились *две* формы рациональности, собственно буржуазная (просвещенческая, «разумный эгоизм» и прочее) и диалектическая (революционная)? Последняя проистекала из *небуржуазных* и *добуржуазных* оснований, а *буржуазное* использовала как материал для критики. Не об этих ли *двух* формах свидетельствует разрыв между буржуазным и революционным не только в Великой революции во Франции, но уже и в Великой крестьянской войне в Германии? И нюрнбергского цехового мастера Ганса Сакса вполне можно счесть Бенетом своего века. – Греческая трагедия, как, надеюсь, показало проделанное исследование, входила в состав той атмосферы, в которой проделывалась рефлексия над логикой исторического процесса. Маркс, конечно, был прав в том, что античный идеал Сен-Жюста был несовместим с буржуазным обществом, но этот идеал мог сыграть и сыграл свою роль в *критике* того общества, в котором ему не было места.

Список литературы:

1. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Москва : Академический проект, 2016. 494 с.
3. Далин В.М. Предисловие. *А.З. Манфред. Великая французская революция*. Москва : Наука, 1983. С. 5–12.
4. Камю А. Бунтующий человек. Москва : Политиздат, 1990. 415 с.
5. Карлейль Т. Французская революция. История. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
6. Манфред А.З. Максимилиан Робеспьер *А.З. Манфред. Великая Французская революция*. Москва : Наука, 1983. С. 279–356.
7. Манфред А.З. Споры о Робеспьере. *А.З. Манфред. Великая Французская революция*. Москва : Наука, 1983. С. 357–388.
8. Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, или Критика критической критики. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения*. 2-е изд. Т. 2. Москва : Политиздат, 1955. С. 3–230.
9. Софокл. Антигона / пер. С. Шервинского. *Античная драма*. Москва : Художественная литература, 1970. С. 179–228.
10. Софокл. Царь Эдип / пер. Ф. Зелинского. *Софокл. Драмы*. Москва : Наука, 1990. С. 5–58.
11. Софокл. Эдип-царь / пер. С. Шервинского. *Античная драма*. Москва : Художественная литература, 1970. С. 119–178.
12. Франс А. Боги жаждут. *А. Франс. Преступление Сильвестра Бонара. Остров пингвинов. Боги жаждут*. Москва : Художественная литература, 1970. С. 397–576.
13. Шекспир У. Гамлет / пер. М. Лозинского. *У. Шекспир. Полное собрание сочинений* : в 8-ми тт. Т. 6. Москва : Искусство, 1960. С. 5–157.
14. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. *К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения*. 2-е изд. Т. 21. Москва : Политиздат, 1961. С. 269–317.

Predeina M.Yu. THE ROLE OF GREEK TRAGEDY IN THE REFLECTION ON THE LAWS OF HISTORY: BASED ON THE FRENCH REVOLUTION AND HEGEL'S "PHENOMENOLOGY OF THE SPIRIT"

The beginning of the study of some questions of the history of the French Revolution and their reflection in German classical philosophy, primarily in Hegel's "Phenomenology of the Spirit", was laid in No. 1 and 3 of this journal over the past year. This article is devoted to one of the principles of Hegelian (later Marxist) rationality – the conviction of the need to know the logic of history, its laws. The purpose of the article is not to answer the question "Do laws of history exist", but a historical and cultural analysis of the conditions that formed the conviction. As you know, the French Revolution sought to revive antiquity. This aspiration was not alien to young Hegel. However, usually attention is paid to the "bright" side of this ancient spirit: republicanism, tyrannical warfare, rigor and simplicity. This article will show the role of Greek tragedy, its spirit in reflections on the logic of the historical process, recognition of the existence of the laws of history.

In "The Phenomenology of the Spirit" Hegel contrasts Antigonus with Oedipus – as an action that knows itself an action that does not know itself. Oedipus's tragedy was read by Hegel not as family (not "according to Freud"), but as historical. Its origins are that Oedipus thinks that he knows when he does not know. The law reveals itself to him as an unknown and destructive force for his happiness. Oedipus is blind when he thinks that he is sighted, and sighted when he is already blind. Antigone knows the law from the very beginning, which, unfortunately, does not give her happiness, but does it free – she perishes consciously. The well-known thesis "freedom is a conscious necessity" is embodied in Antigone, but not as a guarantee of well-being. Greek tragedy is a constant companion of man of European culture. But it can be read in different ways. Reading it by Hegel from the point of view of the logic of history was a reaction to the questions posed by the French Revolution, this unrecognized force that devoured, according to Vergniaud, its children. Were Robespierre and Saint-Just blind, like Oedipus? And just when they thought they were sighted? Did they understand what they were doing? The whole atmosphere of that time, "Phenomenology of the Spirit" was written in 1807, raised the question of the transition from the unaware action of Oedipus to the conscious action of Antigone. Or, in other words, about the knowledge of laws in history.

Key words: *logic and laws of history, subjective and objective, Greek tragedy, Hegel's philosophy, French revolution.*

Присяжнюк О.М.

Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського

«ТОВАРИСТВО ЗАХИСТУ СТАРОВИННИХ БУДІВЕЛЬ» ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: ОСНОВНІ РИСИ ДІЯЛЬНОСТІ

В останній третині XIX століття проти знищення об'єктів національної культурної спадщини Великобританії виступило «Товариство захисту старовинних будівель», що було засноване в Лондоні в березні 1877 року. Програмну базу практичної діяльності Товариства становив його Маніфест, основою якого була концепція мистецтвознавця, художника і соціального реформатора Вільяма Морріса. Суть Маніфесту зводилася до таких трьох основних положень: необхідність відмови від реставрації та заміна її консервацією пам'ятника з подальшим його періодичним ремонтом з метою зменшення ступеня фізичного зносу будівлі; культурно-історична ідентифікація старовинних будівель як виключно пам'ятників давнього мистецтва, що застосовувало методи, які відійшли в минуле; необхідність зберігати все, що має художню, живописну цінність, що створено в минулі століття та має історичний інтерес.

Члени Товариства були адептами культу автентичності, постійно акцентуючи увагу на тому факті, що будь-який архітектурний твір є продуктом певної історичної епохи та конкретного художнього задуму. Отже, члени Товариства вважали, що реставрація призводить до втрати будівлею її історичної автентичної цілісності. Старовинні будівлі, будучи джерелами конкретних історичних асоціацій, виконують важливу культурно-мнемотичну функцію. Збережені в автентичному вигляді, вони покликані впливати на морально-патріотичне та художньо-естетичне виховання майбутніх поколінь.

Безперервне функціонування Товариства захисту старовинних будівель з моменту його заснування у 1877 році довело його ефективність як інституту охорони культурної спадщини. Нині Товариство продовжує займатися моніторингом об'єктів національної архітектурної спадщини Великобританії, а також реалізує проекти з ремонту та консервації пам'яток архітектури, які перебувають як у державній, так і в приватній власності. У своїй практичній діяльності Товариство продовжує керуватися основними принципами теорії консервації пам'яток архітектури, розробленої його засновниками ще в останній третині XIX століття, відкидаючи реставраційні технології, що ведуть до втрати старовинним будинком його автентичності, і наполягаючи на використанні на противагу реставрації відтворюючого ремонту об'єктів архітектурної спадщини.

Ключові слова: Товариство захисту старовинних будівель, охорона культурної спадщини, пам'ятка, філантроп, вікторіанська епоха, реставрація, консервація, автентичний вигляд.

Постановка проблеми. У вікторіанську епоху негативні наслідки активного промислового розвитку та збільшення масштабів урбанізаційних процесів у Великобританії призвели до формування серйозних екологічних та культурних проблем як в ряді міських, так і в сільських районах країни. Саме в цей період британської історії фактично вперше виникла необхідність професійної цілеспрямованої діяльності по збереженню національної культурної архітектурної спадщини.

Інтенсифікація будівництва нових промислових та житлових об'єктів, прискорена промисловим переворотом та збільшенням чисельності міського населення, нерідко супроводжувалася

знищенням старовинних будівель з високим ступенем фізичного зносу, що представляли собою історико-культурну цінність (в основному, споруди середньовічної архітектури, але також деякі будівлі XVII століття). У процесі розширення мережі залізниць в ряду випадків також виникала необхідність знесення окремих старовинних будівель з метою прокладення нових шляхів. Наприклад, в середині XIX століття ведення нового залізничного будівництва зажадало знесення старовинного норманського замку та його огорожі в місті Ньюкаслі-на-Тайні, що, однак, не було здійснено завдяки втручання міського товариства антикварів [1, с. 80–81].

У другій половині XIX століття серйозній реконструкції, а в окремих випадках й повному зносу, були піддані багато старовинних англійських храмів в ході так званого руху «вікторіанської реставрації», яка, в свою чергу, зазнала сильний вплив Трактаріанського, або Оксфордського руху – руху серед англійців високої Церкви за релігійне відродження Церкви Англії. Практичний вплив Трактаріанського руху на церковне життя Великої Британії другої половини XIX століття полягав у спробі реформи спрощених ритуалів і оздоблення англійських протестантських храмів, привнесення до церкви більшого символізму та релігійної емоційності. Тяжіння церковної архітектури до символізму призвело до відродження в її контексті готичного стилю. Загалом, рух «вікторіанської реставрації» полягав в архітектурному оновленні англійських церков. Це здійснювалося за допомогою надання їм стилістичних особливостей так званої англійської середньовічної «прикрашеної» готики, а також за рахунок часткової, а іноді й повної перебудови храмів з метою збільшення їх внутрішньої місткості для віруючих. Здійснення деяких проєктів «вікторіанської реставрації» привело, однак, до того, що багато об'єктів старовинної британської церковної архітектури серйозно постраждали [3, с. 33]. Архітектори цього руху, по-перше, часто повністю знищували автентичний вигляд екстер'єрів та інтер'єрів будівель, а по-друге, у разі виявлення високого ступеня фізичного зносу будівлі приходили до висновку про необхідність знесення храму та будівництва на його місці нової споруди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерельну базу дослідження склали праці Вільяма Морріса, перш за все «Маніфест» Товариства захисту старовинних будівель [7], листи в журнал «The Athenaeum» [9] та газету «The Times» [6].

Для створення загального уявлення про охорону культурної спадщини у вікторіанську епоху були використані окремі праці, присвячені розумінню тогочасними англійцями руху історичного процесу [1]. Також цікавий фактичний матеріал був наданий статтями Л. Кичанової та О. Михайлової про вікторіанський «home» як відображення британського менталітету [3; 4].

Аналіз кількісного внеску Товариства захисту старовинних будівель в збереження пам'яток від «деструктивної» реставрації наведений згідно зі статистичними даними, що приводить мистецтвознавець Дженні Вест [10].

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати історію виникнення та основні риси

діяльності «Товариства захисту старовинних будівель» у контексті суспільно-політичних змін вікторіанської Англії.

Виклад основного матеріалу дослідження. В останній третині XIX століття проти знищення об'єктів національної архітектурної спадщини Великої Британії в умовах здійснення нового будівництва на території старовинних поселень і в ході «вікторіанської реставрації» виступив ряд діячів британської культури того часу на чолі з відомим мистецтвознавцем, художником і соціальним реформатором Вільямом Моррісом. У березні 1877 року в своєму листі в журнал «The Athenaeum» Морріс висловив протест щодо реставрації Тьюксберійського абатства в графстві Глостершир, проведеної архітектором Джорджем Гілбертом Скоттом, і запропонував заснувати нову інституцію охорони культурного надбання – Товариство захисту старовинних будівель. Згідно з ідеєю Морріса мета цього товариства повинна була полягати в охороні старовинних пам'яток, в тому числі від будь-якої «реставрації», і передбачала не просто збереження пам'ятника від негативного впливу природних умов, а й серйозне втручання в його автентичний вигляд [9, р. 326]. В іншому своєму листі в газету «The Times» від 17 квітня 1878 року Морріс описав складну ситуацію, пов'язану з руйнуванням лондонських архітектурних пам'яток: «Запит, зроблений лордом Хотон у палаті лордів у четвер, змусив лондонського єпископа визнати, що план масового знесення міських церков, запропонований кілька років тому, неухильно реалізується. Чотири інших церкви повинні бути принесені в жертву цьому величезному місту з його несмаком і поклонінням мамоні» [6, с. 459]. Товариство захисту старовинних будівель було засновано в Лондоні у березні 1877 року. В організаційний комітет Товариства увійшли Вільям Морріс, архітектор Філіп Вебб, а також Джордж Вордл – менеджер приватної компанії Морріса з виробництва предметів декоративно-прикладного мистецтва. У 1878 році Товариство отримало власний офіс на лондонській Бакінгем стріт.

Програмну основу практичної діяльності Товариства склав його Маніфест, опублікований у 1877 році. Особливий внесок в розробку Маніфесту вніс Вільям Морріс. В основу цього програмного документа фактично лягла концепція самого Морріса зі збереження пам'яток архітектури. Суть Маніфесту зводилася до наступних трьох основних положень. По-перше, необхідність відмови від реставрації та заміна її консерва-

цією пам'ятника з подальшим його періодичним ремонтом з метою зменшення ступеня фізичного зносу будівлі. Як зазначає Вільям Морріс, реставрація – це «дивна та надзвичайно згубна ідея, бо ... визнається можливим знищити в будівлі ті чи інші сліди історії, інакше кажучи – сліди життя самої будівлі, а потім в якийсь довільний момент зупинитися» [7, с. 402]. По-друге, культурно-історична ідентифікація старовинних будівель як виключно пам'ятників «колишнього мистецтва, що застосовувало методи, які відійшли в минуле». Звідси, в свою чергу, автори приходять до висновку про неможливість для сучасного мистецтва «вторгтися в них, одночасно їх не руйнуючи». По-третє, необхідність зберігати все, що «художньо, живописне, істотно, що створено в минулі століття та має історичний інтерес» [7, с. 403–404].

Відмова Морріса та членів Товариства від реставрації була обумовлена двома основними причинами. По-перше, Морріс та інші члени Товариства були адептами культури автентичності, постійно акцентуючи увагу на тому факті, що будь-який архітектурний твір є продуктом певної історичної епохи та конкретного художнього задуму. Таким чином, члени Товариства вважали, що реставрація призводить до втрати будівлею її історичної автентичної цілісності. По-друге, на думку Морріса, старовинні будівлі, будучи джерелами конкретних історичних асоціацій, виконують важливу культурно-мнемотичну функцію. Збережені в автентичному вигляді, вони покликані впливати на морально-патріотичне та художньо-естетичне виховання майбутніх поколінь. Слід зазначити, що культ автентичності старовинних будинків не був новим для XIX століття і мав на той час досить багату історію в європейській культурі. Зокрема, як зазначає мистецтвознавець Кріс Міле, таких художників кінця XVIII – першої половини XIX ст., як Джозеф Меллорд Вільям Тернер, Джон Селл Котман і Семюель Праут, об'єднувало загальне уявлення про естетичну цінність будівлі, що поступово приходять в занепад, і людині як свідка «життя» будівлі на її відповідному етапі [8, с. 34].

Товариство здійснювало проекти зі збереження об'єктів архітектурної спадщини переважно в провінційних містах та сільській місцевості. У Лондоні число старовинних будівель, так чи інакше не порушених реставрацією або перебудовою, було невелике. Ця обставина була зумовлена двома причинами: наслідками Великої Лондонської пожежі, що знищила близько 13 500 будинків та більше 80 церков, а також зносом ряду старовинних будівель у зв'язку з активним веденням нового будів-

ництва в британській столиці. Верхня межа віку старовинних будівель з ініціативи Філіпа Вебба була визначена Товариством 1700 роком. Вебб досить високо цінував архітектуру класицизму, у зв'язку з чим запропонував Товариству включити також в число досліджуваних об'єктів старовинної архітектури, поряд із середньовічними будинками, кращі архітектурні твори епохи класицизму (перш за все, роботи Крістофера Рена).

Управлінська структура Товариства мала метропольний характер. Всіма проектами Товариства за межами британської столиці керував його центральний офіс, розташований в Лондоні. Організація професійної діяльності Товариства з виявлення старовинних будівель, які підлягають консервації, неодноразово змінювалася протягом усього періоду його існування, що було обумовлено збільшенням кількості кампаній по збереженню архітектурної спадщини. Товариство захисту старовинних будівель було недержавною світською громадською організацією. І хоча в його склад входили окремі представники клерикального стану, Товариство не підтримувала постійних зв'язків з ієрархами Англійської церкви, а діяльність його на території Великобританії була організована відповідно на рівні графств, а не єпархій [2, с. 317].

Ключова проблема професійної діяльності товариства як недержавної організації полягала у відсутності в нього реальних важелів адміністративного контролю щодо питань збереження об'єктів архітектурної спадщини. Тому основні способи протидії проектам реставрації, перебудов та знесення старовинних будівель, що практикувалися Товариством, полягали у веденні полеміки щодо цих проектів на сторінках британських періодичних видань, а також особистому зверненні до архітекторів – авторів проектів реставрації та, якщо мова йшла про реставрацію релігійних споруд, зверненні до настоятелів відповідних храмів та монастирів.

Первинна система збору Товариством інформації про проекти реставрації та перебудови старовинних архітектурних об'єктів полягала в добірці відповідних заміток в періодичних виданнях. Однак вже до 1879 року подібна система довела свою неефективність, тому що деякі замітки в журналах і газетах були засновані на помилковій інформації. У 1879 році Товариство стало ініціатором створення інституту місцевих кореспондентів. Кореспонденти Товариства, які проживали на території різних графств, займалися підтвердженням або спростуванням запитів,

які надходили з центрального офісу організації, про підготовку ряду старовинних будівель у відповідних графствах до реставрації, перебудову чи знесення, а також у низці випадків самостійно представляли подібну інформацію, якою центральний офіс не володів. У число кореспондентів Товариства увійшли представники найрізноманітніших професій, які усвідомлювали необхідність цілеспрямованої діяльності щодо збереження пам'яток національної архітектури: художники, архітектори, історики, письменники, поети, літератори, журналісти, священнослужителі, вчені. Внутрішня структура Товариства неодноразово змінювалася у зв'язку зі збільшенням кількості реалізованих ним проєктів. Спочатку ведення всіх кампаній Товариства здійснював Головний комітет. У 1879 році були засновані три постійних підкомітети: реставраційний, фінансовий та зарубіжний. Ці підкомітети проіснували до 1882 року, коли вони були знову об'єднані з Головним комітетом.

Характеризуючи діяльність закордонного комітету, можна відзначити, що він був створений у 1879 році у зв'язку з початком ведення Товариством кампаній проти реставрації, перебудови та знесення пам'яток архітектури в інших європейських країнах, Середньому Сході, а також британських колоніях. У числі найбільш значних зарубіжних кампаній Товариства можна виділити кампанію проти реставрації собору Сан-Марко у Венеції (реставрацію собору проводив наприкінці XIX ст. архітектор Джованні Баттіста Медуна), кампанію по консервації пам'яток архітектури періоду правління мамлюків (1250–1517) в Єгипті та старовинних будівель в індійському місті Біджапур, а також кампанію проти знесення унікального середньовічного кварталу в місті Фамагуста на Кіпрі. З метою ведення кампаній проти реставрації або перебудови особливо цінних об'єктів архітектурної спадщини Товариством також періодично засновувалися спеціальні тимчасові підкомітети. Наприклад, в останній чверті XIX століття Товариством були створені спеціальні підкомітети по керівництву кампаніями проти реставрації Вестмінстер-голу в Лондоні і собору Сан-Марко у Венеції. До 1890 року Товариство займалося в основному проведенням кампаній проти реставрації та перебудови старовинних британських храмів та монастирів. Так, Товариство провело кампанії проти реставрації Трурського собору (графство Корнуолл), церкви в Північному Фродінхемі (графство Йоркшир), абатства Сент-Олбанс (графство Хартфордшир), церкви в Черрі-Хінтоні (графство Кембриджшир),

собору в Саутвеллі (графство Ноттінгемшир), собору в Норвічі (графство Норфолк), церкви в Іртлінгборо (графство Нортхемптоншира) та ряду інших [2, с. 318].

З початку 1890-х років у зв'язку з поступовим скороченням масштабів «вікторіанської реставрації» Товариство стало розширювати інший напрямок своєї діяльності – з проведення кампаній проти «деструктивної» реставрації, перебудови, реконструкції або знесення старовинних світських будівель. У числі останніх переважали витвори домашньої архітектури, але також Товариство опікувалося проблемами презервації старовинних фортець, мостів, ратуш та інших світських будівель. Однак проводити кампанії проти перебудов, реконструкцій та знесення житлових будинків, що знаходилися в приватній власності, Товариству виявилось складніше в порівнянні з аналогічними кампаніями щодо англіканських храмів та монастирів, підконтрольних єдиному власнику – Англіканській Церкві. Згідно зі статистичними даними, що наводить мистецтвознавець Дженні Вест, в перші двадцять років свого існування (з 1877 по 1896 роки) Товариство здійснило спроби запобігання реставрації, знесення та реконструкції порядку 1944 приватних будівель на території Британських островів і за кордоном. При цьому світські споруди становили 20% від цього загального числа, інші 80% – витвори церковної архітектури [10, с. 317].

Окремі кампанії, що проводились Товариством, мали успіх, інші зазнавали невдачі. Сприятливий або негативний результат проведення Товариством кампаній залежав, по-перше, від остаточного рішення власника будівлі про доцільність, або, навпаки, відсутність необхідності її реконструкції або знесення, а, по-друге, від характеру соціальних дискусій на сторінках періодичних видань щодо проблем презервації пам'яток архітектури. У 1880–1881-х років Товариству, наприклад, вдалося запобігти знесенню Одлі Гауса в Солсбері, будівництво якого датується XV століттям, проте в той же самий час, на початку 1880-х років, спроба Товариства запобігти реставрації Собору Святого Албана в Сент-Олбансі зазнала невдачі. При цьому вказати загальну кількість будівель, реставрації, перебудові або знесенню яких у вікторіанську епоху вдалося запобігти завдяки втручання Товариства, неможливо за браком історичних джерел, що містять подібні відомості. В цьому випадку можна лише вказати на основі збережених протоколів засідань і річних звітів Товариства сукупне

число архітектурних об'єктів, проти реставрації, знесення або реконструкції яких, так чи інакше, виступало Товариство захисту старовинних будівель. Як уже зазначалося вище, за підрахунками Дженні Вест, загальне число подібних об'єктів за період із 1877 по 1896 рр. становило 1944.

З кінця 1880-х років Товариство стало здійснювати проекти з відновлювального ремонту старовинних будівель, який члени Товариства протиставляли «деструктивній» реставрації. Технології проведеного Товариством ремонту старовинних будівель були розроблені такими британськими архітекторами, як Філіп Вебб, Детмар Джеллінгс Блоу, Вільям Вейр, Ернест Барнслі, Альфред Хоар Пауелл. На початку ХХ століття основи цих технологічних розробок були викладені в випущених комітетом Товариства «Примітках до ремонту старовинних будівель» («Notes on the Repair of Ancient Buildings», 1903) [2, с. 319].

Проекти архітекторів Товариства з ремонту старовинних будівель полягали в проведенні відновлювальних робіт, спрямованих на зменшення ступеня фізичного зносу об'єктів старовинної архітектури, але не повне відновлення їхнього початкового історичного вигляду, як це зазвичай відбувається внаслідок застосування реставраційних технологій. Ремонт будівлі міг включати роботи зі зміцнення його фундаменту, заповнення тріщин та порожнин в його стінах спеціальним вапняним розчином або портлендським цементом із додаванням гравію та битої цегли, а також у низці випадків – роботи з відновлення кам'яної кладки. З метою збереження автентичного вигляду будівлі нахилені стіни не перебудовувалися, а підпирали спеціальними брусами. На противагу реставраторам архітектори Товариства не відновлювали пошкоджені або загублені елементи автентичного декоративного оформлення будівлі, а заповнювали відповідні порожнини, що утворилися в стінах, вапняним розчином або спеціальною плиткою, виготовленою ручним способом. Наприкінці ХІХ ст. Товариством було проведено ремонт ратуші в Ексетері (графство Девон), Лейк Гауса поблизу Солсбері (графство Вілтшир), церков в Егльвіс-Бруісі (графство Гламорганшир), Іст-Нойлені (графство Вілтшир), Егльвіс-Камміні (графство Кармартеншир), Вілбі (графство Норфолк), а також низки інших будівель у британських містах і селах [2, с. 320].

Слід зазначити, що в вікторіанську епоху Товариство захисту старовинних будівель не було єдиною недержавною охоронною організацією в Великобританії, яка займалася збереженням

пам'яток архітектури. Охороною об'єктів старовинної архітектури займалися також британські суспільства антикварів, Асоціація Кокберна в Единбурзі та Національний траст. Однак практична діяльність цих організацій часто вступала в протиріччя з теорією консервації Товариства та технологією роботи його архітекторів. Найбільш значними в вікторіанську епоху були такі товариства британських антикварів: Лондонське товариство антикварів, Товариство антикварів Шотландії, Товариство антикварів міста Ньюкасла-на-Тайні. Також вивченням старожитностей займалося Йоркське філософське товариство [5, с. 169].

У своїй діяльності щодо охорони культурної спадщини ці товариства не виключали можливості використання реставраційних технологій, а в низці випадків і реконструкції старовинних будівель із метою їхнього пристосування під нові технічні потреби. Також під час «реставрації» будівлі могли надаватися якісно нові стилістичні риси. Наприклад, в ході «реставрації» ратуші в Ньюкаслі-на-Тайні, будівництво якої датується ХІV ст., екстер'єру будівлі були додані характерні риси класицизму. До діяльності Товариства захисту старовинних будівель була близька діяльність Асоціації Кокберна, заснованої у 1875 році в Единбурзі та названої на честь шотландського юриста і судді Генрі Кокберна, який виступав за збереження ряду архітектурних пам'яток та історичних природних ландшафтів Единбурга.

Також діяльності Товариства була близька практична діяльність Національного трасту, заснованого у 1894 році філантропами Октавією Хілл, Робертом Хантером і Кеноном Хардвіком Ронслі. Асоціація Кокберна та Національний траст, як і Товариство захисту старовинних будівель, прагнули до збереження автентичного вигляду старовинних архітектурних об'єктів. Однак Асоціація та Національний траст, на відміну від Товариства, не виключали можливість використання реставраційних технологій з метою відновлення в повному обсязі початкового історичного вигляду екстер'єрів та інтер'єрів пам'яток архітектури. Ця обставина суперечила теорії консервації Товариства захисту старовинних будівель, згідно з якою реставрація призводить до втрати будівлею її автентичності [2, с. 322]. Діяльність Національного трасту по збереженню об'єктів архітектурної спадщини, на відміну від аналогічній діяльності Товариства захисту старовинних будівель, полягала в придбанні у власність трасту пам'яток архітектури з метою їх подальшої консервації

або реставрації. З огляду на початкову нестачу бюджетних коштів Національний траст як благодійна організація ставав, на відміну від Товариства, практично бездіяльним у справі запобігання перебудови або знесення великих пам'ятників архітектури, що коштували або занадто дорого, або взагалі не підлягали продажу. Отже, наприкінці XIX – на початку XX століття діяльність Національного трасту полягала в основному у придбанні невеликих старовинних сільських котеджів, які представляли собою пам'ятники традиційної англійської архітектури.

Висновки. Безперервне функціонування Товариства захисту старовинних будівель із моменту його заснування у 1877 році довело його ефектив-

ність як інституту охорони культурної спадщини. Нині Товариство продовжує займатися моніторингом об'єктів національної архітектурної спадщини Великобританії, а також реалізує проєкти з ремонту та консервації пам'яток архітектури, які перебувають як у державній, так і в приватній власності. У своїй практичній діяльності Товариство продовжує керуватися основними принципами теорії консервації пам'яток архітектури, розробленої його засновниками ще в останній третині XIX століття, відкидаючи реставраційні технології, що ведуть до втрати старовинним будинком його автентичності, і наполягаючи на використанні на противагу реставрації відтворюючого ремонту об'єктів архітектурної спадщини.

Список літератури:

1. Брискина А.А. Концепция истории в викторианскую эпоху. *Вестник Московского университета*. Серия 9. Филология. 2008. №2. С. 79–85.
2. Ильин А.В. Деятельность Лондонского Общества защиты старинных зданий в викторианскую эпоху. *Преподаватель XXI ВЕК*. 2013. №4. С. 316–323.
3. Кычанова Л.С. Викторианский «home» как отражение британского менталитета. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2008. №1(14). С. 31–35.
4. Михайлова Е.М. Английский дом середины XIX – начала XX вв. как отражение ценностей Викторианской эпохи. *Genesis: исторические исследования*. 2017. №10. С. 161–170.
5. Михайлова Ю.Ю. Деятельность Общества антиквариев Лондона в контексте английской реставрационной практики XVIII века. *Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств*. 2016. №1(26). С. 169–172.
6. Моррис У. Разрушение городских церквей: письмо редактору «Таймс», 17 апреля 1878 года. *Моррис У. Искусство и жизнь: избранные статьи, лекции, речи, письма* / сост. А.А. Аникст. Москва : Искусство, 1973. С. 459–461.
7. Моррис У. Манифест общества защиты старинных зданий. *Моррис У. Искусство и жизнь: избранные статьи, лекции, речи, письма* / сост. А.А. Аникст. Москва : Искусство, 1973. С. 401–404.
8. Miele Ch. Morris and Conservation. From William Morris : Building Conservation and the Arts and Crafts Cult of Authenticity, 1877–1939 / ed. by Ch. Miele. New Haven; Lnd.: Yale University Press, 2005. P. 30–65.
9. Morris W. Society for the Protection of Ancient Monuments. *The Athenaeum: A Journal of English and Foreign Literature, Science, the Fine Arts, Music and the Drama*, 1877. №2576. P. 326.
10. West J. The Society for the Protection of Ancient Buildings, 1877–96: Committee, Membership and Casework. From William Morris: Building Conservation and the Arts and Crafts Cult of Authenticity, 1877–1939 / ed. by Ch. Miele. New Haven; Lnd.: Yale University Press, 2005. P. 299–322.

Prysiazhniuk O.M. THE BRITISH “SOCIETY FOR THE PROTECTION OF ANCIENT BUILDINGS”: FEATURES OF THE ACTIVITY

In the last third of the nineteenth century, the Society for the Protection of Ancient Buildings, which was founded in London in March 1877, opposed the destruction of objects of national cultural heritage in Great Britain. The program basis for the practical activity of the Society was its Manifesto, which was based on the concept of art critic, artist and social reformer William Morris. The essence of the Manifesto boiled down to the following three main provisions: the need to refuse the restoration and replace it with the preservation of the monument with its subsequent periodic repair in order to reduce the degree of physical deterioration of the building; cultural and historical identification of ancient buildings as being exclusively monuments of former art that used methods that have receded into the past; the need to preserve everything that is artistic, picturesque, essential, created in the past centuries and of historical interest.

The members of the Society were adherents of the cult of authenticity, constantly emphasizing the fact that any architectural work is the product of a particular historical era and a particular artistic endeavor. Thus, members of the Society believed that the restoration would result in the loss of the building's historical authen-

tic integrity. Ancient buildings, being sources of specific historical associations, perform an important cultural and mnemonic function. Preserved in authentic form, they are intended to influence the moral-patriotic and artistic-aesthetic education of future generations.

The continuous functioning of the Society for the Protection of Ancient Buildings since its foundation in 1877 has proved its effectiveness as an institution for the protection of cultural heritage. Nowadays, the Society continues to monitor the objects of national architectural heritage of Great Britain, as well as realizes projects for the repair and conservation of architectural monuments, both publicly and privately owned. In its practical activity, the Society continues to be guided by the basic principles of the theory of conservation of architectural monuments, developed by its founders in the last third of the XIX century, rejecting the restoration technologies that lead to the loss of the old house of its authenticity, and insisting on the use of anti-reclamation architectural heritage.

Key words: *Society for the Protection of Ancient Buildings, cultural heritage, monument, philanthropist, Victorian era, restoration, conservation, authentic look.*

Сергєєва А.О.

Проект ЄС «Підтримка комплексної реформи державного управління в Україні»

ОДЕР-ГУАМ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ІНСТРУМЕНТ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті розглядаються питання інтеграційних процесів на пострадянському просторі на прикладі ГУАМ. Автор досліджує цілі та завдання створення цього міждержавного об'єднання, основні віхи розвитку та становлення, а також перспективи та потенціал для України.

За роки, що минули з часу колапсу Радянського Союзу з усталеними економічними, промисловими, гуманітарними, оборонними, подекуди культурними зв'язками, системами стримування та противаги у вирішенні національних питань, політичних і соціально-економічних протиріч, на теренах регіону було започатковано інтеграційні процеси різного характеру для вирішення питань, що постають у нових умовах глобалізації.

Після розпаду Радянського Союзу задля нормалізації потенційно загрозованих відносин між колишніми членами СРСР було утворено СНД. Окремою метою цього утворення була і залишається реінтеграція пострадянського простору на засадах російського домінування, що за наявності сумного досвіду не відповідає баченню вже незалежних держав, зокрема України.

Утворення СНД, загалом, можна вважати виправданим кроком на початковому етапі після розпаду задля збереження стабільності регіону, мінімізації втрат унаслідок розірвання економічних зв'язків тощо. Однак внутрішні тенденції, власне бачення майбутнього та тлумачення національних інтересів створили умови для започаткування окремих регіональних інтеграційних процесів.

Характерним для пострадянського простору стала концепція «геополітичного плюралізму» [1, с. 58], що, за оцінками автора теорії З. Бжезінського, а також низки дослідників, дало б змогу послабити вплив Росії на регіон. Спробою України до побудови окремої геополітичної осі стало утворення ОДЕР-ГУАМ, до складу якої увійшли держави зі спільною тенденцією до реалізації самостійної політики, незалежної від інтересів РФ. Незважаючи на часто латентний характер діяльності у межах організації, схожі проблеми та спільні цілі, що свого часу зумовили її створення, є тим стрижнем, навколо якого можна розбудувати потенціал та плідне співробітництво.

Ключові слова: ОДЕР-ГУАМ, інтеграція, регіон, пострадянський простір, співробітництво, глобалізація.

Постановка проблеми. В умовах глобального світу, все менше залишається питань, які можна вирішити в односторонньому порядку. Міжнародне, регіональне та глобальне співробітництво стає необхідністю. Яскравим прикладом для України є потреба в диверсифікації джерел енергоносіїв, потреба у економічному зростанні та забезпечення цілісності держави. Саме для забезпечення цих важливих, практичних аспектів існування і була у свій час заснована ОДЕР-ГУАМ. Науковий складник дослідження полягає у спробі виокремити основні тенденції та фактори, що впливають на створення та становлення регіональних інтеграційних утворень, а також чинники, які впливають на їхню подальшу долю. Припускається, що це у свою чергу дозволить з більшою мірою вірогідності прогнозувати подальші тенденції, оцінити ризики та виокремити можливості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтеграційним об'єднанням на пострадянському просторі приділено багато уваги, зокрема, тим де лідируючу роль відіграє РФ. ОДЕР-ГУАМ, в силу синусоїдної кривої активності, часто невиправдано оминається дослідниками, адже інтеграційні проекти, де Україна потенційно може стати центром сили – це та можливість, від якої не варто відмовлятися.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд передумов створення ОДЕР-ГУАМ, цілей та поставлених завдань, а також потенціалу до подальшого поглиблення співробітництва. Задля досягнення поставленої мети, автор буде фокусуватися на завданнях щодо визначення ролі інтеграційних процесів на теренах пострадянського простору, виокремлення передумов створення ОДЕР-ГУАМ, розгляду основних етапів розвитку

та аналізу можливостей до подальшої інтенсифікації співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. З розпадом СРСР минулі республіки, ставши незалежними державами, були змушені самостійно здійснювати процес переходу від старої політико-економічної системи до ринкових, демократичних форм управління, часом опиняючись в зонах інтересів інших, потужніших міжнародних акторів. Пошуки власного місця в нових умовах, зі збереженням національних інтересів, зумовили до пошуку зовнішньополітичних партнерів у різних форматах, зокрема, і на базі інтеграційних об'єднань регіонального рівня.

Незважаючи на той факт, що фактично Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ була створена на Київському саміті в 2006 році, цьому передував тривалий шлях інституціоналізації. Ще в 1993 році в Брюсселі, на міжнародній конференції за головування ЄС де брали участь представники колишніх республік Радянського Союзу, були озвучені цілі щодо зацікавленості у забезпеченні розвитку транспортного коридору із Західної Європи до Центральної Азії. Географічне розташування, геополітичний потенціал України та її транспортно-енергетичні інтереси виправдовують нашу зацікавленість в успішній реалізації цього регіонального проекту, до якого, за результатами конференції в Афінах в 1996 році, приєдналась і Україна (4 з 10 Європейських транспортних коридорів проходять територією України). Пізніше, вже в 1997 році в Страсбурзі на зустрічі президентів Грузії, України, Азербайджану та Молдови в рамках саміту Ради Європи, ці прагнення знайшли своє відображення у Страсбурзькій декларації та у заснуванні політико-консультативного форуму – ГУАМ. В основу діяльності форуму були покладені цілі щодо забезпечення розвитку чотиристороннього співробітництва для зміцнення стабільності та безпеки в Європі на основі принципів поваги до суверенітету, територіальної цілісності, непорушності кордонів, демократії, верховенства права і забезпечення прав людини [2]. Окрема увага приділялась важливості широкого співробітництва чотирьох країн в питаннях створення транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія (ТРАСЕКА). До спільних завдань також були додані деякі безпекові питання, зокрема щодо участі у миротворчих процесах на територіях учасниць конфліктів; активну співпрацю з НАТО; та створення спільного батальйону зі складу збройних сил країн-членів.

Важливу роль у визначенні цілей та завдань також відіграла зустріч голів делегацій країн-учасниць в 1998 році у Вашингтоні на щорічному засіданні МВФ та Світового банку. На перші шпальти виходять аспекти розвитку Транскавказького транспортного коридору, що може свідчити про посилення економічного та політичного суверенітету держав. Окрема увага приділялася вирішенню питань з розробки нафтородовищ і розбудови трубопровідного потенціалу для подальшої доставки енергоносіїв. Як наслідок, питання безпеки транспортних коридорів також стають актуальнішими.

Під час Вашингтонського саміту країн-членів і країн-партнерів НАТО в 1999 році, ГУАМ розширився до ГУУАМ з приєднанням до нього Узбекистану (призупинив свою діяльність в 2002 році з подальшим офіційним виходом з її складу в 2005 році). Ухвалюється Вашингтонська заява, де визначаються безпекові завдання та підкреслюється необхідність розвитку транспортного коридору. Досліджуючи офіційні документи та позиції країни стосовно цілей та завдань організації, можна прослідкувати тенденцію до зміни їх пріоритетності, що у свою чергу вплинуло на тривалість формування організації. Це можна зрозуміти з огляду на різнорівневу зацікавленість партнерів у різних аспектах співробітництва: пріоритетний безпековий аспект для Грузії, розвиток транспортного коридору – для України. Окрім тривалості інституціоналізації, це мало також вплив і на її активність, рівень співробітництва в регіональних проектах.

Нью-Йоркський Меморандум прийнятий в 2000 році на зустрічі президентів країн-учасниць, під час 55-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН, надав співробітництву в рамках форуму багаторівневий характер. Зокрема передбачалося проведення регулярних самітів голів держав та зустрічей міністрів закордонних справ, а також створення робочого органу об'єднання.

Цілі, принципи та основні напрямки співробітництва були визначені та закріплені Ялтинською Хартією ГУУАМ в 2001 році, що стало першим кроком на шляху інституціонального становлення ГУУАМ та започаткування процесів еволюції у напрямку повноцінної міжнародної організації. ГУУАМ з форуму перетворюється на Об'єднання.

На виконання поставлених цілей, та задля забезпечення необхідного рівня співробітництва у спільних проектах, в 2004 році створюється Парламентська Асамблея, яка була покликана надавати цьому законодавчу підтримку та сприяти

гармонізації законодавств країн-членів, приводити у відповідність до міжнародних стандартів.

Кишинівський саміт 2005, де в якості гостей також були присутні президенти Литви та Румунії, представник Державного департаменту США та Генеральний секретар ОБСЄ, позначився прийняттям Декларації та спільної Заяви. Роль цього саміту полягала в опрацюванні ідеї трансформації ГУАМ на повноправну транснаціональну структуру, за особливої підтримки України та Грузії.

Незважаючи на те, що форум був започаткований ще в 1997 році, лише в 2006 році під час першого саміту в Києві [3], на виконання закладених на Кишинівському саміті ідей, вона отримала статус міжнародної організації. Підписуються Статут організації та Спільна декларація голів держав-членів стосовно питань врегулювання конфліктів.

Незважаючи на певні зміни в риторичі та перегляд пріоритетності завдань організації, протягом усього часу її становлення та існування серед ключових напрямів співробітництва виділялися питання, пов'язані зі сферами забезпечення регіональної безпеки, економічного зростання та енергетичного співробітництва [4].

У контексті необхідності забезпечення регіональної безпеки, яскравими прикладами стали 2008 рік для Грузії, що зазнала агресії з боку Росії (як результат відкликала членство в СНД), та 2014 рік для України (припинила асоційоване членство в СНД в 2018 році). В безпековому плані стурбованість також викликала політика Росії щодо випадків сепаратизму в Азербайджані та Молдові. Слід Росії відчувався у напруженні осей Тбілісі-Абхазія, Баку-Вірменія, Кишинів-Придністров'я.

Передумови для енергетичного співробітництва були сформовані, крім іншого, географічним складником. Країни-члени ГУАМ, з їхнім потенціалом енергоресурсів (Азербайджан) та розташуванням вздовж енерготранспортного коридору з Каспію до Європи, закономірно ставили питання співробітництва в енергетичній сфері на порядок денний. Прописною істиною також є ствердження, що бажання/необхідність диверсифікації джерел енергоносіїв це питання національної безпеки, про що свідчили газові війни між Україною та Росією.

Стосовно ж економічного складника співробітництва в межах ГУАМ, можна сказати, що, окрім шоку якого зазнали економіки колишніх держав СНД внаслідок його розпаду з її усталеними економічними зв'язками, відсутністю національного виробництва закритого циклу, плановими економіками та практикою взаєморозрахунків, інтенсифікація співробітництва в цьому напрямку була

продиктована необхідністю наздогнати країни, що були вже далеко попереду та небажанням перетворюватися на ринок збуту для партнерів.

Розмірковуючи над перспективами розвитку ОДЕР-ГУАМ, варто взяти до уваги вихід України з СНД та загострення відносин з Росією та рядом інших прибічних країн в регіоні. Імовірним вважається необхідність заповнення потенційного вакууму, що утворився. Окрім іншого, ГУАМ утворювався для вирішення питань поза сфери впливу Москви, для підсилення позицій групи країн та посилення співробітництва як між собою так і з зовнішніми партнерами (країнами та організаціями). Зважаючи на це та розуміючи бажання західних партнерів до створення безпекового простору на східних кордонах, логічним є припущення, що зацікавленість у посиленні ролі ОДЕР-ГУАМ у регіоні не обмежується її членами та буде зростати. Поштовхом до інтенсифікації співробітництва може стати не лише внутрішній, але і зовнішній фактори. Принагідно згадати, що зацікавленість ЄС та США прослідковувалася від самого початку процесу становлення ГУАМ.

Окрім того, питання, для вирішення яких в свій час і започатковувався регіональний інтеграційний процес залишаються невирішеними поруч з тими, що постають. Цілісність і непорушність кордонів, транскордонна безпека, посилення економічного співробітництва, диверсифікація енергоджерел та інтенсифікація співробітництва у сфері розбудови транспортних коридорів – лише частина питань, які є спільними для країн-членів ГУАМ, та які навряд чи втратять актуальність найближчим часом.

Водночас без політичної волі бодай одного з членів об'єднання, який зміг би взяти відповідальність за оновлення порядку денного ГУАМ, що відповідав би інтересам усіх її членів та об'єднав їх зусилля, навряд чи можна чекати швидких результатів. Активним періодом діяльності вважається 2006-2008 роки, коли зовнішні фактори (відносини з РФ) змусили країн-членів докласти певних зусиль. Після періоду затишшя та питань щодо доцільності членства України [5], закономірним є питання – у випадку поживлення процесів співробітництва в межах ГУАМ, та за відсутності відчутних результатів – чи не буде цей підйом останнім?

Висновки. В умовах глобалізації, зовнішньополітичний фактор втрачає статус зовнішнього в розумінні, що він знаходиться десь зовні, поза безпосереднього впливу на нас, адже теорія «ефекту метелика» з її непередбачуваними

наслідками при впливі зовсім в іншому місці, часі, аспекті, створює виклики там, де їх навіть не можна уявити. В умовах «глобального села», такі виклики це свого роду подих вітру, в той час коли сучасний світоустрій це картковий будинок.

Співробітництво на світовому, регіональному та субрегіональному рівні певною мірою стримуючі тенета, що можуть пом'якшити напругу, рівномірно розділивши її по всій довжині. Саме для цього зусилля мають бути спільними і саме інтеграційні процеси є проявом таких устремлінь.

Україна, у свою чергу, не має права залишитися осторонь таких процесів. Питання адекватного самопозиціонування на міжнародній арені та в двосторонніх відносинах з іншими державами впирається вже навіть не в площину успішності, а в область подальшого існування взагалі.

ГУАМ-ОДЕР з її затяжним процесом формування та нереалізованим потенціалом потребує тягової сили, яка б об'єднала навколо себе зусилля інших. На думку автора виникає наступне питання – чому не ми?

Список літератури:

1. Brzezinsky Z. The Premature Partnership. *Foreign Affairs*. Vol. 73. №2, March/April 1994. S. 67–82.
2. Спільне комюніке зустрічі президентів Азербайджану, Грузії, Молдови, України в Страсбурзі. URL: <https://guam-organization.org/sovместnoe-kommyunike-vstrechi-prezidentov-azerbajdzhana-gruzii-moldovy-i-ukrainy-v-strasburge>.
3. Заключне комюніке Саміту ГУАМ, 23 травня 2006 р., м. Київ. URL: <https://guam-organization.org/zakljuchitelnoe-kommjunkte-sammita-guam-23-maja-2006-goda-g-kiev>.
4. Статут організації за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/886_002.
5. Інформаційне агентство УНІАН. URL: <https://www.unian.net/economics/other/352147-ukraina-vyiydet-iz-guam.html>.

Sergeieva A.O. ODED-GUAM AS AN ALTERNATIVE INSTRUMENT OF REGIONAL INTEGRATION ON THE POST-SOVIET SPACE

In this article, we try to consider the integration processes in the Post-Soviet area on the example of GUAM. The author explores the goals and objectives for the establishment of this inter-state union, main development and formation milestones, as well as perspectives and potential for Ukraine.

In the years since the collapse of the USSR with its established economic, industrial, humanitarian, defense and sometimes cultural ties, restrain and counterbalancing systems in resolving national issues, political and socio-economic contradictions, integration processes of different nature to solve the arising issues within the new conditions of globalization have begun in the region.

In Post-Soviet era, in order to normalize the potentially threatening relations between former Soviet co-members, the CIS was established. Among others, the reintegration of Post-Soviet space with Russian domination was and remains as one of its purposes. Taking into account such sad experience, this purpose hardly corresponds to the vision of new independent states, Ukraine in particular.

In general, formation of the CIS can be considered as a justified step on the initial phase after the breakup, in order to preserve stability in the region, minimize losses from the breach of economic ties, etc. Yet, internal processes, own vision of the future and interpretation of national interests lead to initiation of separate regional integration processes.

The “Geopolitical pluralism” concept became a feature of the Newly Independent States (NIS) space [1, p. 58], which, according to the author of the theory Z. Brzezinski, as well as a number of researches, would weaken Russian’s influence in the region. Ukraine’s attempt to build a separate geopolitical axis was the formation of ODED-GUAM with the participation of states with common tendency to pursue an independent policy, beyond Russia’s interests. Despite the often-latent nature of activities within the organization, similar problems and common goals, which once led to its establishment, are the core to be surrounded by potential and fruitful cooperation.

Key words: ODED-GUAM, integration, region, post-soviet space, cooperation, globalization.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 005.574 (045)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.17>

Красніцька Г.М.

Вінницький торговельно-економічний інститут

Київського національного торговельно-економічного університету

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДІЛОВИХ ПЕРЕГОВОРІВ

Досліджено основні аспекти зародження переговорів. Розглянуто історичні етапи розвитку ділових переговорів. Проаналізовано літературні джерела щодо національних особливостей ведення ділових переговорів у різних країнах. Сформовано перспективи подальших досліджень теоретико-методологічних засад виокремлення національних стереотипів поведінки у ділових переговорах. Обговорюється розвиток проведення ділових переговорів у світі. Досліджуються особливості ведення переговорів на різних етапах розвитку суспільства та етики ведення переговорів.

Досліджено історично-дипломатичні переговори як основний спосіб мирного розв'язання суперечок і конфліктів між державами. Обговорюються переговори як форма офіційного спілкування між керівниками держав і урядів, спеціальними представниками, відомі з глибокої давнини (племена, Стародавній Єгипет, Греція, Рим; договори Київської Русі з Візантією і так далі). Визначено головну тему переговорів стародавніх часів. Сформовано тенденції до зростання ролі переговорів. Визначено причини зростання значення переговорів у міжнародному житті в сучасних міжнародних відносинах.

Розкрито сутність ділових конфліктів у давнину. Визначено систему управління конфліктами. Досліджено способи розв'язання (подолання, вирішення) ділових конфліктів. Доведено, що знання характерних ознак національно-культурних та етнічних відносин, особливостей національного етикету, його мовленнєвих формул, розуміння специфіки ділового спілкування тієї чи іншої країни, народу допомагають при переговорах, встановленні контактів з іноземними партнерами.

У статті визначається сутність і важливість переговорів, переговорного процесу, стилів, методів і прийомів їх проведення. Вміння професійно провести переговори підвищує культуру спілкування і забезпечує зростання ефективної діяльності як усього підприємства, так і кожного його співробітника.

Ключові слова: *переговори, переговорний процес, ведення переговорів, дипломатія, конфлікт, аспект, етикет, етапи становлення, інститут переговорів.*

Постановка проблеми. Виникнення поняття «переговори» історично пов'язане з появою дипломатії і дипломатів. Слово «дипломат» походить від старогрецького слова «диплома» й означає офіційні документи (посвідчення, інструкція, сьогоднішні «вірчі грамоти»). Переговори трактують як стародавній та універсальний засіб розв'язання людьми конфліктів різного типу: від міжособистісних до міждержавних. Вони дозволяють знаходити згоду там, де інтереси не збігаються, думки, позиції або погляди сторін істотно різняться.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питань, пов'язаних зі становлення

історичних етапів розвитку переговорів, займалися науковці О. Блінов, І. Василенко, А. Кокоба, Р. Левицький, А. Петровська, Л. Стрельникова, Б. Барри, Д. Сандерс та інші.

Постановка завдання. Метою статті є ознайомлення з поняттям «переговори» та його аспектами, а також визначення історичних етапів розвитку ділових переговорів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Стародавній Греції послы, які прямували на переговори, отримували інструкції та грамоти, що засвідчували їхні повноваження. Ці документи були дощечками, складеними разом (їх називали

дипломатами). Звідси походить і сам термін «дипломатія». Саме це слово почали вживати пізніше, на початку XVII ст. В Англії, наприклад, перший випадок уживання поняття «дипломатія» відносять до 1645 р. У 1693 р. відомий німецький філософ, математик і мовознавець Г.В. Лейбніц опублікував «Зведення дипломатичного права», в якому ужив слово «дипломатичний» (лат. – diplomaticus). З тих пір воно означає те, що «стосується міжнародних відносин» [1, с. 186].

Спочатку зародження переговорів і дипломатії пов'язувалося з діяльністю богів. Так було в Греції і Римі. У XVI ст. вважалося, що першими дипломатами були ангели – вони вели переговори між небом і землею. Якщо підходити з наукового погляду, то слід зазначити, що переговори і дипломатія з'явилися з виникненням родового суспільства та появою племен, які вперше обмінювалися продуктами, товарами, в яких виникали перші проблеми, пов'язані з територіями для полювання, землеробства, рибальства й їхніми межами. Тобто, там, де утворилися перші групи людей, між якими розгоралися суперечки і навіть конфлікти.

Спочатку конфлікти між людьми розв'язувалися силою, але швидко люди зрозуміли, що проблеми краще розв'язувати не силою або бійкою, а домовленістю, тобто завдяки переговорам. Інститут переговорів формувався поступово, повільно та непросто. Історія людства знає такі примітивні форми інституту переговорів, як проксенія, амфіктіони, пілагори.

Інститут переговорів має власні історичні етапи становлення. Першою письмовою угодою, яка виникла внаслідок проведення переговорів, вважається угода між єгипетським царем Рамзесом XI і королем хеттів Хатушилем III у 1278 році до Різдва Христового. На срібній пластині з текстом угоди було також і зображення короля з королевою та богами, що й засвідчувало автентичність тексту. У подальшому скріплення підписами і печаткою текстів міжнародних угод стало атрибутом цього важливого документа.

Ведення переговорів у чужій країні в стародавні часи було справою небезпечною, тому збереглися тексти послам, які відправлялися на переговори. В них радили зробити заповіт на користь дітей, бути насторожі і тримати «каміння за паском», тобто мати зброю для самооборони. У подальшій історії людства проблема безпеки послів перетворилася у питання щодо забезпечення їхньої недоторканності. Звідси й символ – білий прапор парламентаря, який відряджувався для мирних переговорів під час бойових дій. Забез-

печення недоторканності переговорників у міжнародних конфліктних ситуаціях і дотепер є важливим завданням.

Від часів Давнього Риму почав формуватися етикет переговорів: звичай обмінюватися подарунками, вшановувати послів, які вже носили з собою особливу відзнаку посла чужоземної держави – золотий перстень. У часи Середньовіччя посилали делегації послів у далекі країни для налагодження контактів і запобігання майбутнім зіткненням торговельних інтересів і конфліктам, але ставилися до них жорстоко й образливо для того, щоб підкреслити могутність і велич країни-господаря. Наприклад, у Японії послів примушували повзком наблизитися до високопоставлених господарів, а в Китаї – робити дев'ять поклонів імператорові. У сучасних дипломатичних переговорах такі речі давно не практикують, але принцип рівності, взаємної поваги сторін продовжує утверджуватися.

Соціальність переговорів полягає в тому, що ця взаємодія двох або більше сторін притаманна тільки групам людей, прошаркам, верствам. Переговори проводять особи і делегації, які й репрезентують якісь соціальні сили. Р. Фішер та У. Юрі переконані в тому, що «все, що характерне для переговорів між людьми, характерне й для переговорів між організаціями». Для того, щоб переговори стали реальністю в царині розв'язання проблемних і конфліктних ситуацій, необхідно було, щоб в історії розвитку суспільства склалися певні умови [2, с. 256].

Як акцентує М. Цюрупю, передусім має бути прагматичний аспект цієї форми людської взаємодії. Не випадково, що не менше 90% конфліктних справ у США розв'язується завдяки переговорному процесу. Обопільна користь від переговорів повинна стати очевидною, щоб спонукати опонентів до діалогу. В разі заняття опонентом крайньої не поступливої позиції мінімальна користь, яку можна отримати з переговорів, вважають Р. Фішер та У. Юрі, – захистити себе від не вигідної угоди, шлях до угоди, яка б враховувала якомога більше ваших інтересів [3, с. 56–58].

Комунікативний аспект переговорів означає, що переговори можливі за умови, коли сторони здійснюють змістовне спілкування. Кожна з них начебто каже: «Говоріть, я Вас слухаю і намагаюся зрозуміти». У психологічному плані комунікація переговорів складається із зіставлення «я – позицій», з обміну інформацією між опонентами з приводу змісту конфлікту та виходу з нього. Ще Махатма Ганді, індійський мислитель,

політик, фундатор ненасильницького способу розв'язання суспільних суперечностей, говорив: «Якщо мене й можна назвати політиком, то моє головне правило – насамперед з'ясувати думку інших» [4, с. 128].

Ігровий аспект переговорів означає, що сторони врешті-решт сприймають переговорний процес як справедливу гру, результатом якої може бути досягнення взаємної вигоди. Нідерландський філософ Йоган Гейзінг вбачав у грі універсальне культурне явище на рівні сутності будь-якої діяльності людини. Він писав: «є така давня мудрість: що б не робила людина, все то гра», а далі стверджував, що «передовсім усяка гра є добровільною діяльністю» [5, с. 50–54]. Ігровий аспект переговорів означає, що якоюсь стороною може бути застосований несподіваний хід, ефектне повідомлення, навіть попередньо відпрацьована поза, жест тощо, які мають здійснити вплив на психологічний та емоційний стан партнера. Так, на переговорах щодо післявоєнного облаштування Європи в 1945 р. делегація США спеціально оголосила про володіння ядерною зброєю у формі театрального дійства, розраховуючи залякати СРСР. Звичайно, це були лише перші недосконалі, примітивні зародки майбутньої дипломатії і переговорів. Дипломатія в тому значенні, у якому ми розуміємо її зараз, з'явилася лише в XVII ст. На жаль, ми мало знаємо про діяльність дипломатії в стародавні часи, та й відомості ці уривчасті.

Високим рівнем вирізнялася дипломатія стародавнього Китаю, яка взяла на озброєння підписання договорів про розв'язання спірних питань завдяки переговорам і висновків угод про ненапад один на одного. Це був перший відомий в історії дипломатії випадок підписання такого виду договору. Дипломатія країн Азії й Африки значно не вплинула на світову дипломатію через відірваність Сходу від Заходу. Інша справа – дипломатія Греції, Риму й згодом Візантії. Грецька дипломатія, хоча й дала багато чого для подальшої методології зовнішніх відносин, але, на думку Р. Нікольсона, греки були поганими дипломатами. Англійському дипломату не подобався надмірно демократичний, відкритий, публічний характер дипломатії Греції. Було огидним йому й те, що дипломатія весь час відкрито використовувала обман. Традиції обману й підступності в дипломатії перейшли від греків до римлян. Римська дипломатія взяла на своє озброєння використання сили проти слабшого супротивника. Принцип «розділяй і володарюй» став її основним принципом.

Французька дипломатія, починаючи від Ф. Кальєра, поступово почала набувати моральніших форм урегулювання конфліктів, спираючись при цьому на конструктивне ведення переговорів. У поле зору вчених проблема підготовки і ведення переговорів «по справжньому» потрапила лише на початку XX ст. Спочатку це були в основному зарубіжні дослідження, а потім до них приєдналися й радянські. У вивченні питань, пов'язаних із веденням переговорів, віддзеркалилися тенденції розвитку як політичного, так і наукового характеру, які були типові для нашої країни упродовж другої половини XX ст. Тому звернення до історії вивчення переговорів у СРСР, а потім у Росії та Україні може допомогти осмислити історію розвитку міжнародних досліджень.

У дослідженнях фахівців різних аспектів переговорів можна виокремити такі періоди (за І. Ламановим, 2003):

- прояв інтересу до проблем процесу ведення переговорів і поява перших праць із цієї тематики російською мовою (40–60-ті рр. XX ст.);
- початок розвитку вітчизняних досліджень щодо переговорів (70–80-ті рр. XX ст.);
- розквіт досліджень щодо переговорів (кінець 80-х рр. – друга половина 90-х рр. XX ст.);
- спад інтересу до проблем ведення переговорів (друга половина 90-х рр. – кінець XX ст.);
- поступове відродження інтересу до проблеми підготовки і ведення переговорів (кінець XX ст. – дотепер) [6, с. 46–49].

Перші праці щодо переговорів, у яких розглядався саме процес їхнього ведення в узагальненому вигляді, а не тільки результат і позиції сторін на тих чи інших конкретних переговорах, з'явилися у вітчизняній науковій літературі ще до того, як взагалі у світі сформувалася переговорна проблематика як самостійний науковий напрям. У 50-х – на початку 70-х рр. XX ст. у межах правових дисциплін з'явилися, хоча і в невеликій кількості, дослідження про переговори і посередництво. У центрі їхньої уваги були процедурні питання. Загалом же дослідження переговорів першого періоду тільки формують початковий інтерес до цієї проблематики, їх можна оцінити як постановочні.

У 70-ті – на початку 80-х рр. XX ст. у СРСР проводилася робота з вивчення зарубіжного досвіду, аналізу переговорів і проблем, тісно пов'язаних із переговорним процесом, конфліктами і співпраці. Одночасно тривало дослідження переговорів у межах історичної науки. Що стосується навчальних програм і курсів із переговорів,

то вони обмежувалися лише вивченням історії тих чи інших переговорів, а також правових норм підсумку і виконання домовленостей.

Висновки. Щодо перших двох періодів розвитку вітчизняних досліджень переговорів слід зазначити, що, хоча деякі роботи стосовно переговорів отримали визнання не тільки в країні, але й за кордоном, переговорною проблематикою цікавилися небагато дослідників. Особливо контрастно це виглядає на тлі американських переговорних досліджень. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. з'явилися дослідження з процесу ведення переговорів в інших галузях, передусім в економіці й торгівлі. Низка досліджень ґрунтувалася на досвіді, накопиченому вітчизняними авторами при вивченні міжнародних переговорів.

Здавалося, дослідження проблем переговорів набрало обертів і варто чекати бурхливого розвитку цих досліджень. Проте від середини 90-х рр. ХХ ст. спостерігався явний спад інтересу до переговорів, який вдалося подолати лише на межі ХХ – ХХІ ст. Причини тут як внутрішнього характеру, так і зовнішнього. Якщо говорити про зовнішні причини, то слід зазначити, що тоді у світі спостерігалася тенден-

ція до скорочення публікацій, присвячених переговорам [7, с. 495]. Іншою причиною, яка спонукала дослідників різних країн вивчати конфлікти, стала зміна специфіки конфліктів і переважно те, що в конфліктах, які виникали після закінчення «холодної війни», брали активну участь недержавні чинники, зокрема етнічні групи, які часто виступали за надання їм автономії або відокремлення.

Лише на рубежі ХХ – ХХІ ст. ситуація почала дещо змінюватися в бік відродження інтересу вчених країн СНД до проблеми переговорів. Це зумовлено низкою чинників, головними з яких є зміна стратегії і тактики зовнішньої і внутрішньополітичної діяльності керівництва. Натепер не тільки в США, але й у всіх розвинених країнах Європи відбувається стрімке зростання прихильників альтернативних методів і форм урегулювання соціальних конфліктів і суспільних суперечок. Розвиток цих організаційних форм і методів іде лінією глибокої і всебічної суб'єктивації, тобто все активнішого залучення творчого потенціалу сторін. З огляду на це принципіві переговори є ефективним методом урегулювання розбіжностей і суперечок.

Список літератури:

1. Блінов О.А. Психологічне забезпечення переговорного процесу : навч. посіб. К. : НАУ, 2013. 248 с.
2. Василенко І.А. Международные переговоры в бизнесе и политике: стратегия, тактика, технологии : учеб. пособие. М. : Восток-Запад, 2014. 424 с.
3. Кокоба А. Мастерство переговорных церемоний: стратегии бизнес-переговоров. Инвестгазета. 2016. № 29. С. 56–58.
4. Самое главное о переговорах : учеб. пособие / Р. Левицкий, Д. Сандерс, Б. Барри, Дж. Минтон. М. : ФОРУМ, 2011. 320 с.
5. Петровская А. Убедительное рядом: искусство ведения переговоров. Секретарь-референт. 2015. № 11. С. 50–54.
6. Стрельникова Л. Деловые приемы. Секретарь-референт, 2014. № 11. С. 46–49.
7. Український дипломатичний словник / за ред. М.З. Мальського, Ю.М. Мороза : Знання, 2011. 495 с.

Krasnitska G.M. HISTORICAL STAGES OF DEVELOPMENT IS THE CASE OF YOUR NEGOTIATIONS

The basic aspects of the origin of the negotiations are investigated. The historical stages of development of business negotiations are considered. Literary sources on national peculiarities of conducting business negotiations in different countries are analyzed. Prospects for further research of the theoretical and methodological foundations of distinguishing national stereotypes of behavior in business negotiations have been formed. The development of business negotiations in the world is discussed.

The peculiarities of negotiation at different stages of society development and the ethics of negotiation are explored. Historical and diplomatic negotiations have been explored as the main way of resolving disputes and conflicts between states peacefully. Negotiations are being discussed as a form of official communication between heads of state and government, special representatives known from ancient times (tribes, ancient Egypt, Greece, Rome; treaties of Kievan Rus with Byzantium, etc.). The main topic of the ancient times is defined. Trends in the role of the negotiations have been formed. The reasons for the growing importance of negotiations in international life in contemporary international relations are identified.

The essence of business conflicts in antiquity is revealed. Conflict management system identified. Ways to resolve (resolve, resolve) business conflicts are explored. It is proved that knowledge of characteristic features of national-cultural and ethnic relations, peculiarities of national etiquette, its speech formulas, understanding

of specifics of business communication of a country, people help in negotiations, establishing contacts with foreign partners.

The article defines the essence and importance of negotiations, negotiation process, styles, methods and methods of its conduct. The ability to negotiate professionally enhances the culture of communication and ensures the growth of effective activity of both the enterprise as a whole and each of its employees individually.

Key words: *negotiations, negotiation process, negotiation, diplomacy, conflict, aspect, etiquette, stages of formation, negotiation institute.*

Кудря І.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ АФРИКИ: ПОСТКОЛОНІАЛЬНІ СТУДІЇ

Африканський континент має важливе не тільки географічне положення, але й цікаве історичне минуле. Однією з основних особливостей Африки була наявність декількох хвиль переселенців. Африканські народи під час історичного розвитку декілька раз пережили вплив з боку ісламської і християнської культур. Зі Стародавніх часів до Нового часу на континент прибувала величезна кількість переселенців. Вони активно впроваджували нові культурно-цивілізаційні цінності і методи природокористування. Колоніальний період історії Африки справив значний вплив на розвиток регіону, формування сучасного африканського ландшафту та суспільства. Для розуміння сучасного етапу розвитку Африки слід звернути увагу на її історичну географію. Фактами історичного розвитку Африки обумовлена задача об'єктивного і всебічного аналізу основних тенденцій, результатів, значень і перспектив досліджень африканської історії і географії.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в сучасному світі екологічні, міграційні та соціально-культурні процеси в Африці викликають жвавий інтерес. Африканський континент знаходиться в центрі глобальних проблем, пов'язаних зі світовою екологічною і міграційною кризою. Зростанням суспільно-політичного інтересу до них визначається необхідність вивчення історичної географії Африки. Робота актуальна й у науковому плані. До сих пір немає спеціального дослідження, узагальнюючого досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної географії Африки.

У статті розглянуті різні проблеми доколониальної, колониальної і постколониальної історичної географії Африки, що дає можливість проаналізувати історико-географічні факти і оцінити ступінь їх вивченості, а також виявити напрями досліджень, які проводяться в цій галузі історичних знань, визначити перспективи подальших наукових розробок. Розглянутий матеріал є внеском у сучасну еволюцію досліджень історичної географії Африки.

Ключові слова: Африка, історична географія, постколониальні студії, континент, ландшафт, суспільство.

Постановка проблеми. В рамках дослідження головною метою був аналіз основних історико-географічних регіонів Африки, пов'язаних із ними історичних, природних і соціокультурних факторів, їх взаємозв'язок у просторі й часі. У цій статті розглядається низка проблем, які можуть бути корисними для вивчення історичної географії Африки. В якості основного методу використовується міждисциплінарний підхід як синтез історії, антропології та географії. Загалом дослідження виконано в контексті колониального дискурсу та сучасних постколониальних студій.

Постановка завдання. Щодо актуальності дослідження історичної географії Африки слід зазначити, що наукова література з розгляду цієї проблеми постійно зростає як за масштабом, так і за якістю й новизною тем. Автор спирався на останні дослідження і публікації «Британіки» – найавторитетнішої універсальної англійської енциклопедії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Континент Африку складається із п'яти материкових макрорегіонів (Північна, Західна, Центральна, Східна, Південна Африка) і одного острівного, розташованого в Індійському океані. Основними кліматоутворюючими факторами на материк є значна кількість сонячної радіації, переважаючого екваторіального і тропічного типів циркуляції атмосфери, незначне горизонтальне і вертикальне розчленування території, а також океанічні течії біля її берегів. Розташування Африки переважно в низьких широтах визначає високе стояння сонця над горизонтом протягом усього року.

У приекваторіальних частинах континенту дмуть східні вітри пасати. Північна частина Африки більш ніж удвічі ширша південної, що у поєднанні зі слабкорозчленованою береговою лінією сприяє високій континентальності клімату внутрішніх районів материка. На крайніх частинах материка розташовані високі рівнини й гірські райони (Атлаські гори, Капські гори і Драконові

гори), які сприяють затриманню вологих потоків і зволоженню навітряних схилів. Також вони перешкоджають проникненню вглиб материка вологих океанічних повітряних мас. Океанічні течії, як і в інших районах земної кулі, безпосередньо впливають на клімат узбережжя і прилеглих територій. Холодні течії – Бенгельська на південному заході і Канарська на північному заході – сприяють більш прохолодному і сухому клімату. Теплі Мозамбіцька течія і течія мису Голкового визначають посилення зволоження південно-східних районів Африки. Утворення величезної пустелі майже на половині континенту вплинуло і на сусідні області: дощові ліси змістилися на південь в екваторіальну зону, а між ними і пустелею збільшилася площа саван.

Магриб, або Північна Африка. Історично і культурно Магриб пов'язаний із Близьким Сходом і Середньою Азією тому, що іслам розповсюджується на Північну Африку з Близького Сходу та Середньої Азії. Натепер це регіон, де переважають мусульмани, арабська мова є основною мовою. Історично етнічна приналежність Північної Африки була переважно берберською. Дамаський халіфат установив іслам у Магрибі в VIII ст. Хоча арабському правлінню чинило опір переважно корінне берберське населення, іслам був прийнятий і став домінуючою релігією регіону.

Однією з форм опору берберів було прийняття хариджизму. Його елементи надають ісламу Магрибу характеру гетеродоксії. Ця тенденція проявилася у більш пізні доколоніальні часи в формі народного ісламу, або марабутизму. Політична роль останнього надзвичайно виражена у західноафриканському ісламі, де суверенні емірати були засновані лідерами марабутів. Абд аль-Кадір, ватажок ордену Кадірія й емір племен західної провінції Оран, керував повстанням проти французького панування у 1847 р.

Географічно Магриб поділяється на Берберський Атлас, Приатлантичне Марокко і Середземноморську Барбарію. Середземноморське узбережжя Магрибу та гірські долини сприяють помірному клімату субрегіону, він є центром сільськогосподарського виробництва (виноград, фініки, апельсини й оливки).

Магриб – привабливе місце для проживання людей із давніх часів, оскільки гори Атлас є природним виробником атмосферних опадів із повітря. Етнічною більшістю Магрибу є маври і кулугли (потомки яничар і берберів), араби домінують у Єгипті. Більшість жителів Магрибу живе в містах уздовж узбережжя Середземного моря. Магриб складається з держави Алжиру, Лівії,

Тунісу та Марокко. Алжир – найбільша країна Африки. Всі країни Магрибу мають давні зв'язки з Європою. Багато мешканців Магрибу володіють європейськими мовами через своє колоніальне минуле. Магриб відокремлений від Піренейського півострова Гібралтарською протокою, яка з'єднує Середземне море з Атлантичним океаном. Відстань від Марокко до Іспанії через протоку становить 14,5 км, що робить шлях до Європи з Магрибу надзвичайно легким. За часів римського панування «... II століття мури та рови – fossatum Africae – у деяких районах забезпечували контроль над рухом, а також знаменували поділ між осілим і кочовим способами життя» [2, с. 22].

Свого часу іслам розповсюдився по всьому Магрибу і проник до Європи саме через Гібралтарську протоку. Маври, або арабо-бербери, вторглися в Іспанію в 711 р. Іслам утвердився в Іберії і опанував би континентальну Європу, якби його не зупинила армія Карла Мартела, а головне холодний клімат. Зрештою, іслам був витіснений із Піренейського півострова.

Історична географія Магрибу не є повною без розуміння європейського впливу. Римська імперія контролювала значну частину прибережної зони Середземномор'я протягом свого зеніту. Римляни збудували порти, акведуки, дороги та інфраструктуру. У ранній Новий час Середземноморське узбережжя Магрибу стало притулком для корсарів. Османська імперія поширила свій вплив майже на весь Магриб. Пізніше в Магриб прийшов європейський колоніалізм. Франція колонізувала узбережжя Магрибу, включаючи Алжир, Туніс і частину Марокко, Італія – Лівію, Британія контролювала Єгипет і частини Судану, Іспанія колонізувала частину Марокко та Західної Сахари. Західна культура тут конкурувала з ісламською, особливо в міських центрах.

До Магрибу примикає Єгипет, який розкинувся по берегах Нілу. Ріка Ніл бере свій початок у Східній Африці в озері Вікторія та в Ефіопії в озері Тана. Білий Ніл протікає на північ від озера Вікторія через Уганду і Судан, де сходиться із Синім Нілом у місті Хартум, столиці Судану. Блакитний Ніл бере свій початок в озері Тана в Ефіопії. З Хартума річка Ніл протікає на північ через Нубійську пустелю в Єгипет, де зрештою доходить до Середземного моря. Близько 95 відсотків населення Єгипту живе в 20-кілометровій зоні від ріки Ніл. Дельта Нілу – це оаза. За рахунок використання при зрошуванні солонуватих підземних вод до 40% земель у Єгипті схильні до засолення, це один із ареалів найбільшого засолення ґрунтів у світі.

Африканська перехідна зона створює південну межу Північної Африки. Магриб відокремлений від Субсахарської Африки Африканською перехідною зоною, це не лише географічний, але й культурний фронтір розмежовують переважно мусульманську Африку від анімістичної та християнської Африки. Це також перехід між пустелею Сахара і тропіками. Колись регіон був головним торговим шляхом між імперією Малі на заході та торговими центрами Ефіопії на сході, а також Нігер Бендом на півдні і Магрибом на півночі.

Африканська перехідна зона, або Сахель (межа або край) простягається через найширшу частину Африки. У цій зоні посушливі умови північної пустелі зустрічаються з зоною вологості тропіків. Тисячі років Сахель слугував домом кочових груп, які випасали худобу, нині субрегіон повільно перетворюється на пустелю. Пустеля Сахара зміщується все на південь. Десять тисяч років тому Магриб і пустеля Сахара були тропіками. Цей процес дезертифікації (desert – пустеля) відбувається століттями. Сахель протягом століть був плавильним культурним котлом завдяки постійному потоку товарів через Сахару. Специфіка транс сахарського торгового шляху залежала від унікальних екологічних умов цього регіону. Завдяки європейським та арабським ринкам на півночі на цій торгівлі процвітало безліч африканських міст. У XIX ст. цей маршрут поступово вийшов з ужитку із прогресом сучасної інфраструктури, проте і зараз залишається важливим трафіком зброї. Домінуючою групою в регіоні були туареги.

Сахель переходить у Сахару, яку часто уявляють непрохідним простором, який фізично перешкоджав комунікації етнічних груп і народів або обміну товарами, віруваннями, звичаями та ідеями між суспільствами, які сформувалися по обидва боки пустелі. Герметичний кордон був проведений між цивілізаціями Стародавнього Єгипту та Нубії (Кушу), народами на південь від Сахари. Вважалося, що державотворення відбулося на південь від Сахари внаслідок арабських завоювань.

Східна Африка простяглася від узбережжя Червоного моря до Мозамбіку. Географічно вона складається з узбережжя Червоного моря, пустелі Данакіль, Ефіопського нагір'я, плато півострова Сомалі, Східно-Африканського плоскогір'я, вулканічного плато Кенії і плато Мозамбіку. Для Північного Сходу Африки через близькість Аравійського півострова і орографічного бар'єру Ефіопського нагір'я характерні спека і вкрай низьке зволоження.

Червоне море (лат. Sinus Arabicus, Mare Rubrum; араб. al-Bahr al-Ahmar) – це довга вузька смуга води, яка відокремлює Аравійський півострів від північно-східного рогу Африки (англ. Horn of Africa). Червоне море розташоване між Середземним морем та Індійським океаном. На західній стороні Червоного моря простягаються річка Ніл і її притоки, які складають основні водойми Судану. Географічне положення Червоного моря відіграє життєво важливу роль в історії країн, які виходять на берегові лінії Червоного моря в Африці. З відкриттям Суецького каналу Червоне море є найтеплішим і найсолонішим з усіх морів. Температура поверхневої води в липні-вересні досягає 30°–33° вище за Цельсієм (біля берегів вона піднімається до 36°) і опускається до 23°–27° у грудні-лютому. Береги Червоного моря рідко заселені, на них розташовано 12 портів.

В епоху еллінізму відкриття системи мусонів відновило пряму торгівлю з Індією через Червоне море; ця торгівля тривала протягом усього римського періоду. У візантійський період Червоне море було єдиним відкритим для Візантійської імперії торговим шляхом на Схід, що пояснює завзяття, з яким візантійці і їхні союзники-ефіопи боролися за контроль над морем з іудейським царством Хім'яра (південний Ємен). Базуючись на Ефіопському високогір'ї, давньоєфіопське християнське (монофізитське) царство Аксум у різний час контролювало територію, яка простягалася від Судану до берегів Червоного моря.

Аксумський цар Лалібела (1181–1221 pp.) заснував нову столицю, яку назвав Новим Єрусалимом. У вирубаних в скелях монастирях культивувалося монофізитство. Монастирі було досягненням інженерної думки, допомогу в будівництві здійснювали тамплієри. Протягом багатьох років Аксум контролював і Хім'яр, перш ніж втратити контроль над регіоном близько 270 р. Понад 200 років монофізитські царі Аксуму при підтримці візантійських православних імператорів боролися з іудейським царством і зороастрійськими шахиншахами Сасанідами за Червоне море.

Близько 520 р. аксумським царям вдалося повернути Червоне море. Бурхливі події VI ст. навколо Червоного моря стали тігелем ісламу. Війни за Червоне море кардинально змінили геополітику на Аравійському півострові, спричинивши підйом оаз Неджа та Хіджаза, де пророк Мухаммед оголосив своє віровчення через сто років. Починаючи з VII ст., араби контролювали Червоне море. Боротьба між двома монотеїстичними релігіями

(ісламом і християнством) була надзвичайно бурхливою в цьому регіоні. Ефіопія (за допомогою хрестоносців) чинила опір ісламу з XII до XV століття. Наприкінці XV – на початку XVI ст. ефіопські негуси отримали допомогу від нової християнської сили, яку представляли португальці.

Регіон Червоного моря історично сформував міст між Нубією (Кушем), з одного боку та культурами Месопотамії, Єгипту та Аравійського півострова з іншого боку. Червоне море було важливим торговим шляхом, доставляючи товари Індії та Далекого Сходу на ринки Єгипту та Європи. Відкриття Васко да Гамою морського шляху до Індії та турецька гегемонія поклали кінець міжнародній торгівлі на Червоному морі. Вона була відроджена з відкриттям Суецького каналу у 1869 р. Нині Червоне море є одним із найважливіших морських маршрутів у світі.

Від Африканського Рогу до Мадагаскару навколо мусульманських торгових поселень розвивалася самобутня мусульманська африканська культура суахілі. Вона знайшла своє вираження в однойменній мові, яка зберегла структуру мови банту з багатьма арабськими запозиченнями і поширилася по всій Східній Африці від узбережжя до великих озер, а звідти до річки Конго. Вплив ісламу прямо чи опосередковано відчувається в усьому регіоні Східної Африки.

Базова культурна єдність африканського континенту була закладена торгівлею, яка відбувалася між регіонами в період XII – XVI ст. Окрім золота, Африка експортувала оброблену та необроблену слонову кістку через Індійський океан до Аравії та Індії. Судан експортував рабів для армій Магрибу та Єгипту. Слід зазначити, що кількість рабів, вивезених до арабських країн із Судану та східного узбережжя Африки, коригувалася з трансатлантичною работоргівлею після відкриття Нового Світу, коли постачали робочу силу для американських плантацій.

«Ефіопія Заходу» (сучасна Західна Африка). «Західна Африка – термін, який використовується для позначення географічного регіону в межах Африканського континенту і включає країни Бенін, Буркіна-Фасо, Камерун, Кабо-Верде, Чад, Кот-д’Івуар, Екваторіальну Гвінею, Гамбію, Гану, Гвінею, Гвінея-Бісау, Ліберію, Малі, Мавританію, Нігер, Нігерію, Сенегал, Сьєрра-Леоне і Того» [4, с. 1]. Захід Африки – це насамперед ліси та лісосаванни Гвінейського узбережжя та дельта ріки Нігер. Термін Гвінея належить до західного узбережжя Африки від гирла Гамбії до дельти Нігера. Це узбережжя було тривалий час перифе-

рією, центром був Нігер Бенд – земля горіхів кола, золота, рабів і солі.

У XV ст. постачання рабів до Америки стало тут домінуючою діяльністю. Загалом Гвінейське узбережжя було мілким і заболоченим. Море не відіграло головної ролі в житті прибережних народів. У політичній і релігійній структурі переважали езотеричні товариства масок, які відповідали за ініціацію. Маски дозволяли тісніше контактувати із природним світом і захищатися від зовнішніх загроз. Нігер Бенд – джерело води і центр торгівлі Західної Африки.

Ісламізація регіону, який зараз охоплює Сенегал, Гамбію, Гвінею, Буркіна-Фасо, Нігер, Малі та Нігерію, була складним процесом. Магрибські торговці були основними рушійними силами впровадження ісламу у Західній Африці. Дуже швидко мусульманські купці-книжники стали радниками місцевих царів. У Західній Африці виникли три великі середньовічні імперії Гани, Малі і Сонгаї.

Сундіата (1217–1255 рр.) – засновник імперії Малі, був представником мисливського клану. Фільм Діснея «Король Лев» створений за мотивами легенди про цю людину. Сундіата не стільки був полководцем, скільки чаклуном, його називали король-чаклун. Взагалі значну роль у створенні імперії Малі поряд із хантерами відіграли гріоти – західноафриканські мандрівні історики-казкарі, поети та маги. Гріоти були радниками західноафриканських вождів. У традиційній західноафриканській культурі жоден гріот не міг існувати без вождя, а жоден вождь – без гріота. Гріот був дуже важливою людиною при дворі. Професія була спадковою. Гріот був у першу чергу речником царя. Всю інформацію із провінцій повідомляли гріоту, він розсилав гінців з указами у провінції. Він був вихователем принців; саме він проводив церемонії та організував свята. У кожному селі був свій гріот, який розповідав казки про битви, полювання, дива та багато іншого. Вони вважалися магами слова, бо слово має магію в тому, щоб відтворити історію та стосунки.

Значну допомогу Сундіаті надали марабути. Саме завдяки Сундіаті іслам поширився в Західній Африці. Його потомок Манса Муса (1307–32 рр.) зробив іслам державною релігією у 1324 р. За часів Манса Муси, найвідомішого із царів Малі, багато в чому через паломництво до Мекки в 1325 р. і візит до Каїру, де він витратив стільки золота, що ринок дорогоцінного металу тривалий час перебував у депресії, в Західній Африці відбувся триумф ісламу. Золото і сіль були основою економіки Малі. Тут було багато золотих

копалень, що зробило її найбільшим виробником дорогоцінних металів у Середньовіччі.

На руїнах імперії Малі виникла держава Сонгай (1430–1591 рр.). Хоча іслам був державною релігією, більшість населення в сільській місцевості тривалий час практикувала традиційні вірування. У XVII ст. в регіоні Нігер-Бенду було кілька центрів торгівлі та ісламської культури, серед яких найвідоміший Тімбукту. Основними торговими партнерами Сонгай були марокканські Мереніди та єгипетські мамлюки. Імперія Сонгай пала, коли Марокко завоювало державу в 1591 р. Транссахарська торгівля була важливим шлюзом для поширення ісламу в Африці. Середньовічні імперії та реформаційний рух XIX ст. стали другим і третім етапами поширення ісламу в Західній Африці. Західна Африка, одним своїм краєм розташована в західноафриканському Сахелі, а іншим – у північноафриканській Сахарі. Ця географічна територія має тривалу історію етнічного суперництва. Це етнічне суперництво відбувалося між арабськими й туарезькими племенами на півночі та чорними африканськими етнічними групами на півдні Сахелі.

Розвиток атлантичної торгівлі після приходу португальців відкрив широкі можливості для західноафриканського узбережжя, яке вважалося периферією. Сенегамбія та Атлантичний океан почали відігравати значну роль у геополітиці та комерції Західної Африки після географічних відкриттів Португалії. За межами долини Нігеру, де були великі ринкові міста, західноафриканські народи жили в сільській місцевості. Іслам тут не прижився. Селяни залишалися прив'язаними до власних місцевих культів, незважаючи на поверхневе навернення до ісламу.

У XV ст. Центральна Африка відкрила прямий зв'язок як із середземноморським світом ісламу, так і з атлантичним світом християнства» [1, с. 11]. Басейн озера Чад історично був осередком Центральної Африки. Басейн озера Чад займав близько 8% площі Африки. Клімат на більшій його частині сухий і спекотний, субекваторіальний і тропічний. Сучасне озеро Чад утворилося при деградації великого стародавнього водоймища, розміри якого перевищували 400 тис. кв. км.

Землі Центральної Африки багаті міддю, золотом та залізом. Різні етнічні групи та місцеві культури походять із одного джерела культур банту. Всі етнічні групи, які «народилися» в горнилі чотирьох століть работоргівлі та колоніалізму, є частиною культурного світу банту. «Однією важливою характеристикою, яка увійшла в неолітичний світ

Центральної Африки в останньому тисячолітті до нашої ери, було поширення нових мов. На них говорили у відносно процвітаючих і густонаселених районах саван і плато прикордонних земель Камеруну та Нігерії, вони відомі як мови банту, що означає просто мови племені банту [1, с. 6].

У банту панівним був зооморфний тотемізм. Провідними тотемами були леопард, лев, слон, видра, бегемот і собака. Банту витіснили більш ранні популяції негроїдних груп у непривітні ліси і савани, щоправда вони не мали політичної організації. Наприклад, коли у регіон прибула згуртована група скотарів-хамідів тутсі з півночі Африки, яка мала поняття влади і кастового суспільства, вони швидко створили державу. Через систему васалітету, в якій банту (хуту) отримували блага (худобу) в обмін на послуги і вірність, хуту були асимільовані до цієї держави.

Іншим прикладом є Хаусаленд у сучасній Північній Нігерії. Хаусаленд складався з системи міст-держав (Гобір, Каціна, Кано, Замфара, Кеббі і Заау). Поряд із Хаусалендом розташовувалося царство Канем біля озера Чад. Царство Канем процвітало як комерційний центр із IX до XIV ст. Держава стала мусульманською протягом IX ст. Сучасна Нігерія включає більшу частину Хаусаленду та Канем. До XIV ст. уся правляча еліта Хаусаленда була мусульманською. Як і правителі західноафриканських мусульманських держав, правителі Хаусаленда змішали місцеві релігійні практики та іслам.

Міські держави Хаусаленда тривалий час зберігали політичний формат міста-держави, кожним із них правив незалежний цар. Ці царі, названі царями Хабе Фулбе або старими царями Хаусаленда, правили над 14 містами, деякі з яких були номінально мусульманськими. Хауса, які говорять однією й тією ж мовою, дотримуються одних і тих же звичаїв і підкоряються одним і тим же політичним інститутам, складають одну із найважливіших етнічних груп Африки.

Термін хауса як етнонім для народів Хаусаленда з'явився в письмових джерелах лише в XVI – XVII ст. До цього часу ці народи були відомі під назвами їхніх конкретних міст чи царств. Хауса – мігранти з півночі Африки. Згідно легенді, засновником хауса був бербер Абу Язид, який повстав проти фатимідських каліфів. Після поразки в 948 р. рештки його армії перетнули Сахару і, завоювавши місцеве населення, утворили військовий клас імперії Борно.

Дуже цікавий опис розподілу функцій серед міст хауса. Одні міста стали центрами індіго,

оскільки їх заняттям було виробництво та фарбування текстилю, тоді як інші ринковими й військовими містами. Були й міста рабів, оскільки вони постачали рабську працю іншим містам хауса. З хауса пов'язана практика культивування горіхів кола (містять значний відсоток кофеїну), які є важливою частиною культури та релігії Африки, зокрема Нігері, Нігерії, Сьєрра-Леоне та Ліберії.

На початку XIX ст. в Хаусаленді виникла хвиля джихадів. Шейх Усман дан Фодіо заснував Сокотоський халіфат, який простягався на північ Нігерії, а також частини Нігеру та Камеруну. Іслам став особливістю культури Хауса-Фулані. Шейх Усман та лідери джихаду були пов'язані з суфійським братством Кадірія. Усман навчався у Кунта шейхів центральної Сахари. Шейх Усман дан Фодіо був першим главою Кадірії і султаном Сокото. Сокотоський халіфат здійснив щонайменше одну важливу політичну зміну в Центральній Африці, а саме з'єднав колишні незалежні міста-держави Хауса під центральним урядом. Шейх Усман застосував жорстокий військовий джихад для повалення старих царів. Сокотоський халіфат став найбільшим, найпотужнішим і найстійкішим із джихадських держав, які виникають у XVII – XIX ст.

Саутерн (Південна) Африка. Географічно Саутерн Африка складається з Південно-Африканського плоскогір'я, рівнини Калахарі, пустелі Наміб, Капських гір і Мадагаскара. На території Саутерн Африки виникли історичні області, зокрема Дамараленд, або північно-центральна частина Намібії, населена дамара. Дамараленд колись був центром німецької Південно-Західної Африки. Земля сан (бушменів) розташована в Ботсвані, дельта річки Окаванго. Це четверта за довжиною річкова система Саутерн Африки. Капське флористичне царство (фінбош у перекладі з африканас «прекрасний кущ») – одна із п'яти систем середньоземноморського типу.

Капське флористичне царство охоплює середземноморський кліматичний регіон Південної Африки від Західного мису і поширюється на схід до Східного мису. Вельд і Великий Уступ. Вельд – це південноафриканський степ, Великий Уступ – природний кам'яний мур над береговими рівнинами. Південна Африка включає Анголу, Ботсвану, Лесото, Малаві, Мозамбик, Намібію, Південну Африку, Свазіленд, Замбію та Зімбабве. Історію Південної Африки не можна писати як єдину розповідь, оскільки зміни географічних і політичних кордонів, зміни історіографічної традиції роблять це не можливим [3, с. 1].

«Першими європейцями, які потрапили в Південну Африку, були португальці, які в XV ст. пропливали навколо африканського узбережжя, сподіваючись перемогти іслам, знайшовши морський шлях до багатств Індії. Вони досягли царства Конго на північному заході Анголи в 1482–83 рр. На початку 1488 року Бартоломеу Діаш обійшов південний край континенту, а трохи більше десятиліття по тому Васко да Гама проплив уздовж східного узбережжя Африки, перш ніж потрапити до Індії. Хоча плавання спочатку були неперспективними, вони поклали початок інтеграції субконтиненту в нову світову економіку[3, с. 15].

Наприкінці XVI ст. уздовж узбережжя на південь від Луанди почали з'являтися добре організовані військові загоны, відомі як імбангала. Ці загоны уклали союз із португальцями і заснували царство Касанже. Протягом двох століть Касанже було головним центром работоргівлі Саутерн Африки. У XVII – XIX ст. торгівля рабами залишалася в центрі економіки Південної Африки, зокрема Анголи. Розширення плантаційного господарства у Новому Світі потребувало значної робочої сили. Португальці контролювали дельту четвертої річки Африки – Замбезі. Саме тут виникла система землеволодіння празо. Між XVII – XIX ст. празерос стали надзвичайно потужною афро-португальською етнічною групою. За допомогою армій рабів, відомих як чікунда, афро-португальські празерос займалися торгівлею рабами та слоновою кісткою, охопивши широку територію Східної та Центральної Африки.

Крім португальських анклавів в Анголі та Мозамбіку, іншою областю європейського поселення в Південній Африці у XVII – XVIII ст. було голландське поселення на мисі Доброї Надії. На відміну від Анголи та Мозамбіку, тут кліматичні умови були найсприятливішими для європейців. Дуже скоро через природний приріст на мисі Доброї Надії сформувалася значна колонія бурів (нідерландською мовою «бур» – фермер). Усі поселенці розмовляли голландською мовою та практикували кальвінізм, що призвело до культурної однорідності та почуття групової ідентичності. Переселенці почали називати себе африканерами. Південна Африка є батьківщиною апартеїду, або практики расової сегрегації, яка була скасована в 1994 році.

Висновки. Підсумовуючи наведене вище, слід зазначити, що Африка – другий за величиною материк – межує з Середземним і Червоним морями, Індійським та Атлантичним океанами. Африка має основні географічні та культурно-

історичні субрегіони: Магриб, Східну Африку, Західну Африку, Центральну Африку та Південну Африку. Африка практично навпіл поділяється перехідною зоною, яка складається з Сахеля та Сахари. Через цю зону пролягає стародавній транс сахарський торговий шлях, який поєднує всі частини материка в єдине ціле. В межах Африки свого часу існувала одна з чотирьох цивілізацій Стародавнього Сходу – єгипетська цивілізація.

Розповсюдження ісламу на території Африки залучило її до міжнародної торгівлі, до світової історії. Починаючи з епохи Ренесансу, християнський військовий і комерційний вплив збільшувався, що свідчать про важливість для Європи

африканського континенту. Боротьба за контроль над Індійським океаном та османська експансія були факторами, які визначили природний і культурно-історичний ландшафт Африки в епоху Нового часу. Відкриття Нового Світу стало ще одним фактором, який мав кардинальні наслідки для Африки в цивілізаційному, демографічному і політичному вимірі.

Це дослідження є відправною точкою для наступних розвідок із метою розширення перспектив історичної географії Африки в контексті просторо-часових відносин африканського материка з регіоном Середземномор'я, акваторіями Індійського та Атлантичного океанів.

Список літератури:

1. The History of Central and Eastern Africa / edited by Amy McKenna. New-York : Rosen Education Service, 2011. 205 p.
2. The History of Northern Africa / edited by Amy McKenna. New-York : Britannica Educational Pub, 2011. 179 p.
3. The History of Southern Africa / edited by Amy McKenna. New-York : Britannica Educational Pub, 2011. 240 p.
4. The History of Western Africa / edited by Amy McKenna. New-York : Rosen Education Service, 2011. 221 p.

Kudrya I.G. THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF AFRICA: POSTCOLONIAL STUDIES

The African continent has an important not only geographical location but also an interesting historical past. One of the main features of Africa was the presence of several waves of migrants. African peoples have been repeatedly influenced by Islamic and Christian cultures in the course of historical development. From ancient times to modern times, a large number of migrants came to the continent. They actively introduced new cultural and civilizational values and methods of nature management. The colonial period of African history had a significant impact on the development of the region, on the formation of the modern African landscape and society. In order to understand the current stage of Africa's development, it is important to pay attention to the historical geography of Africa. The facts of the historical development of Africa determine the task of an objective and comprehensive analysis of the main trends, results, significance and prospects of studies of African history and geography.

The relevance of the study is due to the fact that in the modern world environmental, migration and socio-cultural processes in Africa are of great interest. The African continent is at the center of global issues related to the global environmental and migration crisis. The growing socio-political interest in them determines the need to study the historical geography of Africa. At the same time, this work is relevant in scientific terms. There is still no specific study that summarizes the achievements of domestic and foreign historical geography of Africa.

The article deals with various problems of pre-colonial, colonial and post-colonial historical geography of Africa, which gives an opportunity to analyze the historical and geographical facts and evaluate the extent of their study, as well as identify the directions of research conducted in this field of historical knowledge, and determine the prospects for further development. The material considered is a contribution to the modern evolution of studies of the historical geography of Africa.

Key words: Africa, historical geography, post-colonial studies, continent, landscape, society.

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ЛИСТІВКИ ПОШТОВІ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ» (ІНВЕНТАРНА ГРУПА «ФІЛАТЕЛІЯ»)

Шевченківські листівки поштові у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» належать до декількох інвентарних груп, а саме до групи «ПХІМ» (Переяслав-Хмельницький історичний музей), «НДФ» (науково-допоміжний фонд), «ФТ» («Філателія»).

Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» по інвентарній групі «Філателія» («ФТ») із метою подачі опису тих музейних предметів, які становлять частину колекції шевченкіани заповідника, зокрема листівок поштових.

Опрацьовано картотеку інвентарної групи «Філателія» («ФТ») у номінації шевченківські листівки поштові та зроблені описи відповідно до інвентарних карток і науково-уніфікованих паспортів НІЕЗ «Переяслав». На основі фондових матеріалів досліджено джерело надходження, розміри, техніку, матеріал музейного предмета, час і місце побутування. Цінним для дослідження є особи та події, пов'язані з цим музейним експонатом.

В інвентарній групі «ФТ» («Філателія») нараховується 31 поштова листівка на шевченківську тематику. Всі листівки зазначеної групи видані у II пол. ХХ ст. різними видавництвами, зокрема видавництвом «Мистецтво», «Радянська Україна», видавництвом Міністерства зв'язку України, Державним видавництвом образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР тощо.

На листівках представлено шанування пам'яті про Тараса Шевченка: його автопортрети, портрети поета різних художників, зображення музеїв, які носять його ім'я. За допомогою листівок філателістичної шевченкіани можна ілюстративно подати життя поета, його творчість як художника, високу повагу до його імені та творчого доробку з боку суспільства. Розглянуті у статті листівки були здані до фондів заповідника у 2007–2008 роках. Основна їх частина належала вчительці української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівні, яка використовувала їх на уроках.

У статті введено до наукового обігу музейні предмети інвентарної групи «Філателія» («ФТ») із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», зокрема колекцію шевченківських листівок. Ці матеріали є продовженням дослідження шевченкіани із колекції заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора та слугуватиме для створення каталогу музейних предметів на шевченківську тематику.

Ключові слова: шевченківська листівка поштова, розмір, техніка, матеріал, інвентарна група «Філателія».

Постановка проблеми. «Шевченкіана фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» є науковим дослідженням автора. Актуальність цієї проблематики полягає у вивченні, обробці фондово-облікової документації шевченкіани, яка відноситься до інвентарної групи «Філателія», та введенні їх до наукового обігу. На цьому етапі розглядається колекція листівок, які складають частину образотворчих і письмових джерел шевченкіани фондової колекції заповідника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Натепер відсутнє цілісне дослідження колекції листівок із фондового зібрання НІЕЗ «Переяс-

лав», які належать до різних інвентарних груп. Вийшла друком стаття Л.І. Гладун «Філокартична шевченкіана в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», у якій автор дає характеристику колекції листівок інвентарної групи ПХІМ [1, с. 79–82].

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» по інвентарній групі «Філателія» («ФТ») з метою подачі опису тих музейних предметів, які становлять частину колекції шевченкіани заповідника, зокрема листівок поштових.

Виклад основного матеріалу дослідження. Філателія фондового зібрання представлена не лише поштовими марками, але й ілюстративними конвертами, поштовими листівками, а також відбитками ювілейних, пам'яткових штемпелів і навіть календарних поштових штемпелів населених пунктів, які мають відношення до відповідної особистості чи події. Шевченківські листівки поштової у фондовій колекції НІЕЗ «Переяслав» належать до декількох інвентарних груп, а саме до групи «ПХІМ» (Переяслав-Хмельницький історичний музей), «НДФ» (науково-допоміжний фонд), «ФТ» («Філателія»). В інвентарній групі «ФТ» («Філателія») нараховується 31 поштова листівка на шевченківську тематику.

Автор наводить описи музейних предметів інвентарної групи «Філателія» («ФТ»), подані за інвентарними картками та науково-уніфікованими паспортами фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав»:

1. ФТ-4616 КВ-38933 Листівка поштова «Музей Т.Г. Шевченка в Каневі», видавництво «Радянська Україна», 80-ті рр. ХХ ст., фото М. Семоченка. У центрі листівки зображено будинок музею, навколо дерева, сходами йдуть люди. Знайдено у Бови Зої Федорівни, яка проживає у м. Переяславі, вул. Велика Підвальна, 82, 2007 р., 10,5x14,5 см, папір, фотодрук [2].

2. ФТ-4614 КВ-38931 Листівка поштова «Пам'ятник Т.Г. Шевченку біля історичного музею м. Переяслава», 60-ті рр. ХХ ст., фото І. Охріменка. На передньому плані зображено пам'ятник Т.Г. Шевченку в м. Переяславі, на задньому плані – будинок колишнього історичного музею. навколо – дерева та кущі. Знайдено у Бови Зої Федорівни, яка проживає у м. Переяславі, вул. Велика Підвальна, 82, 2007 р., 8,5x14 см, папір, фотодрук [2].

3. ФТ-4944 КВ-40021 Листівка поштова «По шевченківських місцях», 80-ті рр., ХХ ст., Міністерство зв'язку СРСР, фото Г. Буланова, С. Филипчака, худ. І. Мартинов. Листівка має згин по вертикалі. Титульна сторінка – пам'ятник Т.Г. Шевченку в Черкасах, на звороті – пам'ятник Т.Г. Шевченку в Каневі, на розгортці – вітальний напис. Знайдено у Зубер Світлани Миколаївни, яка проживає у м. Переяславі, вул. Песклова, 13, 2007 р., 15x9,4 см, папір, фотодрук. Листівка зберігалася в архіві М.І. Сікорського, колишнього генерального директора НІЕЗ «Переяслав» [2].

4. ФТ-4983 КВ-40110 Листівка поштова із зображенням пам'ятника Т.Г. Шевченку в м. Києві, 70-ті рр. ХХ ст., Міністерство зв'язку СРСР, фото Р. Якименка, скульптор Є. Манізер, архітектор Є Левінсон. На листівці зображена весняна пора

року, на передньому плані – квітучі тюльпани. Знайдено у Зубер Світлани Миколаївни, яка проживає у м. Переяславі, вул. Песклова, 13, 2007 р., 10,6x15 см, папір, фотодрук [2].

5. ФТ-5052 КВ-40332 Листівка поштова «Канів. Пам'ятник Т.Г. Шевченку» (з комплекту листівок про Шевченківський заповідник у м. Каневі), видавництво «Мистецтво», Київ, 1963 р., фото Г. Градова. На високому постаменті зображено пам'ятник Т. Шевченку, біля підніжжя лежать вінки, поруч стоїть невеличка група людей. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,7x10,5 см, папір, фотодрук [2].

6. ФТ-5053 КВ-40333 Листівка поштова «Канів. Музей Т.Г. Шевченка» (з комплекту листівок про Шевченківський заповідник у м. Каневі), видавництво «Мистецтво», Київ, 1963 р., фото Г. Угриновича. На листівці зображено двоповерховий будинок із двосхилим дахом, перед ним – кущі та дерева. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,7x10,5 см, папір, фотодрук [2].

7. ФТ-5054 КВ-40334 Листівка поштова «Канів. На Тарасовій горі» (з комплекту листівок про Шевченківський заповідник у м. Каневі), видавництво «Мистецтво», Київ, 1963 р., фото Г. Угриновича. На листівці зображено загальний вигляд Тарасової гори: на передньому плані – ряд кущів і дерев, на певній відстані посередині височить пам'ятник Т.Г. Шевченку, а біля його підніжжя зображено групу людей, вдалині видніється річка Дніпро. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,7x10,5 см, папір, фотодрук [2].

8. ФТ-5055 КВ-40335 Листівка поштова «Канів. Інтер'єр музею Т.Г. Шевченка» (з комплекту листівок про Шевченківський заповідник у м. Каневі), видавництво «Мистецтво», Київ, 1963 р., фото Г. Угриновича. На листівці зображено фрагмент Канівського музею Т.Г. Шевченка: скульптурне зображення в повний зріст Т.Г. Шевченка, за його спиною – вікна з вітражами. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,7x10,5 см, папір, фотодрук [2].

9. ФТ-5056 КВ-40336 Листівка поштова «Канів. В одному із залів музею Т.Г. Шевченка» (з комплекту листівок про Шевченківський заповідник у м. Каневі), видавництво «Мистецтво», Київ, 1963 р., фото Г. Угриновича. На листівці зображено фрагмент одного із залів музею Т.Г. Шевченка в Каневі. На передньому плані – скульптура кобзаря, за його спиною стоїть російський поет О. Пушкін, слухаючи спів останнього. На задньому плані – невелика скульптура маленького Тараса, на стінах – картини та анотації. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,7x10,5 см, папір, фотодрук [2].

10. ФТ-5057 КВ-40337 Листівка поштова «Форт Кара-Бутак» (1848 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На передньому плані зображена невелика річка, зліва – троє осіб, далі видніється верблюд і дах малої споруди, на задньому плані – фортеця з міцними спорудами та масивною баштою. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,7 см, папір, літографія, фотодрук [2].

11. ФТ-5058 КВ-40338 Листівка поштова «Казахські діти-байгуші» (1853 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці зображено двох казахських хлопчиків, які просять біля дверей милостиню, за ними стоїть Т.Г. Шевченко, на дверях висить кашкет. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,7 см, папір, літографія, фотодрук [2].

12. ФТ-5059 КВ-40339 Листівка поштова «Натурниця» (1840 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На передньому плані зображена жінка-натурниця на ліжку з відкритим торсом спиною до глядача, її ноги прикриті ковдрою, на задньому плані – завіса. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,8 см, папір, літографія, фотодрук [2].

13. ФТ-5060 КВ-40340 Листівка поштова «Солдат і смерть» (літографія 1844 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці на передньому плані зображено

солдата в повному обмундируванні царської армії середини XIX ст. в головному уборі з люлькою в зубах, перед ним – смерть у вигляді жіночого скелета з фатою на голові. Вона обв'язана плахтою та попередницею з косою, яку віддає солдатові. На задньому плані змальовано вітряк і селянську хату, біля неї стоїть солдат. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

14. ФТ-5062 КВ-40342 Листівка поштова «Автопортрет» (1860 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці – погрудне зображення чоловіка середнього віку, в анфас, у пальто з коміром та смушевою шапкою, довгими вусами. Внизу ледь помітний підпис: «Т. Шевченко». Нижче, у кружечку, ініціали автора «Т. Ш.». Малюнок виконаний способом гравірування на металевій пластині за допомогою методу протравлювання азотною кислотою – офорт. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

15. ФТ-5063 КВ-40343 Листівка поштова «Т.Г. Шевченко» (1859 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст. На листівці – погрудне зображення чоловіка в анфас, у сюртуці, костюмі та краватці, без головного убору, з вусами. Внизу підпис: «Т. Шевченко». Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,5x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

16. ФТ-5064 КВ-40344 Листівка поштова «У Решетилівці» (1845 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці зображено в'їзд у населений пункт. На передньому плані – невелика група людей, справа на пагорбі стоїть хата, неподалік – копиця сіна. Все обгороджено тином. Зліва – каплиця, а вдалині видніється церква. Картина намальована і зафарбована в коричневий колір – сепія. Знайдено у жителя с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

17. ФТ-5065 КВ-40345 Листівка поштова «Казашка» (1856 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На лис-

твіці на передньому плані зображена жінка в повний зріст, боса, яка в зажурливому стані сперлась на ручну ступу, поряд розкидані різноманітні речі побуту, трохи далі під юртою сидить хлопець у головному уборі, але без натільної сорочки, за ним – напіврозкрита юрта. З лівої сторони на перекладині сидить птах, який тікає від собаки. Малюнок зафарбований у коричневий колір – сепія. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

18. ФТ-5066 КВ-40346 Листівка поштова «У в'язниці» (1856 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці відтворена камера в'язниці, де на передньому плані зображені два в'язні: один сидить на кам'яній підлозі босий, а другий лежить (теж босий). Вони між собою з'єднані металевими кайданами. На задньому плані – теж група в'язнів, а біля дверей – тюремний наглядач, вгорі на проволочі сушиться сорочка. Малюнок виконаний темно-брунатною аквареллю. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

19. ФТ-5067 КВ-40347 Листівка поштова «Пожежа в степу» (1848 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці зображений степ у нічний час. На передньому плані зліва сидить невелика група людей навколо багаття біля юрти, далі вершник напуває коня посеред озера. На задньому плані видніється табір, обгороджений возами, вдалині – велике зарево вогню (пожежа в степу). Картина виконана темно-коричневими, червоними, сірими кольорами. Внизу міститься ледь помітний підпис «Т. Шевченко. 1848». Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,8 см, папір, літографія, фотодрук [2].

20. ФТ-5068 КВ-40348 Листівка поштова «Автопортрет» (1857 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці – портрет Т.Г. Шевченка: погрудне зображення чоловіка в анфас, одягненого в свиту без головного убору, з чорною густою бородою та вусами. Збоку: «1857», а внизу дарчий напис: «Михайлу Семеновичу Щепкіну на пам'ять.

24 декабрь 1857». Автопортрет виконаний чорним і білим олівцем. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 16x11 см, папір, літографія, фотодрук [2].

21. ФТ-5069 КВ-40349 Листівка поштова «Селянська родина» (1843 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці на передньому плані зображена селянська сім'я: чоловік та жінка, одягнені в літній селянський одяг, на голові у жінки – очіпок, біля них маленька дитина, яка робить перші самостійні кроки. Справа – собака, яка спостерігає за сім'єю. На задньому плані видніється хата, на причілку якої сидить дід – старший господар двору. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

22. ФТ-5070 КВ-40350 Листівка поштова «Хата батьків у Кирилівці» (1843 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці зображена старенька дерев'яна хата батьків Т. Шевченка, під соломою, в зруб. Перед хатою на тину і на кілку висять горщики. Внизу підпис у дужках «Хата Шевченка», ще нижче – «По указанию самого Шевченка». Малюнок виконаний олівцем. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

23. ФТ-5071 КВ-40351 Листівка поштова «Місячна ніч на Кос-Аралі» (1848–1849 рр.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці зображене чорне небо, над горизонтом – повний місяць, внизу – заплава моря, невелика коса, на березі видніється якір, а з іншого боку – собака, недалеко від берега – три човни та зарослі очерету. Малюнок виконаний акварельними фарбами. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,7 см, папір, літографія, фотодрук [2].

24. ФТ-5072 КВ-40352 Листівка поштова «Портрет Айри Олдріджа» (1858 р.), видавництво «Мистецтво», Київ, II пол. XX ст., худ. Т.Г. Шевченко. На листівці портретне зображення Айри Олдріджа, американського негртянського актора-трагіка (1807–1867), який виступав у теа-

трах Нью-Йорка, Лондона й інших європейських країнах, у Росії. Погрудне зображення в легкому сюртуці, білу сорочку прикрашає французька бабочка, кучеряве волосся, без головного убору, з вусами. Внизу справа надпис, зроблений рукою автора: «1858. Т. Шевченко. 25 декабрю». Малюнок виконаний італійським і білим олівцями. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 15x10,7 см, папір, літографія, фотодрук [2].

25. ФТ-5073 КВ-40353 Листівка поштова «Т.Г. Шевченко», худ. І. Рєпін, 1888 р., Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, Київ, 1961 р. На листівці зображено портрет Т.Г. Шевченка в анфас. Погрудне зображення, одягнений у легке демісезонне розстебнуте пальто. без головного убору, з вусами. На звороті – дарчий напис. Знайдено у жительки с. Циблі Переяславського району, колишньої вчительки української мови та літератури Циблівської восьмирічної школи Хоменко Дарії Іванівни, 2008 р., 14,5x10,5 см, папір, літографія, фотодрук [2].

26-30. ФТ-5198 (1-5) КВ-41056 Серія фотолистівок поштових:

1. Фотолистівка поштова «Пам'ятник Т. Шевченку», фото В. Халакова, видавництво «Радянська Україна», 1967 р. Знайдено у жительки м. Переяслава Барабаш Т.К., яка проживає по пров. Літописний, 5, 2008 р. Серія присвячена 50-річчю Жовтневої революції, 14,8x10,5 см, папір, друк [2].

2. Фотолистівка «Вид на береги Дніпра з Володимирської гірки», фото І. Кропивницького, видавництво «Радянська Україна», 1967 р. Зображено пам'ятник князю Володимирі. Знайдено у жительки м. Переяслава Барабаш Т.К., яка проживає по пров. Літописний, 5, 2008 р. Серія присвячена 50-річчю Жовтневої революції, 14,8x10,5 см, папір, друк [2].

3. Фотолистівка «Музей українського мистецтва», фото І. Кропивницького, видавництво «Радянська Україна», 1967 р. Зображено пам'ятник князю Володимирі. Знайдено у жительки м. Пере-

яслава Барабаш Т.К., яка проживає по пров. Літописний, 5, 2008 р. Серія присвячена 50-річчю Жовтневої революції, 14,8x10,5 см, папір, друк [2].

4. Фотолистівка «Академічний театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка», фото І. Кропивницького, видавництво «Радянська Україна», 1967 р. Зображено пам'ятник князю Володимирі. Знайдено у жительки м. Переяслава Барабаш Т.К., яка проживає по пров. Літописний, 5, 2008 р. Серія присвячена 50-річчю Жовтневої революції, 14,8x10,5 см, папір, друк [2].

5. Фотолистівка «Готель «Дніпро»», фото І. Кропивницького, видавництво «Радянська Україна», 1967 р. Зображено пам'ятник князю Володимирі. Знайдено у жительки м. Переяслава Барабаш Т.К., яка проживає по пров. Літописний, 5, 2008 р. Серія присвячена 50-річчю Жовтневої революції, 14,8x10,5 см, папір, друк [2].

31. ФТ-5203 КВ-41107 Листівка поштова «Тарас Шевченко», Київ, 1921 р. На листівці зображено портрет Т.Г. Шевченка, одягнутого в кожух із великим відкладним смушковим коміром, у піджак, сорочку з бантом, на голові смушева шапка. На звороті листівки – напис «Открытое письмо», нижче напис «Листівка». У лівому верхньому кутку зображено декоративний орнамент – розпис. Нижче друкованими літерами напис Ф. Красицького від руки: «На спомин 107-х роковин зо дня народження і 60-х зо дня смерті. Підварське товариство «Просвіта», 26 лютого 1921 року». Знайдено у Близнюк І.Г., у м. Київ, вул. Бойченка, 5, кв. 2, 2004 р., 14,х9 см, папір, фарба, чорнило, друк, рукопис. Зберігалося в особистому архіві Близнюка Г.С., який отримав вітання у вигляді цієї листівки. Передала до фондів музею його дочка Інна Григорівна [2].

Висновки. Проаналізовано та введено до наукового обігу музейні предмети інвентарної групи «Філателія» («ФТ») із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», обліковані та записані в інвентарній книзі № 5. Ці матеріали є продовженням дослідження шевченкіани із колекції заповідника, є одним із розділів наукової теми автора та слугуватимуть для створення каталогу музейних предметів на шевченківську тематику.

Список літератури:

1. Гладун Л.І. Філокартична шевченкіана в зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: Український вимір. Міжнародний збірник інформаційних, освітніх, наукових, методичних статей і матеріалів з України та діаспори. Чернігів, 2012. 111 с.

2. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 5.

Kukhareva N.M. SHEVCHENKO'S POSTCARDS LETTERS FROM THE FUND COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC RESERVE "Pereyaslav" (INVENTORY GROUP «PHILATELY»)

Shevchenko's postcards in the stock collection of NHER "Pereyaslav" belong to several inventory groups, namely, the group "PHYM" (Pereyaslav-Khmelnytsky History Museum), "ND"» (scientific-auxiliary fund), "FT" ("Philately"). The purpose of the article is to study the stock records of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereyaslav" in the inventory group "Philately" ("FT") in order to provide a description of those museum items that are part of the collection Shevchenkiana of Reserve, in particular, post.

Card catalogue of inventory group "Philately" ("FT") in nomination Shevchenko's postcards was mailed and were made descriptions in accordance with the inventory cards and scientific and unified passports of NHER "Pereyaslav". On the basis of stock materials the source of income, dimensions, technique, material of the museum object, time and place of residence were investigated. Persons and events associated with this museum exhibit are valuable for research.

In the inventory group "FT" ("Philately") there are 31 postcards in Shevchenko's subjects. All postcards of this group were issued in the 2 half of the XX century various publishing houses, in particular, the publishing house "Art", "Soviet Ukraine", the publishing house of the Ministry of Communication of Ukraine, the State publishing house of fine arts and music literature of the USSR, etc.

The postcards honor the memory of Taras Shevchenko: his self-portraits, the poet's portraits of various artists, and the image of museums bearing his name. With the help of leaflets of the philatelic Shevchenkiana, one can illustrate the poet's life, his work as an artist, his high respect for his name, and his creative achievements. The leaflets discussed in the article were submitted to the Reserve Funds in 2007–2008. The major part of the leaflets belonged to the teacher of Ukrainian language and literature of Tsybly's eight-year school, Khomenko Daria Ivanivna, who used them in lessons.

The article introduces to the scientific circulation the museum objects of the inventory group "Philately" ("FT") from the stock collection of NHER "Pereyaslav", in particular, the collection of Shevchenko's leaflets. These materials are continuation of the study of the Shevchenko's collection from the Reserve's collection, which is one of the sections of the author's scientific topic and will serve to create a catalog of museum items on the Shevchenko's subject.

Key words: *Shevchenko postcard, size, technique, material, inventory group "Philately".*

Семергей Н.В.

Українська медична стоматологічна академія

НОВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

У статті розглянуто стан, проблематику та динаміку відображення в новітньому історіографічному дискурсі історії зародження та розвитку української періодики у другій половині ХІХ – першій третині ХХ століття. З'ясовано, що вивчення історії української преси здійснюється у кількох академічних центрах: Науково-дослідному інституті пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України, Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка та інших. Виявлено, що у вивченні місця та ролі української періодики у національно-культурному відродженні можна прослідкувати певну закономірність: спочатку вчені зосереджувалися на аналізі динаміки, характеру, кількісних та якісних показників розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької, а сьогодні значного поширення набуває висвітлення регіональних та мікроісторичних аспектів функціонування української періодики. Зроблено висновок, що історики звертали увагу на те, що друга половина ХІХ століття стала періодом швидкого зростання кількості та тиражу української періодики, а її поширення набуло статусу впливового чинника національно-культурного руху, сприяло не лише піднесенню української мови та літератури, але й політизації національного руху, його переходу в державотворчий етап. Розвиток періодичних видань доби Української національної революції 1917–1921 років науковці розглядають як необхідний складник державотворення, основний механізм національного просвітництва та соціальної комунікації із населенням. Натомість подальші зміни змісті та характері розвитку української преси у 20–30-х роках ХХ століття історики пов'язують із її інспіруванням більшовицькою ідеологією, набуттям пропагандистських функцій та зміною статусу із національно орієнтованої на марксистське та комуністичне спрямування. Виснувано, що історики одностайні в думці про те, що поширення української періодики не лише збагатило вивчення та популяризацію української мови, але відіграло вирішальну роль у політизації національного відродження, підготовці та реалізації державотворчих змагань 1917–1921 років.

Ключові слова: українська періодика, українське національно-культурне відродження, новітня історіографія, часопис, газета, журнал, суспільно-політична преса, літературно-мистецька преса.

Постановка проблеми. Первні сучасного інформаційного суспільства, без сумніву, належать інформаційній революції середини ХVІ століття, заснованій німецьким першодрукарем Й. Гутенбергом. Його справа відіграла виняткову роль у побудові новоєвропейської цивілізації, кардинально змінила людину та її розуміння світу. У той же час реальний ефект друкування для суспільно-політичного та соціокультурного життя було вияскравлено появою на межі ХVІ–ХVІІ століть періодичних видань, просвітницький та пропагандистський вплив яких важко переоцінити. Періодика швидко та впевнено завоювала місце ключового чинника політичних, соціальних, економічних, культурних, релігійних та геополітичних змін. Європейська впливовість періодичної

преси була верифікованою й в українському історичному поступі нового часу. Справжнім драйвером українського національного відродження у середині ХІХ століття стала поява українських за мовною ознакою періодичних видань, кількість яких зростала експоненційними темпами. В історіографії усталилася думка, що першою українською газетою була «Зоря Галицька», яка побачила світ 1848 року. Поширення української періодики не лише збагатило вивчення та популяризацію української мови, але відіграло вирішальну роль у політизації національного відродження, підготовці та реалізації державотворчих змагань 1917–1921 років [6].

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати стан, тенденції та особливості науково-

історичного осмислення процесів зародження та розвитку української періодики у другій половині XIX – першій третині XX століття, з'ясувати історіографічну оцінку місця та ролі україномовної преси у піднесенні національного-культурного відродження, його еволюції у контексті політичних та державницьких пріоритетів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У новітній історіографії тема зародження та розвитку української періодики поступово виборювала статус окремого предмета дослідження. Перші системні розвідки про історію становлення української преси з'являються у другій половині 90-х років XX століття. З часом вивчення історії української преси набуває міждисциплінарного статусу, адже відповідні студії перебувають на межі між предметної взаємодії історії України, культурології, літературознавства, а також нової галузі пізнання – соціальних комунікацій. В межах спеціальних історичних дисциплін сформувалася нова галузь – пресознавство, яка розглядає матеріали газет, журналів, альманахів, часописів як багатопланове та інформативне історичне першоджерело. Такий підхід є виправданим, адже періодика містить як опубліковані законодавчі акти, документи, статистичні повідомлення, програми партій і статuti товариств, так й публікації в основі яких покладено подієво-фактичний матеріал, що дає змогу розглядати матеріали періодики як одне з основних джерел для висвітлення суспільно-політичної та соціокультурної історії [14, с. 9].

На початковому етапі вивчення історії української преси одним із ключових питань, навколо якого велися дискусії, була проблема понятійно-категоріального розмежування понять: «початок преси в Україні» та «початок української преси». Корифей та один із засновників українського пресознавства львівський історик М. Романюк відповідаючи на нього наголошував, що в першому випадку в центрі уваги повинна бути історія виникнення преси на етнічних українських землях, а в другому – початок україномовної преси. Окреслюючи необхідні хронологічні межі дослідник стверджував, що першою іншомовною газетою на українських землях був часопис «Gazette de Leopold» (1776 рік), а першою українською – «Зоря Галицька» (1848 рік) [14, с. 13].

Дослідники, аналізуючи українську пресу як предмет історичного пізнання, наголошують на її особливих атрибутах, зокрема: усі періодичні видання є свідками певної епохи або періоду; редакторами, публіцистами, видавцями та дописувачами часописів були люди із суб'єктивним

баченням і сприйняттям реалій свого часу, тому кожне окремо взяте видання є обмеженим в об'єктивності відображення історичної дійсності; опублікована інформація може мати відкритий або прихований характер; специфікою української журналістики була роз'єднаність українського народу, тому газети та журнали функціонували в неоднакових суспільно-політичних умовах; українська преса як виразник поневоленого народу ніколи не мала фінансової державної підтримки, а існувала на кошти окремих меценатів, товариств, політичних партій [14, с. 16].

Перші кроки у науковому вивченні історії української преси було здійснено на базі діяльності спеціалізованих академічних центрів. До них передусім віднесемо Науково-дослідний інститут пресознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника НАН України заснований 1993 року (тогочасна назва – Науково-дослідний центр періодики). Амбіційність його основних завдань полягала в первинному опрацюванні та систематизації багатотомного репертуару українських періодичних видань XIX-XX століть, висвітленні історії, специфіки та динаміки становлення української періодичної преси [7, с. 352].

У межах цього науково-дослідного центру сформувалася наукова школа вивчення української періодики. Її представники – засновник Інституту М. Романюк, сьогоднішній директор М. Сніцарчук, науковці Н. Антонюк, М. Галушко, М. Комариця, О. Дроздовська, Р. Романюк, М. Пелипець та інші. Наукова установа здійснює бібліографічну роботу з аналітичного опису українських періодичних видань, виступає організатором наукових конференцій, видавцем профільних монографічних, енциклопедичних та довідкових видань. Так науковцями було започатковано видавничі серії «Періодичні видання міст України», «Пам'ятки бібліографії української преси», «Українська періодика за кордоном» та «Періодичні видання регіонів України». Світ побачили такі збірники як «Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.)» [21], «Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.)» [23], «Українські часописи Львова 1848–1939 рр.» [22], «Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.)» [24], «Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944 рр.)» [25], «Періодика Західної України 20–30-х років XX століття: матеріали до бібліографії» [13]. У 2007 році було розпочато підготовку історико-бібліографічного видання «Українська преса XIX–XX ст. в Україні та світі» [20].

Інститутом також готується та видається «Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства», у якому висвітлюються нові історичні матеріали щодо розвитку знань про зародження української періодики в імперську добу. Станом на 2018 рік світ побачило 27 чисел збірника.

Вагому роль в активізації досліджень генези української періодики становило започаткування у 1993 році Львівською національною науковою бібліотекою України імені В. Стефаника Всеукраїнської конференції «Українська періодика: історія і сучасність» [19]. Станом на 2018 рік було проведено дванадцять зібрань, на яких представлено сотні доповідей та повідомлень з історії, теорії та методології розвитку української періодичних видань починаючи із другої половини XIX століття й до сьогодні. Обов'язки головного редактора виконував вже згадуваний історик М. Романюк.

Наукові надбання Науково-дослідного інституту пресознавства полягають передусім у розробленні теоретико-методологічних засад вивчення історії української періодики. Методологічну цінність становить запропонована науковцями періодизація історії розвитку української преси. На основі проблемно-хронологічного та регіонального принципів увесь процес становлення української періодики дослідники поділили на чотирнадцять періодів. Для нашого дослідження інтерес становлять перші періоди, зокрема: зародження та становлення української журналістики від найдавніших часів до середини XIX століття; формування журналістських систем у 60–90-ті роки XIX століття; українська журналістика епохи першої народної революції 1898–1907 років; українська журналістика 1905–1914 років; українська періодика Першої світової війни 1914–1917 років; українська преса періоду революції в Росії та національно-визвольних змагань України 1917–1920 років; преса Радянської України 20–30-х років XX століття; західноукраїнська преса 20–30-х років XX століття; українська еміграційна преса 20–40-х років XX століття [7, с. 353].

Погоджуємося із висновками М. Романюка про те, що діяльність Інституту відіграла вагому роль у вивченні практично недослідженої на той час проблеми зародження української періодики. Аналізуючи суспільний контекст появи перших періодичних видань вчений зазначав, що втративши всі можливості щодо захисту державно-політичних прав в імперський російсько-австрійський період, українське суспільство виступило на захист свого національно-культурного життя засобом преси,

яка «... ставала в обороні прав і свобод корінного населення, не давала згаснути прагненням до державної незалежності, активно пропагувала гасла політичної боротьби. Населення різних регіонів України, яке опинилося під владою світових імперій, а також українські емігранти в багатьох країнах світу завжди усвідомлювали свою історичну спільність та єдність. Ідея возз'єднання всіх земель України була центральною в громадсько-політичному житті українців, провідною темою публікацій більшості періодичних видань» [15, с. 109–110].

Вагому роль у досягненні пріоритетів цілісного, повного та об'єктивного висвітлення історії української преси, виробленні методологічних засад її аналізу, підготовці бібліографічних матеріалів відіграла діяльність Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (А. Москаленко, В. Різун, Н. Сидоренко та інші). Вчені зокрема звернули увагу на регіональний та зарубіжний аспекти розвитку української періодики у XIX столітті. Завдяки зусиллям науковців світ побачили такі збірники матеріалів як «Періодичні видання Катеринослава і Катеринославської губернії (1838–1917)», «Періодичні видання Полтавської губернії (1838–1917)» та інші. Дослідники також вивчали специфіку розвитку україномовних періодичних видань у США, Канаді, Німеччині, Італії, Болгарії, Швейцарії та інших зарубіжних країнах [7, с. 355–356].

Важливими центрами із вивчення історії української преси також є Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, у якій засновано відділ пресознавства та Книжкова палата України імені Івана Федорова. Їхня діяльність спрямована на всебічне вивчення, систематизацію та впорядкування газетної періодики, її бібліографування, забезпечення доступу дослідників для її вивчення. Фонди книгозбірень містять раритетні примірники перших україномовних газет, а науковці та бібліографи займаються питаннями розробки теоретичних засад та бібліографічного забезпечення актуалізації та вивчення історії української преси у новітньому історіографічному наративі.

Завершальним акордом із вивчення історії української періодики у минулому тисячолітті стало перевидання в Україні системного дослідження історика української еміграції А. Животка «Історія української преси», яке було підготовлено вченим у середині XX століття [5]. Вперше ця робота побачила світ у Регенсбурзі 1947 року. Водночас її видання в Україні у 1999 році стало

помітною подією у розвитку методологічних та історичних засад вивчення історії українських періодичних видань. У роботі було системно та послідовно проаналізовано шлях становлення української періодики від її зародження на українських землях до кінця 30-х років ХХ століття. Дослідник скрупульозно висвітлив заснування таких часописів як «Зоря Галицька», «Основа», видання Південно-Західного відділу Географічного товариства – «Записки» та «Київський Телеграф», проаналізував організацію та тематичний зміст «Київської старовини», літературно-політичного часопису «Слово», «Літературно-наукового вісника», «Записок Наукового товариства ім. Шевченка». Окрему увагу у дослідженні присвячено вивченню української преси 1905–1914 років, зокрема першого національного часопису «Хлібороб», тижневика «Рідний край», партійних газет «Рада», «Слово», «Українська хата», «Дзвін». Цінними також стали історичні сюжети про розвиток радянської преси у 20-х роках ХХ століття, специфіку представлення на її шпальтах української тематики тощо [5]. Попри те, що наукова спадщина А. Животка не належить періоду новітньої української історіографії, все ж її поява в Україні у період державної незалежності відіграла вагомий роль в окресленні теоретико-методологічних засад новітнього пресознавства.

Історіографічний «бум» у вивченні генези української періодики розпочався у 2000-х роках. Спостерігалось динамічне нагромадження історичних знань про особливості розвитку українських періодичних видань другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Історія преси висвітлювалася на ширшій джерельній основі та за допомогою новітнього цивілізаційного та соціокультурного методологічних інструментаріїв. В цей час активно працюють такі дослідники як М. Галушко, І. Крупський, Г. Кудряшов, О. Лопата, В. Меша, В. Перидерій, М. Романюк, М. Тимошик, Ю. Шаповал та інші.

Хронологія вивчення історії української періодики визначила закономірності в тематиці досліджень, перші з яких були присвячені аналізу суспільно-політичної преси [18]. Значний фактологічний та аналітичний матеріал щодо розвитку української національної преси у 1905–1914 роках було представлено у наукових працях В. Меші. Історик дійшов висновку, що функціонування вільної національної преси стало одним із трьох основних складників тогочасного українського національного руху (поряд із діяльністю українських політичних партій та участю україн-

ців у роботі представницького парламентського органу імперії – Думи) [12, с. 133]. Дослідник, узагальнивши розвиток преси тогочасних політичних партій, запропонував систематизацію періодичних видань. Так до преси Української соціал-демократичної партії було віднесено такі часописи як «Праця», «Селянин», «Соціал-демократ», «Хлібороб», «Вільна Україна», «Дзвін», «Слово», «Воля» та інші. Серед преси соціал-демократичної «Спілки» названо часописи «Правда» та «Известия Украинского Союза», а до часописів Української народної партії віднесено «Самостійну Україну», «Українську хату» та «Сніп». З-поміж видань української ліберальної преси (УДП, УРП, УРДП, ТУП) історик назвав «Украинский Вестник», «Рідна справа», «Нова Громада», «Рідний край», «Український огляд», «Громадська думка», «Добра порада». Особливу увагу В. Меша звернув на аналіз видань «Рада» (С. Чикаленко, С. Єфремов), «Літературно-науковий вісник» (М. Грушевський) та «Украинская жизнь» (С. Петлюра) [12, с. 130–132]. Цінними вважаємо висновки дослідника про те, що українська політична преса обіймала позиції соціал-демократичного москвофільства, ліберальних та ультранациональних орієнтацій. Тематика періодичних видань свідчила, що український визвольний рух 1905-1914 років вирізнявся беззаперечним пріоритетом партійно-ліберальної ідеології та автономістсько-федералістичних політичних уподобань [12, с. 133]. Можна погодитися із висновком про те, що 1905–1914 роки слід уважати періодом найвищого дореволюційного піднесення повноправної політичної преси в Наддніпрянській Україні [12, с. 140].

Окремі наукові узагальнення щодо розвитку української періодики 1905-1914 років представлені також у дослідженнях І. Крупського [8]. Він розглянув специфіку формування та розвитку україномовної преси, її долю в умовах початку Першої світової війни. Дослідник зазначав, що 20 серпня 1914 року було видано розпорядження влади про закриття газет, що видавалися на «малорусском языке». Під заборону потрапили такі відомі видання як «Рада», «Українська хата», «Маяк» та інші. Влада оголосила боротьбу з усією пресою, яка підпадала під назви «українофільська», «мазепинська» тощо [8, с. 59].

Місце і роль преси в українському визвольному русі Галичини 1914–1919 років розглядав О. Хімяк. Він досліджував специфіку розвитку україномовної періодики у роки Першої світової війни в умовах російської та австрійської присут-

ності. Із приходом до Львова російських військ випуск тамтешніх головних газет «Діло» та «Свобода» було припинено, а з поверненням австрійців – відновлено. Значну роль у національному русі, на думку дослідника, становила преса Українських Січових Стрільців: журнали «Новініяда», «Український самохотник» [27, с. 68].

Окрему увагу О. Хімяк приділив систематизації періодичних видань ЗУНР, які розділив на дві групи: за видавцем та за сферою розповсюдження. До першої було віднесено видання офіційних органів державної влади, політичних партій, громадських організацій, а також видання УГА. Це такі газети та часописи як «Станіславівський голос», «Республіка», «Воля», «Народ», військовий часопис «Стрелець» та інші. До другої групи належали загальнодержавна та регіональна періодика [27, с. 70–71].

Загалом спільною є думка дослідників про те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого кількісного зростання та кардинальних якісних змін українських часописів. Цікавими, на нашу думку, були висновки О. Лопати щодо динаміки розвитку української преси, яку дослідниця впорядкувала відповідно до таких періодів: 60-ті роки XIX століття – період, під час якого було окреслено чіткий політичний курс розвитку української періодики за двома напрямками: демократичний та ліберальний, нарощувався випуск галузевої та спеціалізованої періодики, зростала кількість літературно-критичних та літературно-політичних журналів; кінець XIX – початок XX століття – домінування загальнополітичної преси над науковою, взаємодія бібліографії з публіцистикою, підвищення уваги суспільства до періодичної преси, збільшення книгознавчих часописів; кінець 20-х – 30-ті роки XX століття – радикальна зміна політичних умов функціонування преси, вирішальну роль у житті якої стала відігравати її партійна ідеологія, переорієнтація преси на служіння ідеалам комунізму [10, с. 6].

Вивчення розвитку української суспільно-політичної преси змінилося дослідженнями літературно-мистецької періодики. Суттєво збагатила та поглибила знання з історії її розвитку наукова розвідка Ю. Телячого «Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917–1921 рр.)», що побачила світ у 2014 році [17]. Дослідник на основі широкої джерельної бази простежив внесок української творчої еліти у підготовку та видання літературно-мистецьких періодичних видань. Цінними для осмислення динаміки та характеру розвитку тогочасної куль-

турної періодики вважаємо детальне вивчення Ю. Телячим літературно-мистецької тематики основних тогочасних українських видань. До них він відносив «Записки Наукового товариства Шевченка», «Літературно-науковий вісник», «Записки українського наукового товариства», «Книгар», «Наше минуле», «Мистецтво» та інші. За словами дослідника перспективним було те, що у літературно-мистецькій пресі можна було розмістити матеріали з різноманітної тематики представника навіть протилежних політичних сил. Періодика стала трибуною офіційних виступів громадських діячів, літераторів, художників, місцем публічних дискусій та оприлюднення як результатів власної творчості, так і рецензій на неї [17, с. 179]. Історик особливу увагу присвятив аналізу публікаційного пакета «Записок НТШ», у якому випускалися статті літературної, релігійної, освітньої, козацької, етнографічної тематики. На думку вченого особлива цінність «Записок НТШ» полягала в тому, що у період Української національно-демократичної революції журнал виступав консолідуючим науковим друкованим органом західноукраїнської та наддніпрянської інтелігенції [17, с. 180].

Ю. Телячий високо оцінював й публікаційну діяльність «Літературно-наукового вісника» зокрема через те, що на його сторінках було представлено чимало інформації про тогочасне національно-громадянське життя, що відіграло вагомий роль у розвитку українського національного руху. Головна ідея часопису – реалізація ідеї патріотизму засобом літературної та мистецької діяльності [17, с. 184]. Такі ж національні мотиви було покладено в основу й журналів «Книгар» та «Наше минуле». Їхніми авторами були відомі українські вчені, авторитетні дослідники-історики, літератори і мистецтвознавці. Історик, детально проаналізувавши зміст їхніх рубрик наголошував, що їхня важлива роль у популяризації та збереженні національної історії багато в чому визначалася зусиллями патріотично налаштованої інтелігенції, авторитетним та кваліфікованим редколегіям, які дотримувалися високих стандартів щодо змісту та оформлення матеріалів [17, с. 193].

Цінним вважаємо й розвідки Ю. Телячого щодо регіонального виміру розвитку української літературно-мистецької преси у 1917–1921 роках. Дослідник висвітлив публікаційний репертуар низки регіональних видань, зокрема «Колосся», «Пути творчества» (Харків), «Терем», «Життя і мистецтво» (Львів), «Українська культура» (Полтава), «Ранок» (Кам'янець-Подільський). Окреме місце у дослідженнях історика належало

вивченню стану української еміграційної періодики. Зокрема він висвітлив розвиток друкованих видань «Українського народного союзу» в Канаді – «Календаря Руського Народного Союзу» та часопису «Свобода». Вчений наголошував, що тематика статей журналу свідчила про національно-патріотичні позиції представників тогочасної української творчої інтелігенції в Канаді, які засобами періодичної преси пропагували ідею української державності. Він зазначав, що упродовж війни, часів Центральної Ради, гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР та збройної агресії іноземних держав у центрі уваги літераторів української діаспори перебували актуальні питання політичного, військового, суспільного, соціального, економічного та культурно-освітнього характеру [17, с. 209].

Із розширенням доступу до оригінальних примірників української преси другої половини XIX – початку XX століття в історичному дискурсі тематизуються дослідження окремих газет, часописів, а також уміщених в них матеріалів та автури. Так, значний інтерес вчених викликав тематичний репертуар політичних видань, як-от друкованого органу першої української модерної політичної партії РУРП «Народ» [11], видавнича діяльність Пласту в 1922–1930-х роках [4], національне питання на сторінках часописів соціал-демократичних організацій «Праця», «Слово», «Дзвін» [1], преса УСДП [3], тематичний репертуар газет «Рада» [26], «Наш край» [28] тощо.

В дослідженнях сучасних вчених знайшла відображення й історія становлення літературних альманахів України, видавнича діяльність просвітницьких товариств «Просвіта» [9] та Наукового товариства імені Шевченка [2]. Так, висвітлюючи видавничий репертуар «Просвіти» сучасний дослідник Г. Кудряшов називає такі періодичні видання як «Вісник товариства «Просвіта» в Катеринославі», український часопис «Дніпрові хвилі», політичний, економічний та літературний часопис «Добра порада», газета «Живе слово», часопис «Рідне слово» та інші. Науковець, як і його колеги, підкреслював виняткове значення тогочасної україномовної преси для розвитку української культури, освіти та науки, й загалом – для відновлення національної самосвідомості українського народу [9, с. 115].

Інтерес викликають й специфічні розвідки щодо розвитку української періодики, зокрема аналіз становлення дитячої преси наприкінці XIX – на початку XX століття, якій присвятила увагу Ю. Стадницька [16]. Її появу дослідниця

пов'язувала із необхідністю розвитку національного виховання. У другій половині XIX століття з'являються такі видання як газета «Учитель», часопис «Дзвінок» та інші. Дитяча періодика була спрямована на всебічний розвиток світогляду дітей та молоді, зокрема релігійно-моральне виховання, історію, географію, словесність та красномовство, природознавство, ремесла та промисли. Вчена зробила висновок про те, що дитяча періодика стала особливим носієм інформації, виконувала просвітницьку та ціннісно-орієнтуючу функції у справі національно-патріотичного виховання [16, с. 116, 118].

Висновки. Як бачимо у новітній історичній науці вивчення процесів зародження та розвитку української періодики у другій половині XIX століття представлено загалом репрезентативно. Активізація відповідних досліджень обумовлена демократизацією історичного пізнання, утвердженням цивілізаційної та соціокультурної методології та відкриттям доступу до фондів тогочасної україномовної преси. У вивченні дослідниками місця та ролі української періодики у національно-культурному відродженні є певна закономірність: першою була проаналізована динаміка, характер, кількісні та якісні показники розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької. Сьогодні значної уваги вчені приділяють вивченню регіональних та мікроісторичних аспектів розвитку української періодики, досліджують тематичний репертуар окремих видань, аналізують місце і роль конкретних газет і часописів у подіях національного, культурного та державно-політичного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Історики звертають увагу на те, що друга половина XIX століття стала періодом швидкого зростання кількості та тиражу української періодики, а її поширення набуло статусу впливового чинника національно-культурного руху, сприяло не лише піднесенню української мови та літератури, але й політизації національного руху, його переходу в державотворчий етап. Розвиток періодичних видань доби Української національної революції 1917–1921 років науковці розглядають як необхідний складник державотворення, основний механізм національного просвітництва та соціальної комунікації із населенням. Натомість подальші зміни змісті та характері розвитку української преси у 20–30-х роках XX століття історики пов'язують із її інспіруванням більшовицькою ідеологією, набуттям пропагандистських функцій та зміною статусу із національно орієнтованої

на марксистське та комуністичне спрямування. Водночас спільною є позиція новітньої історіографії, що поява та розвиток україномовних газет, часописів та журналів дуалістично була як чинни-

ком національно-культурного відродження, так й одним із основних його здобутків, інституційним репрезентантом національного руху та державотворчих змагань.

Список літератури:

1. Андрійчук М. Дискурс з національного питання на сторінках часописів «Праця», «Слово» та «Дзвін». *Поліграфія і видавнича справа*. 2010. №52. С. 36–50.
2. Барабаш У. Стан видавничої справи на Західній Україні кінця XIX – початку XX ст. (на онові діяльності Наукового товариства імені Шевченка). *Поліграфія і видавнича справа*. 2008. №48. С. 3–10.
3. Босак О. Висвітлення діяльності УСДП на сторінках галицької преси кінця XIX – початку XX ст. *Поліграфія і видавнича справа*. 2004. № 41. С. 152–159.
4. Вовк І. Відновлення видавничої діяльності Пласту після війни (1922–1930 рр.). *Поліграфія і видавнича справа*. 2012. №60. С. 3–12.
5. Животко А. Історія української преси / упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. Тимошик. Київ : Наша культура і наука, 1999. 368 с.
6. Зелінська Н., Благовірна Н. «Мова вирішила долю українського відродження» (Українознавчий світогляд як основний чинник формування нової української наукової літератури в XIX – на початку XX ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. 2000. №36. С. 150–156.
7. Костишева С. Створення та діяльність наукових центрів вивчення історії української преси, 90-ті рр. XX ст. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. 2000. №5. С. 351–359.
8. Крупський І. Українська преса Наддніпрянщини 1905–1914 рр. : формування мережі, еволюція, висвітлення суспільно-політичної тематики. *МАГІСТЕРІУМ*. 2006. Вип. 22 : Журналістика. С. 57–61.
9. Кудряшов Г. Видавничий репертуар товариств «Просвіта» Лівобережної України (початок XX ст.). *Поліграфія і видавнича справа*. 2011. № 53. С. 111–115.
10. Лопата О. Становлення та розповсюдження української преси (XVIII – початок XX століття). *Вісник Книжкової палати України*. 2013. №9. С. 1–7.
11. Макарчук О. Епістолярний дискурс Лесі України як джерело до вивчення часопису «Народ» (1890–1895). *Поліграфія і видавнича справа*. 2018. №75. С. 166–173.
12. Меша В. Українське національне відродження 1905–1914 років : історіографія проблеми. Київ : Донеччина, 2004. 157 с.
13. Періодика Західної України 20–30-х років XX століття : матеріали до бібліографії : у 5 тт. / за ред. М. Романюка. Львів : Фенікс, 1998–2003. Т. 1. 1998; Т. 2. 1999; Т. 3. 2000; Т. 4. 2001; Т. 5. 2003.
14. Романюк М. Українське пресознавство як спеціальна історична дисципліна : до постановки проблеми. *Поліграфія і видавнича справа*. 2002. №39. С. 9–19.
15. Романюк М. Сімнадцять років творчого поступу і наукових здобутків. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника* : зб. наук. пр. Львів, 2010. Вип. 2(18). С. 107–120.
16. Стадницька Ю. Просвітництво кінця XIX – початку XX ст. і становлення дитячої періодики. *Поліграфія і видавнича справа*. 2007. №46. С. 112–118.
17. Телячий Ю. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917–1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. 600 с.
18. Тимошик М. Історія видавничої справи : підручник. Київ : Наша культура і наука, 2003. 496 с.
19. Українська періодика : історія і сучасність : доп. та повідом. дванадцятої Всеукр. наук.-теорет. конф., м. Львів, 30 листопада – 1 грудня 2018 р. / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, НДІ пресознавства ; гол. ред. М. Романюк. Львів, 2018. 436 с.
20. Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст. : іст.-бібліогр. дослід. : в 4 тт. / уклад. : М. Романюк та ін. Львів : Оріяна-Нова, 2007–2014.
21. Українські часописи Коломиї (1865–1994 рр.) : іст.-бібліогр. дослід. / уклад. М. Романюк, М. Галушко. Львів, 1996. 238 с. Серія : «Періодичні видання міст України».
22. Українські часописи Львова 1848–1939 рр. : іст.-бібліогр. дослідж. : у 3 т. / уклад. М. Романюк, М. Галушко. Львів, 2001.
23. Українські часописи Північної Буковини (1870–1940 рр.) : іст.-бібліогр. дослід. / уклад. М. Романюк, М. Галушко. Львів : Фенікс, 1999. 428 с. Серія : «Періодичні видання регіонів України».
24. Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослід. / уклад. М. Галушко ; наук. ред.-консулт. М. Романюк. Львів, 2001. 304 с. Серія : «Періодичні видання міст України».
25. Українські часописи Тернополя і Тернопільщини (1886–1944 рр.) : іст.-бібліогр. дослід. / уклад. М. Галушко. відп. ред. Л. Сніцарчук. Львів, 2008. 352 с. Серія : «Періодичні видання міст України».

26. Фіголь Н. Історія видання першої щоденної україномовної газети Наддніпрянщини «Рада». *Поліграфія і видавнича справа*. 2005. №42. С. 54–63.

27. Хімяк О. Роль преси в українському національно-визвольному русі (1914–1919 рр.). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія*. 2013. №752. С. 67–73.

28. Чубай У. Діяльність подільського видавничого товариства «Дністер» (1911–1920 рр.) (за матеріалами кам'янець-подільського часопису «Наш край»). *Поліграфія і видавнича справа*. 2005. № 42. С. 63–66.

Semerhei N.V. THE MODERN HISTORIOGRAPHY ON THE ORIGIN OF THE UKRAINIAN PERIODICALS AND ITS PLACE IN THE NATIONAL AND CULTURAL PROCESSES OF THE SECOND HALF OF THE XIX – THE FIRST THIRD OF XX CENTURY

The article considers the state, problems and dynamics of reflection in the recent historiographical discourse of the history of the origin and development of Ukrainian periodicals in the second half of the 19th – the first third of the 20th century. It is found that the study of the history of the Ukrainian press is carried out in several academic centers: the Scientific Research Institute of Press Studies of the V. Stefanyk National Library of Science of NAS of Ukraine, the Institute of Journalism of Taras Shevchenko National University of Kyiv and others. It is revealed that in the study of the place and role of Ukrainian periodicals in the national and cultural revival one can trace a certain pattern: at first the scientists focused on the analysis of the dynamics, nature, quantitative and qualitative indicators of the development of the socio-political press, and later – the literary and significant spread, and today coverage of regional and microhistorical aspects of Ukrainian periodicals functioning. It is concluded that historians have pointed out that the second half of the 19th century was a period of rapid growth in the number and circulation of Ukrainian periodicals, and its spread has acquired the status of an influential factor of the national-cultural movement, contributed not only to the rise of the Ukrainian language and literature, but also to the politicization of the national movement, its transition into the state-making stage. The development of periodicals during the Ukrainian National Revolution of 1917–1921 is considered by scientists as a necessary component of state formation, the basic mechanism of national education and social communication with the population. On the other hand, further changes in the content and nature of the development of the Ukrainian press in the 20–30's of the 20th century are attributed by historians to its inspiration for Bolshevik ideology, the acquisition of propaganda functions, and the change of status from a nationally oriented Marxist and communist movement. It is concluded that historians are unanimous in the view that the proliferation of Ukrainian periodicals not only enriched the study and popularization of the Ukrainian language, but played a decisive role in the politicization of national revival, the preparation and implementation of state-building competitions of 1917–1921.

Key words: *Ukrainian periodicals, Ukrainian national and cultural revival, modern historiography, magazine, newspaper, social and political press, literary and artistic press.*

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПРОСТОРОВО-ЧАСОВІ СТРУКТУРИ В ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті розглядається питання про постійність і доцільність функціонування просторово-часових структур в історичному дискурсі в різні періоди минулого. У новітній час форма цього дискурсу, пов'язана з потужно представленим хронологічним складником, уможливорює використання історичних знань у ненаукових, здебільшого політичних цілях. Це пов'язано з поширенням т.зв. «політики пам'яті» як засобу партійно-політичної боротьби. Однак ця форма історичного дискурсу не є єдиною можливою формою функціонування історичних знань у суспільстві. Історичне знання не завжди ґрунтувалося на хронології. Раніше перед історією стояли відмінні завдання. Міфологія та дані археології свідчать, що з початку цивілізації історична інформація не пов'язувалася з точною хронологією, натомість – із міфами та легендами. Міфи поєднувалися з реальними подіями: царські династії з їхніми генеалогіями походили від богів, історичні події пояснювалися божественною присутністю. Спроби сучасних фахівців відділити в цій системі подання фактів достовірні дані від міфів досі виявлялися невдалими. Таке історичне знання не потрібне нам, але воно цілком задовольняло потреби людей минулого. Міфологічна форма суспільної свідомості не була останньою, що використовувала історичні дані в такий спосіб, оскільки духовні потреби, що вона задовольняла, існували багато століть. Цей тренд пережив декілька прийдешніх епох до епохи Відродження включно; новітня історіографія характеризує його як «історію як оповідання», що лише у Новий час починає поступово витіснятися історією як наукою.

Перші вияви поєднання історичного оповідання з хронологією належать до епохи еллінізму та переслідували мету відповідати новим завданням, що постали в ту епоху. Отже, багато століть минуло, поки новий тренд подолав застарілу комбінацію міфологічних та історичних знань.

Ключові слова: історія, міфологія, простір, час, суспільна свідомість, дискурс.

Постановка проблеми. У сучасній масовій свідомості обізнаність на історичних фактах, процесах та навіть дискусійних питаннях минулого відноситься до самоочевидних значущих рис освіченої людини. Насправді зростання її значущості залежить у першу чергу від рівня політизації суспільства та від використання у передвиборчій риториці історичних кліше, знайомство з якими визначає політичну орієнтацію виборця. Отже, історія у масовій свідомості не носить наукового характеру, а її репрезентація є клішованою. Водночас знайомство з історією давно сприймається як риса елементарної грамотності громадянина. Цим не можуть похизуватися інші гуманітарні дисципліни і навіть філологія (наприклад, вживання «суржику» у побутовому спілкуванні жодна партія в Україні ще не зв'язувала з сепаратизмом чи непатріотизмом). У результаті такого функціонування історії суспільством втрачене відчуття того, що вона насправді є наукою, розвиток якої триває і є далеким від завершення.

Те, який насправді вигляд має як історична наука загалом, так і її вагомні складники, могло б

здивувати пересічного виборця (як і той факт, що його знайомство з історією впливає насамперед із того, що він є «виборцем».) Він побачив би, що історична наука не схожа ні з просвітницькими брошурами, ні з політичними деклараціями, ні з документальними фільмами на ТБ. Виявилося б, що та історія, якою займається фахівець, практично не має точок перетину з історичним мас-продуктом для політизованого споживача. Багато питань, що стоять перед істориками, взагалі можуть здатися не вартими уваги або самоочевидними.

Одним із таких питань є питання про залежність тієї форми, в якій функціонує сучасна історична наука, від формування її просторово-часових структур, в яких подається історичний матеріал. Адже та історична наука, котра в сучасному світі виявила здатність до перетворення на продукт споживання у політичній сфері, є результатом певної еволюції, у тому числі результатом інкорпорації в систему історичного знання просторово-часових структур, що не одразу знайшли в ній своє місце.

Постановка завдання. З загальноприйнятої точки зору взаємозв'язок між поняттями «час», «простір» та «історія» видається самоочевидним: адже не можна розповісти про минуле як таке не вживаючи минулого часу і не можна розповісти про минуле певної країни чи регіону не згадуючи про їхні географічні межі.

Насправді не все так просто. Російські історики І. Савельєва і А. Полетаєв в одній зі своїх праць розставили акценти інакше: *історія як наука* постала з *історії як оповідання*, незалежно від фактографічної точності цього оповідання [9, с. 58–59]. У сучасному світі саме фактографічність історії уможлиблює її застосування в ненаукових (зокрема, політичних) цілях: наприклад, задля формування «політики пам'яті» [6, с. 17]. Водночас притаманне минулим епохам використання історії як добірки уроків моральності не вимагало точної просторово-часової адресації подій [3; 10]. Не вимагалось навіть доведення їх вірогідності. Відомо, що функції морального повчання так само виконує література, але ніхто не задається питанням про її вірогідність і фактографічність.

Оскільки застосування категорій часу та простору слугує саме забезпеченню фактографічної точності, на ранньому етапі функціонування історії як оповідання в них не було такої потреби, що видавалася б самоочевидною. Представлення в історії просторово-часових структур не є її іманентною рисою, воно формується поступово і слугує виконанню завдань, які з самого початку до предмета історії не включалися.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нашим першим завданням буде з'ясувати, які саме завдання стояли перед найдавнішими, архаїчними формами знання про минуле.

Слід зазначити, що, попри розмитість поняття «знання про минуле», воно дозволяє адекватно відтворити стан розвитку свідомості, коли ці знання задовольнялися за рахунок міфологічних оповідань. Це зрозуміло: масштаб міфології більший за масштаб історії, хоча б і всесвітньої. Найбільш ранні системи гуманітарного знання «на рівних» включають історичні і релігійно-міфологічні відомості, не поділяючи їх за жодними критеріями. Цей поділ взагалі з'являється вже в Новий час і пов'язаний з утворенням наукового знання в сучасному розумінні [9, с. 32].

Видатний релігієзнавець М. Еліаде підкреслював, що ранні форми суспільної свідомості часто вимагали побудови «космічного міфу», який пояснював би засади та принципи існування всесвіту та людини в ньому [12, т. 1., с. 43]. Ідея про відпо-

відність не цьому міфу, а історії, що відбувається щодня і стає паралельною релігії, з'являється не зразу і не скрізь. Зокрема, ця ідея притаманна Біблії, в якій більшість священних текстів Старого Заповіту представляють собою історичні книги у звичному для нас сенсі слова [1, с. 257–377], і навіть твори т.зв. «пророків» були зумовлені швидкоплинними історичними подіями, які викликали появу пророцтв і визначили характер кожного з пророцьких меседжів.

Подальша історія Ізраїлю характеризується, з одного боку, намаганнями відповідати тим викликам, що становили історичні події, але з іншого – в разі неможливості – релігійна свідомість єврейського народу виходила за межі історичності і зосереджувалася на таких аспектах іудаїзму, що лишалися незмінними попри мінливий характер історичних подій і виявляли свою статичність [12, т. 2, с. 223–230]. Зокрема, «космічні міфи» або «Закон» (Тора) можуть бути віднесені до таких аспектів.

Отже, можна пересвідчитися, що ранні форми суспільної свідомості задовольняли духовні потреби за рахунок засобів, ширших від історії в нашому розумінні. З іншого боку, вони не обов'язково вимагали розташування подій у часі та в системі координат, яку ми називаємо «хронологією». Наприклад, у Біблії як історичні книги, так і твори пророків пов'язані з історичними подіями, проте хронологічні прив'язки (датування) присутні лише в перших [1, с. 8–9, 322 та ін.] і відсутні у других.

Отже, ми бачимо тут два способи орієнтації в історії. Виникає враження, що для пророків важливішим було виокремити у подіях незмінний складник і показати його непохитність навіть за умов, коли всі інші аспекти життя (втрата державності, примусове переселення тощо) ставили під сумнів саму можливість існування Ізраїлю. Заповіт із Богом – цей незмінний складник – начебто протистоїть тій мобільності змін, яку ми називаємо «історією». З огляду на це доробок пророків можна було б охарактеризувати як «антиісторичний». Історія для пророків не є самоочевидністю; вона є опцією, котру можна прийняти або не прийняти і залишитися при «Законі». Зрозуміло, це не відповідає нашим стандартам сприйняття історії.

Із сучасного погляду історія є одним із засобів пояснення незрозумілого предмета дослідження. У разі неможливості надання йому чіткого формулювання, ми нерідко застосовуємо ускладнений спосіб пояснення, переповідаючи «історію предмета» або «історію дослідження предмета».

Цей спосіб застосовується як в гуманітарних, так і у природничих дисциплінах («Коротка історія часу» С. Гокінга [11, с. 16–24]), де він викликав до життя численні дослідження з історії тієї чи іншої наукової дисципліни, котрі зараз включаються до складу відповідних дисциплін. Міфологічна свідомість не вважала переповідання в послідовному порядку засобом пояснення. У Біблії історичні книги не стільки пояснюють, скільки підтверджують прикладами непорушність заповіту Бога з єврейським народом. В аспекті міфологічної свідомості книги пророків підтверджують його так само, як і історичні книги, на нашу думку – ні. Але для розуміння Біблії важливо те, що в ній засобом пояснення слугують якраз не історичні книги, а ті, де викладається заповіт з Богом.

Отже, стосунки з часом далеко не зразу набули рис, звичних для нас. Постійний зв'язок із повсякденням у найдавніших культурах виражався в залежності від землеробського календарю [12, т. 1, с. 39]. Саме календар робив життя пересічної людини більш прив'язаним до часових структур, ніж життя жерця, що стояв на захисті закону чи заповіту з богом. Проте шлях до сприйняття повсякдення як послідовності не був таким простим: по-перше, землеробський календар є місячним, по-друге, він передбачає циклічність і обмеженість кола окреслених ним подій (тільки ті з них, що повторюються щороку, відображаються в календарі).

Усвідомлення складного характеру сприйняття часу залежно від суспільних потреб розтяглося на декілька історичних епох і остаточно сформувалося вже у ХХ ст. Терміном, що поєднує в собі різні аспекти цього сприйняття, є *хронотоп*. У цьому понятті акцент робиться на психології переживання часу. Поняття «хронотоп» нерідко застосовується по відношенню до часових структур міфологічних та казкових оповідань, оскільки ці структури формуються необхідністю як розташувати вигадані події в послідовності, так і надати їм певного ритму. Для надання цього ритму оповідачами використовувалися, зокрема, чергування опису подій дієсловами минулого часу доконаного та недоконаного способів («робив – зробив», «ходив – пішов» і т. і.), яким змальовується відмінність між «буттям», котре складається з однократних подій, і «буванням» циклічного часу [7, с. 44–46, 97 та ін.]. Найочевиднішим наслідком цього стало те, що фактура опису подій стала мінливою: скажімо, використання лише дієслів недоконаного способу дозволяє показати періодичність та циклічну повторюваність пев-

них дій, притаманну, наприклад, рутині сільсько-господарського року. У той же час, використання дієслів доконаного способу дозволяє показати однократність, унікальність певної події і, таким чином, зобразити вторгнення *історичного часу* в циклічний. Як правило, у казкових сюжетах це вторгнення знаменує загрозу руйнування традиційного способу життя і спонукає героя до дій, а саме, до виходу у зовнішній світ, тобто, за межі хронотопу, в якому домінував циклічний час [7, с. 122, 132, 143, 211 та ін.]. У такий спосіб певний простір, що жив за законами циклічного часу, «вступає в історію».

Цей прийом можна побачити не лише у традиційних сюжетах, а й у творах мистецтва, стилізованих під притаманне їм світосприйняття – зокрема, у романі І. Гарсія Маркеса «Сто років самотності», де засноване героями місто Макондо «вступає в історію» лише після налагодження контактів з зовнішнім світом: після прибуття іммігрантів, представників влади, призначених урядом тощо [2, с. 47, 69]. Отже, циклічний час у психологічному сприйнятті не зникає сам по собі і не чергується з історичним часом довільно. Засобом інверсії історичного часу є розширення простору оповідання, перемасштабування його структур та збільшення кількості дієвих осіб. При цьому, якщо казкові сюжети ще припускали можливість повернення героя казки у свій хронотоп і відновлення циклічного часу в ньому (герой «став жити-поживати та добра наживати» [7, с. 97, 110 та ін.]), то герої міфів, як правило, залишаються у хронотопі історичного часу, або у «чужому» хронотопі (персонажі давньогрецьких міфів подекуди отримували від богів безсмертя ціною втрати шансу повернутися додому) [4, с. 81–85].

На нашу думку, вищезазначений характер еволюції міфологічних сюжетів вплинув на формування одного з ключових архетипів світосприйняття Західної цивілізації – «золотого віку», в якому начебто жилося краще, ніж зараз [4, с. 22]. Історичний час потрапляє до системи оціночних координат, в якій минуле краще, ніж сьогодення. Перебіг історичних подій веде до «втрат». Було б невірно зводити цей архетип до ностальгії за первісним суспільством (про яке в історичній пам'яті народів, зафіксованій у фольклорі, як правило, не залишилося спогадів). Насправді його реальне значення полягає у жалобі за циклічним часом. Після вступу в історію можливість відновити сприйняття часу як циклічного закривається, і від нього залишається лише ностальгія, втілена у згаданому архетипі «золотого віку».

Чому ж повернення неможливе? На нашу думку, це пов'язане з різною вартістю подій циклічного та історичного часу. Вона залежить від того, що унікальні події історичного часу тягнуть за собою ланцюг унікальних (відтак, тих, що мають кожен свою ціну) наслідків, і сама можливість «скасування» історичного часу залежить від можливості відміни не тільки певної події, але і її збільшеної вартості, і усього ланцюгу. У той же час події циклічного часу перебувають в усталеній взаємозалежності, де унікальність заміняється на незмінність положення в повторюваних координатах.

Отже, зміни в часових структурах нерозривно пов'язані зі змінами у сприйнятті простору. Циклічний час притаманний замкненим просторовим структурам. Розмикання і розширення їх веде до невідворотного руйнування циклічного часу і до заміни на історичний час.

Використання просторових структур в історичному дискурсі пов'язане з іншими формами стосунків між історією як оповіданням та вірогідністю. Часові структури гарантують цю вірогідність шляхом створення системи хронологічних взаємопосилань (застосування лише календарної дати для цього недостатнє: необхідно узгодити хронологічну адресацію події більш ніж з однією системою орієнтації (наприклад, у стародавній Греції критські володарі, царські династії Кодридів в Афінах і Гераклідів у Спарті були одночасно фігурантами як міфологічних, так і суто історичних генеалогій, що відносилися до різних систем відліку часу [4, с. 228, 246–268, 423–425])). Для просторових структур, оскільки людина так чи інакше «живе у просторі» навіть без обов'язкового її самовизначення в часі, все дещо простіше. Наприклад, міфологія як «історія міфологічних подій» (розташованих у послідовності), як правило, не узгоджується з календарним часом, і лише хронологічно найпізніші міфологічні події приєднуються до хронології реальних подій, які ми і сприймаємо як власне історію. З цього випливає застосування поняття «історичності» щодо фігурантів т.зв. «царських списків» Шумеру [5, с. 55–56], давньогрецьких царських династій тощо.

З просторовими структурами все більш однозначно, тому що для узгодження міфологічних подій із реальністю досить тільки одного посилення: на реальний географічний об'єкт. Зокрема, давньогрецька міфологія часто представляє собою не тільки і не стільки переповідання «космічного міфу», скільки розповідь про походження географічних об'єктів (гора Олімп є об'єктом фізичної географії Греції) [4, с. 15, 41; 8]. При цьому міфо-

логія не передбачала відповіді на можливе запитання, чому той, хто підніметься на Олімп, ніколи не зустрине на ньому Зевса. Перебування Зевса на Олімпі було предметом міфологічних оповідань. Повного узгодження міфології з історичною реальністю при цьому не досягалося, і потреби в ньому не було.

М. Еліаде пов'язував виникнення просто-рової орієнтації у людини з прямоходінням [12, т. 1, с. 10]. Якщо раніше доісторична людина перебувала у просторі так само несвідомо, як вона перебуває в часі, то відтоді її орієнтація у просторі ускладнюється. Людина починає сприймати простір як географію, тобто утримує в пам'яті систему розташування об'єктів у просторі, зв'язаних з нею відносинами відстаней, приналежності та пам'яті. Багато міфологічних оповідань були присвячені саме обґрунтуванню цієї системи розташування. В міру того, як історична свідомість стала витісняти міфологічну, ця система перетворилася на систему подання краєзнавчої інформації (наприклад, у творі Павсанія «Опис Еллади» [8]). Реальні історичні події також присутні в цій системі, оскільки вони пояснюють зовнішні ознаки описуваних об'єктів (так історична інформація представлена в туристичних путівниках).

Висновки. Отже, сенсом виникнення історичного знання стало не намагання встановити достовірні факти, а дещо інше, чому не суперечило внутрішньодисциплінарне співіснування завідомо як достовірних, так і недостовірних фактів. Таке співіснування було можливе у формі міфології і відповідає найдавнішій фазі еволюції людської свідомості. Не можна сказати, що інформація про реальні події відсутня у міфологічних оповіданнях, але відокремлення її від міфологічного складника, попри всі намагання сучасних фахівців, неможливе.

Тривалий час обидва складники співіснували в одному дискурсі. Історична інформація репрезентувалася за міфологічними шаблонами (без застосування хронології) і пов'язувалася з нею і сюжетними, і причинно-наслідковими зв'язками.

Щодо архаїчної фази розвитку історії був запропонований термін «історія як оповідання». Одним з принципів моментів функціонування її є таке узгодження просторових і часових структур, яке уможливорює гармонічне сполучення міфологічних і історичних фактів у рамках одного дискурсу. Однак існування цього дискурсу було можливе тільки в рамках суспільства, що жило в умовах відносної ізоляції, яка дозволяла використання у такому суспільстві лише «циклічного

часу». Руйнування ізоляції спричиняло перехід як попередніх просторово-часових структур, так до лінійного, «історичного» часу і руйнування і міфологічної свідомості, якій вони відповідали.

Список літератури:

1. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва : Изд-во Московской Патриархии, 1988. 1372 с.
2. Гарсиа Маркес Габриэль. Сто лет одиночества. Москва : АСТ, 2012. 477 с.
3. Геродот. История в девяти книгах. Москва : ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2004. 436 с.
4. Грейвс Роберт. Мифы древней Греции. Москва : Прогресс, 1992. 624 с.
5. История древнего мира / под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.М. Свенцицкой. Москва : Наука, 1983. Т. 1. Ранняя древность. 384 с.
6. Нагорна Лариса. Исторична пам'ять : теорії, дискурси, рефлексії. Київ : ІпіЕнд, 2012. 328 с.
7. Народные русские сказки / из сборника А.Н. Афанасьева. Москва : Правда, 1982. 576 с.
8. Павсаний. Описание Эллады. Санкт-Петербург : Алетейя, 1996. Т. 1. 354 с. Т. 2. 564 с.
9. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
10. Фукидид. История. Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
11. Хокинг Стивен. Три книги о пространстве и времени. Санкт-Петербург : Амфора, 2014. 503 с.
12. Элиаде Мирча. История веры и религиозных идей. Москва : Академический проект, 2019. Т. 1. От каменного века до элевсинских мистерий. 432 с. Т. 2. От Гаутамы Будды до триумфа христианства. 495 с.

Chekanov V.Yu. THE SPACE AND TIME STRUCTURES IN HISTORICAL DISCOURSE

Article deals with the issue of permanence and expediency of space and time structures' functioning within the historical discourse throughout the various periods of the past. In the modern times the model of the discourse powerfully connected with the chronological constituent, makes possible the utilization of historical knowledge in non-scientific, mainly political purposes. It is linked with the spreading of so called "policy of memory" as a tool for political struggle. But this model of discourse isn't the one and only form of historical knowledge's functioning in the society. The historical knowledge wasn't always grounded upon chronology. So the tasks of history were obviously different in the past. The mythology and archaeological data witness that from the very start of civilization historical information never was combined with precise chronology, but with myths and legends instead. Mythological facts were linked with real events: kings' dynasties with their genealogies originated from the gods, some definitely historical (non-mythological) events were described and explained with divine presence etc. The attempts of modern specialists to separate veritable facts from myths were useless to date. That knowledge would be useless to fulfill our needs and expectations but corresponded fully to the needs of past reality. Mythological phase wasn't the last to use historical data that way, but this trend survived several upcoming epochs: in modern historiography it has been prolonged to the Renaissance epoch and entitled "history as narration".

The first traces of combination between historical narration and chronology belong to the period of Hellenism and aimed to meet new challenges of that time. It took long centuries for the new trend to overcome the outdated combination of mythology and history.

Key words: *history, mythology, space, time, public consciousness, discourse.*

Чернищук Н.В.

Вінницький національний аграрний університет

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ФОРМУВАННЯ ПРАВА

У статті автором розглядаються історичні етапи розвитку формування права. Досліджено основні теорії систем права, виділено позитивні (пріоритет інтересів держави перед інтересами громадян) та негативні (довіра до закону в українському суспільстві істотно похитнулася) їхні сторони, тому що правова система є складним соціальним явищем із характерними особливими рисами її змісту як категорії. Зазначено роль інших ознак права та головних чинників, що впливають на ефективність здійснення правового регулювання суспільних відносин. Висвітлено основні етапи розвитку формування права, правових відносин, відношення вчених до цих питань.

Аналізовано головні риси правової системи України на сучасному етапі нашого існування і доведено, що вона є системою перехідного стану економіки, суспільства й держави. Розглянуто самостійність української правової системи з частиною романо-германської правової сім'ї, проте це питання в науковому світі є досить дискусійним, тому представлено декілька думок різних науковців.

Визначено різноманітні аспекти періодів розвитку систем права як у складі ССРСР, так і в часи незалежності. Показано складність правової системи України сьогодення – значна частина минулої системи, що збереглась дотепер. Акцентовано увагу на ослабленні праворежуючого впливу української державності на розвиток суспільства, оскільки становлення правової системи призвело до розвалу важливих секторів соціальної інфраструктури, внаслідок чого підвищився конфліктогенний потенціал суспільства.

Досліджено підстави для виділення правової спільності держав колишнього СРСР. Розглянуто можливість інтеграції української правової системи в систему європейського права. Показано, що саме компаративне право є основним інструментом в аналізі забезпечення правових гарантій існування реального правового вирішення проблем, які виникають у громадських відносинах.

Ключові слова: право, система права, розвиток, правова сім'я, правове регулювання, європейські стандарти, закон, типи правових систем, суспільство, держава.

Постановка проблеми. Правова система України – для ефективної адаптації українського права до європейської правової системи необхідно визначити особливості розвитку правової системи України. У традиційній для нашої науки класифікації правових сімей, романо-германського (континентального), традиційно-звичайного, релігійного і соціалістичного права використовувалося відразу декілька досить різнохарактерних критеріїв – техніко-юридичний, соціально-економічний, ідеологічний та інші. Така класифікація відповідала усталеним науковим підходам і, головне, державно-правовим реаліям світу. Тому вона була загальноновизнаною свого часу в науковій юридичній літературі. Тож питання формування права актуальне та важливе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед науковців, які досліджували цю проблематику, можна відзначити Р. Давида, К. Цвайгерта, Г. Кьотца, А. Саїдова, М. Владимирського-Буда-

нова, Б. Кістяківського, Л. Луця, С. Алексєєва, М. Марченка та багато інших.

Постановка завдання. Метою статті є спроба узагальнити матеріал за допомогою викладення теоретичного обґрунтування етапів розвитку формування права. Проаналізувати важливість позитивних і негативних моментів у розвитку права та підхід науковців до них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія права охоплює дуже великий історичний етап розвитку, тому хронологія, логічність і систематичність у вивченні цього питання є надзвичайно важливими. Адже це допомагає відрізнити відмінності кожного періоду, звертати увагу на головні моменти, такі як коротка назва та рік (табл. 1).

Сьогодні ця типологія потребує певних уточнень. Відхід від соціалістичної ідеології привів до необхідності визначити правову природу колишніх республік Радянського Союзу. При цьому в цих держав є низка особливостей, які не дають їм змоги

вписатися в традиційну схему романо-германської правової сім'ї. Також сама категорія «правова система» в теорії держави і права має неоднозначні визначення. Це пояснюється тим, що правова система є складним соціальним явищем із характерними особливими рисами її змісту як категорії. Їхнє визначення багато в чому визначає саме зміст поняття – «правова система». Тому в наукових працях Ю. Оборотова, М. Мірошніченко, Е. Харітонова, А. Саїдова, К. Цвайгерта даються різні типи правових систем східнослов'янських держав і, зокрема, правової системи України. Неоднозначна класифікація правових систем в дослідженнях компаративістів обумовлена новою політичною, соціально-економічною та духовною ситуацією, яка склалася в правовому світі в зв'язку з розпадом СРСР. Фундаментальні зміни, що відбулися в кінці 1980-х – початку 1990-х років в східноєвропейських країнах, поява на політичній карті нових держав – нової Білорусії, Росії, України, об'єднаної Німеччини і інших – свідчать про необхідність теоретичного аналізу сучасного стану правового простору колись єдиної соціалістичної спільноти Східної Європи [1, с. 46].

Закономірно, що відхід від соціалістичної ідеології колишніх республік Радянського Союзу привів до необхідності визначити правову природу розвитку їхньої державності. Розв'язати цю проблему можливо під час проведення класифікації правових систем, яка б відповідала державно-правовим реаліям сучасного світу. Зумовлюється це й тим, що під час об'єднання для класифікації правових систем між собою за різними внутрішніми і зовнішніми ознаками, безсумнівно, формуються найсприятливіші передумови й умови для процесу уніфікації права, що робить цей процес більш динамічним і цілеспрямованим.

Класифікація правових систем виступає як функція порівняльного правознавства, яка дає

зможу різнобічно дослідити окремі правові системи і виробити практичні рекомендації щодо їх часткового вдосконалення або ж повного реформування, сприяє обміну досвідом між різними правовими системами для кращої їх побудови і функціонування, створює передумови для можливого запозичення ефективних норм, принципів і інститутів одних правових систем іншими [2, с. 96].

При цьому в процесі класифікації національних правових систем потрібно враховувати історичні, економічні, політичні, культурні та інші умови їх формування в тій чи іншій країні. Тільки за такого підходу можлива ефективність здійснення правового регулювання суспільних відносин при введенні нових норм, інститутів і принципів або при їх перенесенні з інших правових систем.

На сучасному етапі правову систему України відносять до романо-германської. Романо-германське право пропонує юристам великий комплекс елементів у вигляді різних інститутів (наприклад, президентства, присяжних засідателів і т. п.), які давно є невіддільною частиною європейського законодавства. При цьому багато запозичених інститутів механічно переносяться з правових систем в інші і в системі традиційних інститутів національних правових систем стають мало перспективними. Однак це не означає, що українська правова система є унікальним феноменом і повністю несумісна з іншими правовими системами. Сучасна українська правова система є системою перехідного стану економіки, суспільства і держави. Це зумовлено тим, що вона орієнтована, згідно з Конституцією України, на ринкові відносини, а також на побудову правової, соціальної держави. Саме через цю характеристику «перехідного стану» вона є більш сприйнятливою до нових інститутів, які можуть бути перенесені з інших правових систем. При цьому правова система «перехідного стану» характеризується тим,

Таблиця 1

Періоди розвитку держави та права

I період	стародавні (перші) державні утворення на території України та їх право (середина I тис. до н.е. – V ст.)
II період	держави і право Русі та Галицького-Волинського князівства (IX–XIV ст.)
III період	держави та права на українських землях у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої (XIV–XVII ст.)
IV період	Запорозька Січ і Гетьманщина (XVI – кін. XVIII ст.)
V період	суспільно-політичний лад і право України у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кін. XVIII – поч. XX ст.)
VI період	національна державність і право України у 1917–1921 рр.
VII період	радянська державність і право в Україні (1917–1991 рр.)
VIII період	розпад СРСР і відродження Української незалежної держави (1991 – поч. XXI ст.)

Джерело: інтернет-ресурси [3]

що, незважаючи на проголошення Конституцією України необхідного захисту і забезпечення прав людини, фактично його положення не відповідає цим ідеалам і перспективам. Громадянин цієї держави знаходиться під тиском номенклатурного напівкримінального державного капіталізму, авторитарно-олігархічних тенденцій, які відтворюють певні елементи тоталітарної ідеології, а також відповідних їй порядків і орієнтирів [3, с. 58].

Реалії процесу становлення правової системи підтверджують, що довіра до закону в українському суспільстві істотно похитнулася. Закон поки так і не став основою для формування демократичної системи права. Це породило уповільнення процесів систематизації права. Положення головним чином матеріального права, зокрема цивільного, адміністративного кримінального та інших галузей законодавства характеризуються фрагментарністю і численними суперечностями. Такий стан законодавства впливає на ефективність проведення будь-яких реформ в державі.

Становлення правової системи України наочно показує, що ослаблення праворегулюючого впливу української державності на розвиток соціально-економічних процесів призвело до розвалу важливих секторів соціальної інфраструктури. Про це свідчить підвищення конфліктогенного потенціалу суспільства, а саме: зубожіння значної частини населення країни та одночасна концентрація величезного багатства в руках незначної групи людей. І все ж на сучасному етапі розвитку суспільства створюється фундамент незалежної правової системи України як особливого еволюційного виду правової системи. Це обумовлено тим, що правова система України має свої особливості в порівнянні з загальними ознаками романо-германської правової системи, оскільки наша правова система швидше прерогативна, ніж нормативна, оскільки в ній частіше всього діють правові поняття, а не норми права. Також є жорстка система залежності права від політики, економіки, традицій, і при цьому приватне право значно поглинається публічним правом. Це залежить від того, що в системі права акцент робиться на обов'язках, а не на правах громадян. При цьому є пріоритет інтересів держави перед інтересами громадян і тенденція об'єднання права та ідеології держави. І все ж українське право має власний значний потенціал щодо подолання цих негативних явищ в механізмі правового регулювання суспільних відносин [4, с. 74]. Проте у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі досліджується питання про те, чи зберігає українська правова система свій відносно

самостійний характер або ж вона є частиною романо-германської правової сім'ї? Це питання є в науковому світі досить дискусійним. Наприклад, на думку О. Скакун, українська правова система відноситься до правової системи романо-германського типу на правах «особливої європейської різновиди». При цьому по суті змісту «особливих європейських різновидів» аргументованих пояснень не дається, адже Римське право, яке є основою романо-германської правової системи, не може служити переконливим обґрунтуванням щодо ідентичності романо-германської правової системи і правової системи України. Якщо розглянути вплив шляхом рецепції римського права на право Русі, то тут рецепція відбувалася переважно в області канонічного права, коли Русь приймала християнство. При цьому норми візантійського канонічного права заломлюються через призму східнослов'янських звичаїв і традицій. Тому тільки на основі формальних ознак стверджувати про приналежність правової системи України до романо-германської, не зовсім об'єктивно, оскільки не враховувати особливості історичного шляху розвитку правової традиції східнослов'янського етносу не представляється можливим. Досить тільки відзначити особливі історичні епохи розвитку державності і формування права сучасної України – Київська Русь, Русь періоду Золотої Орди, Галицько-Волинська Русь у складі Великого Князівства Литовського, українські землі в складі Речі Посполитої, Австро-Угорської та Російської імперій. Правовий розвиток України тривало і в єдиній групі соціалістичної правової сім'ї. Таким чином, особливості правової системи України можна визначити тільки за умови комплексного вивчення історичного розвитку права в його цілісності [7].

Багато вчених-компаративістів вважає, що українська правова система зі спадщиною колишньої соціалістичної правової сім'ї зберігає свій відносно самостійний характер і не належить до жодної іншої правової сім'ї. При цьому є й інша думка: правова система України належить до особливих еволюційних різновидів слов'янської правової сім'ї. Виділення слов'янської правової сім'ї в якості самостійної гілки правової цивілізації має певну новизну і тому потребує додаткового обґрунтування. Особливістю наведеного варіанта структури правових сімей, що включає самостійну родину слов'янського права, є прагнення відобразити комплексний підхід до вже відомих типологій. З представленої класифікації не випадає (на відміну від деяких сучасних трактувань) нормативний регіон і, відповідно, правова спільність.

Ця спільність була створена переважно країнами східно-слов'янського етнічного походження, що належали свого часу до соціалістичної правової сім'ї. Йдеться про держави колишнього СРСР – Білорусь, Росію, Україну, які становили, на думку французького компаративіста Р. Давида, особливу сім'ю соціалістичного права [5, с. 39].

Підставою для виділення цієї правової спільності як окремої, специфічної правової сім'ї були свого часу соціально-економічні та ідеологічні критерії, які знаходили концентроване вираження в поняттях «суспільно-економічна формація» і «соціальний лад суспільства», що за допомогою права прагнули затвердити і розвивати державну (політичну) владу зазначених держав.

Безумовно, є й інша думка: українська правова система відноситься до євразійської правової сім'ї. Підставою такої типологізації правової системи України є твердження, що існування локальних цивілізацій – основний момент у становленні правових систем і державних інститутів. Тому і розвиток України необхідно пов'язувати не з утворенням давньоруського або сучасної української держави, а зі становленням цивілізації – спочатку слов'янської, а потім євразійської, яка несе в собі скандинавські, візантійські, монголо-тюркські і західноєвропейські сліди. При цьому монголо-тюркський (східний) елемент є основним елементом ідеї євразійства про існування східнослов'янської цивілізації, розвиток якої відбувається між східним і західним світом. Саме період XIII – XV ст. в розвитку держави і права східнослов'янського етносу заклав ті особливі риси надцентралізованого управління Російської імперії, в складі якої довгий час перебували території України. Хани Золотої Орди, позбавивши питоми руські князівства політичної самостійності, змінили принципи формування правового поля суспільства. Закон – воля хана, а основою волевиявлення князів були ханські ярлики. Ярлики сприяли розвитку нетипової для домонгольської Русі виду правових актів – княжих грамот, що відбивали одноосібне волевиявлення князів. У домонгольський період такі грамоти були радше винятком з правил. А починаючи з ординських часів, воля князя і є закон, який оформлявся в формі грамот, а згодом – у формі указів. Усе це сприяло тому, що уявлення про норми права – як державного, так і особистого – на кілька століть були абсолютно виключені з системи світогляду східнослов'янського етносу. Він постійно перебував у обставині послідовного, абсолютного безправ'я. Так, юридичні, правові норми, що увійшли через римське право в ужиток середньо-

вічних європейських держав, не тільки не мали ніяких коренів в Російській імперії, але не змогли прижитися і пізніше, коли середньовіччя закінчилося в Європі, а в Московії зникло панування золотоординських ханів. Для правових норм будь-якого характеру в Російській імперії просто не виявилось того середовища, де вони могли б існувати і розвиватися. Будь-які юридичні, правові, фіксовані відносини були фактично дискредитовані як чужі російських умов досвідом їх повної відсутності в золотоординський період. Саме право Золотої Орди дозволило на Русі узаконити свавілля феодалів і посадових осіб держави. Це стало характерною рисою правової системи східнослов'янського етносу – і в системі Російської імперії, або в СРСР, або в існуючих сучасних незалежних республіках. Наприклад, інститут президентства має характерні риси монархічної форми правління – цілком узаконена безстроковість правління президента та існування указів глави держави, які часто суперечать Конституції держави і конституційним законам. А під час аналізу причин відсутності ефективності в діяльності державної служби як основний недолік часто вказується корупція [8, с. 16–17].

Тому вчені-юристи, які дотримуються думки про існування в класифікації правових систем євразійських різновидів, характеризуючи правову систему України, вказують, що в реальній правовій дійсності України в роки перетворень і змін зберігається значна частина минулої правової системи. Це, безумовно, зумовлює і максимальний ступінь централізації системи державного управління, а саме: зосередження реальної державної влади в інституті глави держави; відсутність системи стримувань і противаг в структурі трьох гілок влади; адміністративно-територіальні одиниці знаходяться під адміністративним контролем призначених центром чиновників; в державному режимі домінують авторитарні і командно-адміністративні методи управління; в системі управління домінує виконавча влада; є Конституція і парламент, але при цьому в Конституції розподіл повноважень вищих органів держави закріплено так, що вирішальну роль на всіх щаблях управління грають не виборні колегіальні органи, а органи одноосібні. При цьому механізм правового регулювання функціонує на основі підзаконних актів, які створюються в системі виконавчої влади та інституту глави держави [11, с. 133].

Висновки. Отже, слід погодитися з теорією Ю. Оборотова, який пропонує виділити особливу правову сім'ю – євразійську, оскільки пра-

вова система України (так само, як Білорусії і Росії) дуже відрізняється від романо-германської правової системи, системи загального права і інших правових систем. Це пов'язано з тим, що розвиток правової системи України необхідно пов'язувати не з утворенням давньоруського або сучасного українського держав, а зі становленням цивілізації, спочатку слов'янської, а потім євразійської, яка несе в собі сліди скандинавізму, візантизму, монголо-тюркства і західного європейства, де значною мірою присутній монголо-тюркський елемент.

На сучасному етапі, в період кризи державного управління в Україні, вченим-компаративістам

необхідно розглянути можливість інтеграції української правової системи в систему європейського права. При цьому необхідно виявити об'єктивні можливості і створити реальний ефективний механізм правового регулювання, сумісний з «європейськими стандартами» суспільних відносин в побудові демократичних інститутів в системі права і держави України. Це повинно стати основним напрямком розвитку компаративного права в Україні на сучасному етапі. Саме компаративне право є основним інструментом в аналізі можливостей забезпечення правових гарантій існування реального правового вирішення проблем, які виникають в громадських відносинах.

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 тт. Москва : Юридическая литература, 1981–1982. 361 с.
2. Марченко М.Н. Курс сравнительного правоведения. Москва : ООО «Городец-издат», 2002. 1068 с.
3. Арановский К.В. В преддверии сравнительного правоведения. *Правоведение*. 1998. №2(221). С. 57–68.
4. Кравчук М.В. Проблеми теорії держави і права : навч. посібник. Київ : Професіонал, 2004. 400 с.
5. Скакун О.Ф. Общее сравнительное правоведение: основные типы (семьи) правовых систем мира: Академический курс : учебник. Киев : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 464 с.
6. Мірошниченко М.І. Методологічні передумови класифікації правової системи України. *Право України* : респ. юрид. журнал. 2003. №11. С. 33–36.
7. Синюков В.Н. Российская правовая система. Москва : Норма, 2010. 672 с.
8. Оборотов Ю.М. Традиції та інновації у правовому розвитку. *Психологія і суспільство* : укр. наук.-екон. та соц.-псих. часопис. 2004. №1. С. 15–42.
9. Кульпин Э.С. Цивилизационный феномен Золотой Орды. *Колонизация Южнорусских степей в XIII – XV вв. Общественные науки и современность*. 2001. №3. С. 74–89.
10. Почекаев Р.Ю. Право золотой Орды. Казань : Изд-во «Фэн» АНРТ, 2009. 260 с.
11. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права. Москва : Издательский дом «Артикул», 1997. 352 с.
12. Періодизація і джерела історії української державності та права. URL: <http://studies.in.ua/ru/istoriya-gosudarstva-i-prava-ukrainy-lekci/4004-tema-1-dpu-yak-nauka-ta-navchalna-disciplina.html>.

Chernishuk N.V. STAGES OF LAW DEVELOPMENT

In the present article the author examined historical stages of the development of law formation. The basic theories of the systems of law are investigated, positive (priority of interests of the state over interests of citizens) and negative (trust in the law in Ukrainian society have been significantly shaken), since the legal system is a complex social phenomenon with characteristic features of its content as a category. The role of other features of law and the main factors influencing the effectiveness of legal regulation of public relations are outlined.

The main stages of the development of law formation, legal relations, the attitude of scientists to these issues are highlighted.

The main features of the legal system of Ukraine at the present stage of our existence are analyzed and it is proved that it is a system of transition state of economy, society and state. The independence of the Ukrainian legal system with a part of the Romano-German legal family has been considered, but the issue in the scientific world is quite debatable, and therefore several opinions of different scholars are presented.

Various aspects of the periods of development of the systems of law, both within the SRSR and in times of independence, have been identified.

The complexity of the legal system of Ukraine is shown today – a significant part of the past system that has survived to the present. Attention is focused on the weakening of the regulatory influence of the Ukrainian statehood on the development of society, as the formation of the legal system has led to the collapse of important sectors of social infrastructure, resulting in increased conflict potential of society.

The reasons for the separation of the legal community of the states of the former SRSR are investigated. The possibility of integration of the Ukrainian legal system into the system of European law is considered. It is shown that the comparative law is the main tool in the analysis of providing legal guarantees for the existence of a real legal solution to the problems that arise in public relations.

Key words: law, system of law, development, legal family, regulation, European standards, law, types of legal systems, society, state.

АНТРОПОЛОГІЯ

УДК [572.71:904.5] (477.43) «653»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.23>

Долженко Ю.В.

Інститут археології Національної академії наук України

МОГИЛЬНИК XII – XIII СТ. ЖВАНЕЦЬ НА ДНІСТРІ ЗА ДАНИМИ КРАНІОЛОГІЇ

У статті розглядаються етнічні ознаки на людських черепах із давньоруського ґрунтового могильника Жванець, піднятих 1976 р. За даними краніометрії виявлено, що чоловіча серія зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Лобна кістка широка. Вилічний діаметр середній. Верхня висота обличчя дуже мала. Відносна висота мезогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом мала. Обличчя добре профільоване. Глибина іклової ямки помірна. Орбіти помірно низькі. Носовий отвір середній.

За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Перенісся помірно високе. На базі типології В.Д. Дяченка, визначено, що невелика чоловіча група подібніша до Льменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків із Жванця за Т.І. Алексєєвою, то ця серія здебільшого потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям (поляни чернігівські, переяславські, київські). Загалом за даними міжгрупового канонічного аналізу визначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до м. Новогрудки, Ярославля та Галича.

Жіночої група з с. Жванець має мезокранний, відносно широколиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), полянки переяславські.

Ключові слова: краніометрія, Поділля, антропология, археология, Жванець, людський череп, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський район, урочище Щовб.

Постановка проблеми. Стародавній Жванець на Поділлі вперше згадується в історичних джерелах під 1432 р. [33, с. 157–158]. Дотепер на високому лівому березі р. Жванчик, над місцем злиття річок Жванчика й Кармелітки, височать руїни кам'яної Жванецької фортеці (замку), яку традиційно датують XV – XVII ст. [5, с. 116].

Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. було виявлено в 1960-х рр. [26, с. 93]. 1974 р. під час роботи Подільської археологічної експедиції Державного історичного музею УРСР було відкрито могильник давньоруського часу в урочищі Щовб [29, с. 11–12]. Дослідження давньоруських пам'яток Жванця продовжив у 1975–1978 рр. Трипільський загін Дністровської новобудовної експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Т.Г. Мовші [30]. Загалом виявлені давньоруські пам'ятки включають поселення (городище?) в урочищі Загора, ґрунтовий могильник і напівземлянку

в урочищі Щовб. Два останні археологічні об'єкти досліджувалися в 1974–1978 рр. за участю Г. Бузян та О. Якубенко. Попередні повідомлення було опубліковано 1977 р. і 1987 р. [6, с. 46–47; 28, с. 340]. Інформацію про давньоруські пам'ятки Жванця та текстовий опис поховань ґрунтового могильника в ур. Щовб за звітом 1976 р. опублікував 2006 р. С.П. Маярчак [27, с. 31, 44, 57–58.].

Площа Жванецького ґрунтового могильника, визначена по крайніх похованнях, становить 645 кв. м (45×15 м). За основними виразними ознаками (надзвичайна бідність, присутність подвійних і потрійних поховань, рядове розміщення поховань, наявність кам'яних подушок) його можна віднести до типових для Галицько-Волинської Русі з розвинутим християнським обрядом [4, с. 153–154]. Найближчою аналогією за даними Г.М. Бузян і О.О. Ратича є могильник у с. Копачинці Чернелицького району Івано-Франківської обл., який дослідив О.О. Ратич [37, с. 25–26].

Постановка завдання. Засвідчене археологічно перекривання двома похованнями могильника (пох. 27, 28) решток давньоруської напівземлянки вказує на певний часовий інтервал у функціонуванні виробничої споруди та могильника на Щовбі. Разом з особливостями поховального обряду, стратиграфією, виявленими уламками гончарного посуду, цей факт є одним з основних аргументів для порівняно пізнього датування могильника XII–XIII ст. [5, с. 116–126].

Виклад основного матеріалу дослідження. У роботі було досліджено 14 черепів (8 чоловічих і 6 жіночих) із ґрунтового могильника: розкопки Т.Г. Мовші [28, с. 340–341; 30] та Г.М. Бузян 1976 р. [5, с. 116–126].

Стать похованих визначав П.М. Покас [26, с. 468], однак поховання 10 автор назвав чоловічим. Також науковець дослідив матеріал за даними краніометрії, але завчасна смерть не дала змоги опублікувати матеріал. Черепи, які підняла Т.Г. Мовша [29], повторно виміряв автор статті за стандартною краніометричною методикою. За Р. Мартіном [49] узаконено нумерацію ознак, а назомалярний і зигмаксиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм [1, с. 55]. Краніометричну точку лямбда визначено за методом, який розробили Л.Г.Д. Бакстон і Г.М. Морант [47, р. 19–47]. При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б.О. та О.Г. Козінцевих, створені 1993 р. [44, с. 461], а також програму, яку створив А.В. Громов (1996 р.).

Краніометрична характеристика чоловічої серії з восьми черепів. Збереженість кісток мозкового відділу здебільшого задовільна. Лицьова частина збереглася дещо гірше. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірно масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,5 бала, надбрівні дуги – в 1,6 бала, зовнішній потиличний горб – у 1,6 бала. Соскоподібні відростки (2,1 бала) в середньому помірних розмірів і зі сплющеною вершиною.

Чоловіча серія характеризується помірно довжиною та шириною черепа і складається з одного доліхокранного (поховання 15), п'ятих мезокранних (поховання 4, 8, 10, 19, 21), трьох брахікранних черепів (поховання 17, 18 та 26), в середньому, за черепним індексом (78,1), вона мезокранна. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка складається з трьох середньо високих (ортокранных) і трьох високих (гіпсікранних) черепів,

у середньому серія гіпсікранна (Табл. 1).

За другим висотно-поперечним індексом чоловіча вибірка складається з трьох середніх (метріокранних) і трьох високих (акрокранних) черепів. Низьких категорій (тайпенокранних) не виявлено. В середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокранна. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон великих розмірів (табл. 1).

Лобна кістка широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на чотирьох чоловічих черепках, в середньому помірний. Верхня висота обличчя, визначена за трьома черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна висота обличчя за верхньолицьовим індексом (48,0) характеризується як низька (еуріен). Загальний кут обличчя в серії зі Жванця становить $83,8^\circ$ і вказує на мезогнатність. До ознак, які характеризують сплющеність лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигмаксиллярний кути горизонтального профілювання [1, с. 55]. У чоловічій серії Жванець ці кути мають малі розміри (відповідно $138,8^\circ$ і $120,1^\circ$), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірна ($-4,8$).

Мала висота і ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максиллофронтальної точки), що вказує на помірно низькі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується малою шириною та висотою, носовий індекс (49,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вираховування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою і зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, тому що характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя.

За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($27,0^\circ$). Передня носова ость у серії випнута добре (4,3 бала) за П. Брока [48]. Перенісся помірно високе за симотичним, і високе за дакріальним індексом. Серія дуже мала, тому описані ознаки можна вважати попередніми. Специфічними є

Середні розміри та індекси чоловічих черепів з давньоруського могильника
Жванець на Дністрі

№ за Маргіном	Ознаки	♂						
		M	n	s	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	184,3	9	8,1	2,70	2,12	175,0	195,0
8	Поперечний діаметр	143,9	9	6,8	2,45	1,73	134,0	155,0
17	Висотний діаметр	137,6	7	6,3	2,37	1,71	130,4	146,0
5	Довжина основи черепа	104,1	7	4,4	1,54	1,09	98,0	110,0
9	Найменша ширина лоба	99,3	9	3,5	1,17	0,94	94,0	105,0
45	Виличний діаметр	131,1	5	6,6	3,50	2,47	123,5	140,0
40	Довжина основи обличчя	100,8	4	5,0	2,48	1,27	94,4	106,0
48	Верхня висота обличчя	64,4	4	8,3	4,16	2,94	52,9	71,0
47	Повна висота обличчя	117,8	3	6,6	3,80	2,69	110,4	123,0
43	Верхня ширина обличчя	106,1	6	6,0	2,69	1,91	98,6	113,0
46	Середня ширина обличчя	93,8	5	7,5	2,84	2,01	86,0	104,0
55	Висота носа	48,5	4	4,4	2,19	0,96	42,6	52,5
54	Ширина носа	23,6	5	1,0	0,45	0,31	22,4	24,5
51	Ширина орбіти	40,5	6	2,9	1,45	1,02	38,0	45,5
52	Висота орбіти	32,3	6	3,3	1,45	1,02	29,2	38,0
20	Вушна висота	117,3	8	5,3	2,08	1,47	109,0	122,0
SC (57)	Симотична ширина	8,7	3	-	-	-	-	-
SS	Симотична висота	3,7	3	-	-	-	-	-
MC (50)	Максилофронтальна ширина	19,4	4	1,9	1,17	0,82	18,0	22,0
MS	Максилофронтальна висота	7,0	3	-	-	-	-	-
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,4	3	-	-	-	-	-
DS	Дакріальна висота	12,5	3	-	-	-	-	-
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	84,8°	4	1,7	0,85	0,60	83,0°	87,0°
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	79,8°	4	2,9	1,44	1,02	76,0°	82,0°
72	Кут загальнолицьовий	83,8°	4	2,6	0,58	0,41	80,0°	86,0°
73.	Кут середньої частини обличчя	88,7°	3	1,5	0,88	0,62	87,0°	90,0°
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	77,0°	3	1,0	0,58	0,41	76,0°	78,0°
75(1).	Кут випинання носа	27,0°	2	-	-	-	-	-
77.	Назомаллярний кут	139,7°	7	5,8	2,35	1,66	129,0°	145,0°
∠ Zm`.	Зигомаксиллярний кут	123,4°	5	11,4	5,12	3,62	106,0°	136,5°
23a	Горизонтальна окружність через офріон	525,1	8	22,3	7,89	5,89	497,0	556,0
Індекси:								
8:1	Черепний	78,1	9	4,1	1,36	0,96	71,8	86,4
17:1	Висотно-повздовжній	75,1	7	2,5	0,95	0,67	72,4	79,0
17:8	Висотно-поперечний	95,8	7	6,2	2,34	1,65	87,5	103,7
9:8	Лобно-поперечний	69,1	9	3,5	1,18	0,83	61,8	72,4
9:10	Широтний лобний	80,8	9	3,5	1,16	0,82	76,4	85,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	92,0	5	2,7	1,19	0,84	88,2	95,7
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	47,1	4	5,4	2,68	1,89	40,6	53,4
9:45	Лобно-виличний	74,0	5	5,1	2,58	1,61	67,1	78,5
10:45	Коронарно-виличний	93,8	5	5,5	2,44	1,72	87,9	100,3
40:5	Випинання обличчя	97,7	4	3,6	1,80	1,29	95,0	103,0
47:45	Загальний лицьовий	87,6	2	2,6	-	-	-	-
48:45	Верхній лицьовий	48,0	3	5,4	-	-	-	-
54:55	Носовий	49,4	4	6,1	3,04	2,15	44,4	58,2
DS:DC	Дакріальний	51,4	3	7,7	-	-	-	-
SS:SC	Симотичний	39,2	3	20,4	-	-	-	-
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	77,9	5	6,9	3,08	2,18	71,4	88,5

Продовження таблиці 1

63:62	Піднебінний	78,4	4	9,9	4,94	3,49	68,1	90,0
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,2	4	6,5	3,27	2,31	101,9	116,7

M – середня арифметична величина, n – кількість випадків, σ – середнє квадратичне відхилення, $m(M)$ – похибка середньої арифметичної величини, ms – похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

Таблиця 2

Середні розміри та індекси жіночих черепів з давньоруського могильника Жванець на Дністрі

№ за Мартіном	Ознаки	♀		
		M	n	σ
1	Повздовжній діаметр	176,0	4	7,5
8	Поперечний діаметр	135,3	4	1,7
17	Висотний діаметр	123,0	2	8,5
5	Довжина основи черепа	98,5	2	0,7
9	Найменша ширина лоба	97,3	5	3,9
45	Виличний діаметр	128,4	2	3,4
40	Довжина основи обличчя	80,0	2	2,8
48	Верхня висота обличчя	61,0	3	5,2
47	Повна висота обличчя	107,2	3	5,1
43	Верхня ширина обличчя	102,6	3	2,4
46	Середня ширина обличчя	92,0	2	4,2
55	Висота носа	45,3	2	3,8
54	Ширина носа	24,1	2	0,6
51	Ширина орбіти	40,3	3	2,4
52	Висота орбіти	30,4	3	1,6
20	Вушна висота	108,2	3	3,3
SC (57)	Симотична ширина	11,9	3	2,7
SS	Симотична висота	3,0	3	1,0
MC (50)	Максифронтальна ширина	21,2	3	2,4
MS	Максифронтальна висота	6,3	3	1,1
DC (49a)	Дакріальна ширина	24,5	2	0,7
DS	Дакріальна висота	9,0	2	1,4
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	90,7°	3	6,0
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	82,7°	3	4,0
72	Кут загальнолицьовий	88,7°	3	3,8
73.	Кут середньої частини обличчя	93,7°	3	2,5
74.	Кут альвеолярної частини обличчя	78,0°	3	6,6
75(1).	Кут випинання носа	17,5°	2	10,6
77.	Назомаллярний кут	144,0°	3	4,0
$\angle Zm'$	Зигмаксиллярний кут	135,5°	2	6,4
23a	Горизонтальна окружність через офріон	497,0	3	12,5
Індекси:				
8:1	Черепний	77,0	4	3,8
17:1	Висотно-повздовжній	72,4	2	6,2
17:8	Висотно-поперечний	90,8	2	6,8
9:8	Лобно-поперечний	72,7	4	2,6
9:10	Широтний лобний	81,5	4	1,3
45:8	Поперечний фацио-церебральний	94,8	2	2,1
48:17	Вертикальний фацио-церебральний	48,3	2	1,8
9:45	Лобно-виличний	74,8	2	1,3
10:45	Коронарно-виличний	91,6	2	0,8
40:5	Виступання обличчя	89,4	2	2,5
47:45	Загальний лицьовий	84,5	2	7,4

Продовження таблиці 2

48:45	Верхній лицьовий	46,4	2	6,2
54:55	Носовий	53,3	2	3,3
DS:DC	Дакріальний	36,7	2	4,7
SS:SC	Симотичний	24,8	3	3,1
52:51	Орбітний (максило-фронтальний)	75,4	3	0,5
63:62	Піднебінний	83,1	2	4,1

Таблиця 3

Краніологічні чоловічі та жіночі серії, що використовувались для порівняльного аналізу

№ п/п	Група	Датування (ст.)
Давньоруські групи Чернігівської землі		
1.	Любеч	XI – XII
2.	Шестовиця	IX – X
3.	Чернігів (загальна група)	X – XIII
4.	хут. Зелений Гай	XI – XIII
5.	Путивль	XI – XIII
6.	Ліскове (Листвен)	XI – XIII
7.	Сіверяни (збірна серія)	XI – XIII
8.	Автуничі	X – XIII
9.	Гущин	X – XII
10.	Липове	XI – XII
Давньоруські групи Київської землі		
11.	Київ-1 (цвинтарі, досліджені 1973 р.)	XI – XIII
12.	Київ-2 (Гора Щекавиця)	XI – XIII
13.	Київ-3 (на розі вул. Паторжинського та Ірининської)	X – XIII
14.	Київ-4 (Верхній Київ, збірна серія)	XI – XIII
15.	Київ-5 (Лавра)	XIII
16.	Григорівка	XI
17.	Бучак	XI
18.	Витачів	X – XIII
19.	Київські поляни (збірна серія, 1973 р.)	XI – XIII
20.	Монастирок	XI – XIII
21.	Юр'їв	XI – XII
Давньоруські групи Переяславської землі		
22.	курганний могильник у с. Кам'яне (Камінне)	IX – XII
23.	Переяслав-Хмельницький (2004–2007)	XI – XIII
24.	Желні	XI – XIII
25.	Воїнь	XII – XIV
Давньоруські групи літописної землі Дреговичів		
26.	Новогрудка	XI – XII
27.	Дреговичі (збірна серія)	X – XIII
28.	Кургани Брестської обл.	X – XIII
29.	Кургани Гродненської обл.	X – XIII
Давньоруська група літописної Древлянської землі		
30.	Возвягель	XI – XIII
Давньоруська група літописної Волинської землі		
31.	Погориння (Дорогобуж та Пересопниця)	X – XIII
Давньоруські групи Новгородської землі		
32.	Стара Ладога (Земляне городище)	XI – XII
33.	Південно-Східне Приладожжя	XI – XIII
34.	Словени Новгородські (збірна серія)	XII – XIV
35.	Бегунці (Іжорське плато)	XII – XIII

Давньоруські групи Смоленської землі		
36.	Стара Рязань-I	XI – XII
37.	Стара Рязань-II	XII – XIII
38.	Смоленськ	XII – XIII
39.	Кривичі-1 (Смоленська група, кургани)	X – XII
40.	Кривичі-2 (Тверська група, кургани)	X – XII
41.	Кривичі-3 (Ярославська група, кургани)	X – XII
42.	Кривичі-4 (Костромська група, кургани)	X – XII
43.	Кривичі-5 (Володимиро-рязансько-нижегородська група, кургани)	X – XII
44.	Ярославль	XIII
Давньоруська група Московської землі		
45.	В'ятичі (збірна серія)	XII – XIII
Давньоруські групи Прутсько-Дністровського міжріччя		
46.	Василів, середня течія Дністра	XII
47.	Бранешти	X – XI
48.	Галич (Крилос)	X – XIII
Давньоруська група Полоцької землі		
49.	Полоцька земля (кургани)	XI – XIII

розміри поховання 10, які впливають на всю групу (дуже низьке обличчя та мала висота носа).

На базі типології В.Д. Дяченка [18, с. 151–166] визначено, що невелика чоловіча група подібніша до Ільменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків зі Жванця за Т.І. Алексеевою [2, с. 67], серія потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям (чернігівські, переяславські та київські поляни).

Жіноча серія з урочища Щовб [5, с. 117] у с. Жванець складається з 5 черепів і їх фрагментів (дуже фрагментовано 25 поховання) і характеризується грацильністю. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами – помірна (табл. 2).

Чоло переважно прямої форми, широке за абсолютними розмірами і за лобно-поперечним індексом. Широтний лобний показник лоба потрапляє до категорії середніх величин. Потилиця широка, помірно випнуте і переважно має відносно овальну форму. Жіночі черепи в середньому, за формою черепної коробки, характеризуються мезокранією (індекс 77,0). Поздовжній діаметр великих розмірів. Поперечний діаметр за європейськими стандартами середній. Висотний діаметр черепної коробки малий. Відносна висота черепів у цілому за висотно-поздовжнім показником середня (ортокранія), а за висотно-поперечним індексом – низька (тайпенокранія).

Обличчя широке, на межі з помірними формами. Верхня висота обличчя мала, таким чином, верхньолицевий індекс (46,4) вказує на широке обличчя (еуріен). Довжина основи обличчя потра-

пляє до категорії дуже малих розмірів. Загальний лицьовий кут свідчить про добре випинання обличчя у вертикальній площині, тобто воно ортогнатне. Горизонтальне профілювання обличчя в середньому послаблене як на верхньому рівні, так і на середньому. Орбіти помірної ширини й дуже малої висоти, за показником низькі – хакеконхія. Носовий отвір характеризується малою висотою та помірною шириною, носовий індекс підпадає потрапляє до широкої категорії розмірів (хамерінія). Випинання носа слабе. Перенісся низьке. Глибина іклової ямки на жіночих черепах помірна.

Щодо жіночої групи, то жінки зі Жванця мають мезокранний, відносно широколиций краніологічний тип, до якого належать, згідно з класифікацією Т.О. Рудич, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), переяславські полянки [41]. Винятком є широкий ніс, але слід урахувувати дуже малу кількість черепів.

Міжгруповий аналіз. Для виявлення основних напрямів етногенетичних зв'язків давньоруської палеопопуляції з с. Жванець і визначення її місця в системі антропологічних типів Київської Русі X – XIII ст., застосовувався міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [9, с. 212–229]. Залучалися 13 ознак і один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (b-br), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигомаксиллярний кути, симотичний індекс і кут випинання носа.

Для порівняльного матеріалу залучені дані 48 чоловічих краніологічних серій II тис., які

досліджували різні вчені (Табл. 3), а саме: 22 групи з давньоруських міст: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький [38, с. 400–406; 39, с. 119–124; 40, с. 794–803; 41, с. 123]; Вита-чів [3, с. 73–86], Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань [2, с. 122–125]; Путивль [35, с. 181–212]; Юр'їв [32, с. 137], Києво-Печерська лавра [17, с. 151–166]; Новоградка [43, с. 99]; Верхній Київ, Гора Щека-виця у Києві [23, с. 40]; Псков; Стара Ладога [45, с. 14–17, 84]; Ярославль [8, с. 206]; Чернігів [10, с. 46–81], Погориння (Дорогобуж і Пересоп-ниця) [15, с. 165–190], Любеч [10, с. 46–81].

Сільське населення та дружинні поховання представлені матеріалами з 21 східнослов'янського могильника: київські поляни, кривичі (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), в'ятичі, радимичі, дреговичі, новгородські словени [2, с. 123; 3]; Шестовиця [20, с. 37–47];

Монастирок [35, с. 135–137]; Григорівка, Бучак [22, с. 67–80]; хут. Зелений Гай [11, с. 43–55; 36]; Бранешти, Василів [7, с. 96–111]; Бегунці [46, с. 74–105]; Південно-Східне Приладожжя [45, с. 15–16]; збірні групи Брестської та Гродненської обл. яких ототожнюють з західною гілкою дреговичів [24, с. 146–147]; Кам'яне [18, с. 9–13]; Липове [13, с. 122–143]; Желні [16, с. 3–22]; сіверяни [14, с. 122–143]; Гушин [21, с. 209]; Автуничі [12, с. 79–97; 19, с. 76–78; 31, с. 20–22]; полоцькі кривичі [42, с. 33–38].

За I канонічним вектором (КВ) (22,1% загальної дисперсії) чоловічі черепи з с. Жванець (рис. 1), які отримали помірні додатні значення вектора (0,207), подібні до Липового (0,241), Галича (0,274) і меншою мірою Новоградки (0,388) та Ярославля (0,157).

На розподіл серій за цим КВ (Табл. 4) най-більше вплинули такі ознаки: виличний діаметр

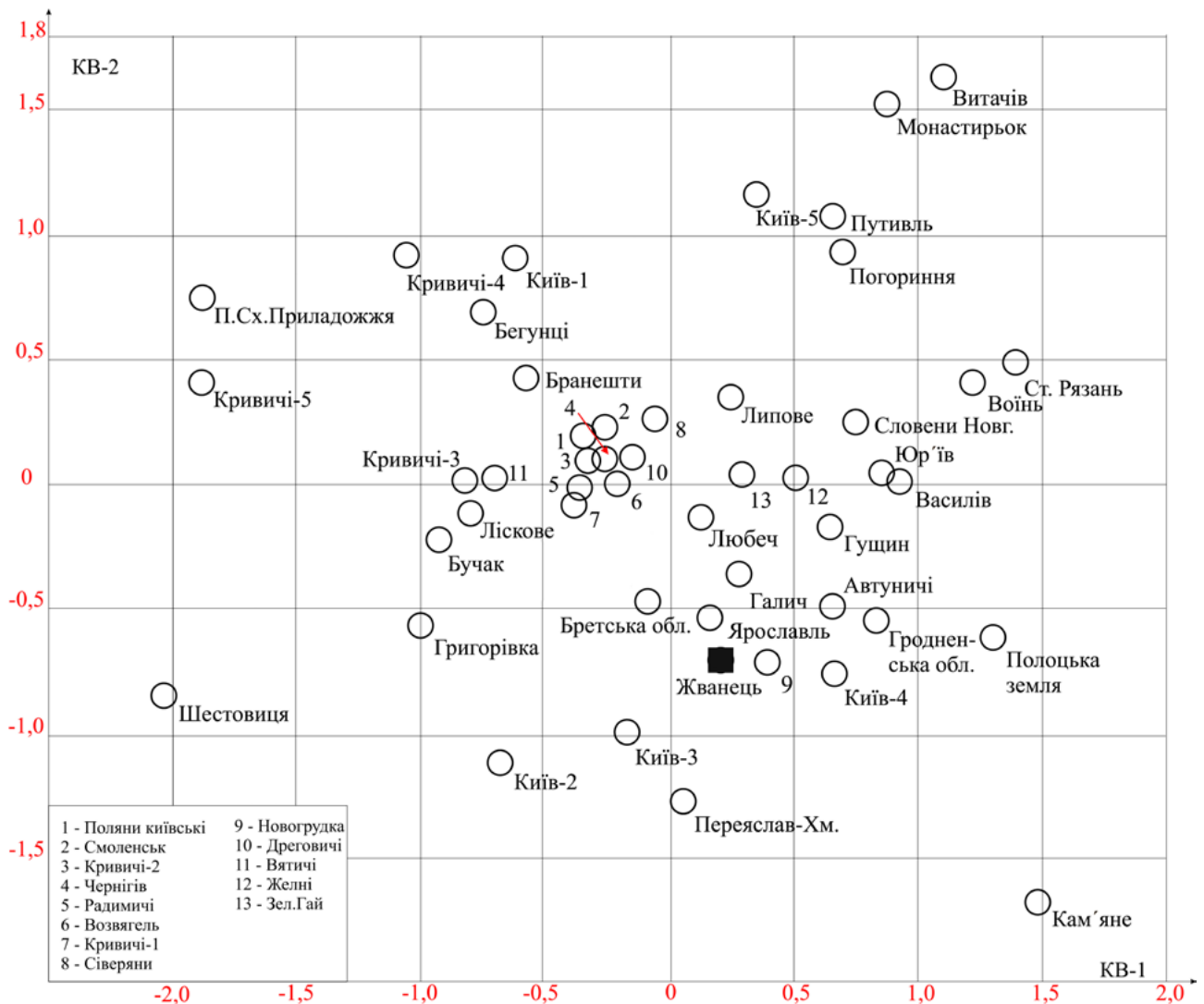

Рис. 1. Розташування 49 чоловічих груп із Київської Русі в просторі I і II КВ за даними краніометрії. Київ-1 – 5

Таблиця 4

**Коефіцієнти кореляцій I–III KB
серед 49 чоловічих груп X – XIII ст.
з території Київської Русі**

Ознаки	Чоловіки		
	I	II	III
1. Поздовжній діаметр	0,216	-0,519	0,070
8. Поперечний діаметр	0,142	0,216	0,747
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0,196	-0,199	0,436
9. Найменша ширина лоба	0,478	-0,359	0,445
45. Виличний діаметр	0,616	0,287	0,080
48. Верхня висота обличчя	0,192	-0,154	0,240
55. Висота носа	0,445	-0,190	-0,270
54. Ширина носа	-0,020	0,293	-0,074
51. Ширина орбіти	-0,018	0,547	0,099
52. Висота орбіти	-0,068	0,212	0,105
77. Назомаллярний кут	-0-259	-0,512	0,602
$\angle Zm'$. Зигмаксилярний кут	-0-340	0,363	0,402
SS:SC. Симотичний індекс	0-037	-0,104	-0,287
75 (I). Кут випинання носа	0,922	0,205	0,105
Внесок у загальну дисперсію (%)	22,186	15,372	11,569
I–III KB			

(0,616), висота носа (0,445), найменша ширина лоба (0,478), кут випинання носових кісток (0,922).

За головною компонентою (ГК) II (15,3% загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала великі від'ємні значення (-0,707), до м. Новгородки (-0,714), Верхнього Києва (-0,760) та меншою мірою Григорівки (-0,566). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (-0,519), ширина носа (0,293), орбіт (0,547) і висота орбіт (0,212).

За ГК III (11,5% загальної дисперсії) основні роз'єднани ознаки такі: поперечний (0,743) і висотний діаметр черепної коробки (0,436), висота обличчя (0,240), назомаллярний (0,602) і зигмаксилярний (0,402) кути обличчя, симотичний індекс (-0,287). Проявляється схожість досліджуваної серії, яка отримала великі додатні значення вектора (0,823), до Ярославля (0,819) і новгородських словен (0,872). За даними міжгрупового

канонічного аналізу відзначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до м. Новгородка, Ярославля та меншою мірою Галича.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити певні узагальнення. За даними краніометрії виявлено, що чоловіча серія XII – XIII ст. зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. Вушна висота в межах великих розмірів, як і довжина основи черепа. Лобна кістка широка. Виличний діаметр середній. Верхня висота обличчя дуже мала. Відносна висота мезогнатного обличчя за верхньолицьовим індексом мала. Обличчя добре профільоване. Глибина іклової ямки помірна. Орбіти помірно низькі. Носовий отвір середній. За європейським масштабом, чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя. Перенісся помірно високе.

На базі типології В.Д. Дяченка визначено, що невелика чоловіча група більш подібна до Ільменського краніологічного типу. Якщо класифікувати чоловіків зі Жванця за Т.І. Алексеевою, ця серія, певною мірою, потрапляє до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, де перебувають поляни чернігівські, переяславські, київські. За даними міжгрупового канонічного аналізу відзначено статистичну подібність чоловічої серії зі Жванця до населення таких міських центрів як Новгородка, Ярославль і меншою мірою Галич.

Жіноча група зі Жванця характеризується мезокранною черепною коробкою і належить до відносно широколицього краніологічного типу, до якого зараховані, згідно з типологічною класифікацією, древлянки-волинянки, тиверці, східні хорватки (Галичина), полянки переяславські. Морфологічно жіноча серія Жванця відрізняється від чоловічої попри мезокранну форму черепної коробки ширшим обличчям, вузькими орбітами, що і було доведено за даними типологічної класифікації.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. 127 с.
2. Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. М. : Издательство МГУ, 1973. 330 с.
3. Алексеева Т.И. Антропологичний склад населення давньоруських міст // Матеріали з антропології України. К. : Наукова думка. Вип. 4. 1969. С. 73–86.
4. Аулих В.В. Погребальные памятники Галицкой земли // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. К. : Наук. думка, 1990. С. 153–154.
5. Бузян Г., Якубенко О. Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі // Збірник матеріалів Археологія і фортифікація України. I Всеукраїнська науково-практична конференція Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Кам'янець-Подільський. 2014. С. 116–126.

6. Бузян Г.М., Якубенко О.О. Пам'ятки давньоруського часу в селі Жванець // VII ПІКК (секція археології). Тези доповідей. Кам'янець-Подільський, 1987. С. 46–47.
7. Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М. : Наука, 1975. С. 96–111.
8. Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. М., 2011. Вып. 19. С. 202–216.
9. Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М. : МГУ, биологический факультет, 2008. С. 212–229.
10. Долженко Ю.В. Антропологічний склад давньоруського Чернігова // Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України. К., 2014. С. 46–81.
11. Долженко Ю.В. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай // Археология. № 2. К., 2013. С. 43–55.
12. Долженко Ю.В. Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології // Ніжинська Старовина. Вип. 26 (29). Ніжин – К., 2018. С. 79–97.
13. Долженко Ю.В. Курганний могильник Липове XI – XII століть за даними краніології // Історична пам'ять. 2017. Вип. 36. С. 122–143.
14. Долженко Ю.В. Нові краніологічні матеріали літописних сіверян X–XI ст. // Ніжинська Старовина. Вип. 22 (25). Ніжин – К., 2016. С. 19–41.
15. Долженко Ю.В., Прищепа Б.А. Антропологічні матеріали X – XIII ст. з Пересопниці // Вісник Інституту археології. Вип. 11. 2016. С. 165–190.
16. Долженко Ю.В., Прядко О.О. Населення давньоруського міста Желні за краніологічними матеріалами // Наукові записки з української історії. 2016. С. 3–22.
17. Дяченко В.Д. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI–XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. К. : Наукова думка, 1993. С. 151–166.
18. Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. К., 1984. С. 9–13.
19. Жаров Г.В. Округа селища Автуничі в 1–2 тыс. н. э. // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова. Чернігів, 1993. С. 76–78.
20. Зіневич Г.П. До антропологии Шестовицького могильника // Матеріали з антропологии України. К., 1962. Вип. 2. С. 37–47.
21. Коваленко О.Б., Половец В.М. Гушинське городище 11–13 ст. // Чернігівщина: енциклопед. довід. К., 1990.
22. Козак О.Д. Антропологічний склад та морфологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка) // Археология. 2000. № 1. С. 67–80.
23. Козак О.Д. Кияни княжої доби // Біоархеологічні студії. К. : Академічна періодика, 2010. 396 с.
24. Коробушкина Т.Н., Саливон И.И. Сельское население Среднего Побужья IX – XIII вв. (по материалам курганных могильников) // Археология. М., 1990. № 3. С. 146–147.
25. Круц С.И., Шепель Е.А., Сегеда С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А. Каталог палеоантропологических коллекций ИА АН УССР: В 2 т. К.: 1986. Т. 1. 300 с. Науковий архів інституту історії Національної академії наук України (НА ІА НАНУ). ПТ № 118. С. 468.
26. Кушнір Б.М. Археологічні пам'ятки Жванця та його околиць // Тези доповідей ПІКК. Хмельницький, 1965. С. 93.
27. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX–XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 31, 44, 57–58.
28. Мовша Т.Г., Крушельницкая Л.И., Бузян Г.Н. Работы трипольского отряда на Левобережье Среднего Днестра // Археологические открытия 1976 года. М. : Наука, 1977. С. 340.
29. Мовша Т.Г. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея. НА ІА НАНУ. 1974/3а. С. 11–12.
30. Мовша Т.Г. Отчет о работе Трипольского отряда Днестровской комплексной новостроечной экспедиции раннежелезного века в 1976 г. НА ІА НАНУ. 1976/25б.
31. Моця О.П. Населення Південно-Руських земель XI–XIII ст. (за матеріалами некрополів). К. : Наукова думка, 1993. С. 20–22.
32. Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX – XIV вв. К., 1985.
33. Подольские епархиальные ведомости. 1869. № 14. С. 157–158.
34. Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений. // Приложение к монографии. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. К., 1988. С. 135–137.

35. Покас П.М. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979–1981 гг. // Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81.
36. Покас П.М., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Зелений Гай. Полтава : Техсервіс, 2007. 87 с.
37. Ратич А.А. Древнерусский могильник в с. Копачинцы Станиславской области // Краткие сообщения Института Археологии. Вып. 4. К., 1955. С. 25–26.
38. Рудич Т.А. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. М., 2007. № 15. Ч. 2. С. 400–406.
39. Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. К., 1998. С. 119–124.
40. Рудич Т.О. До питання про антропологічний склад населення України X – XIII ст. (за матеріалами розкопок міста Возвягель) // Народознавчі зошити. № 6. 1999. С. 794–803.
41. Рудич Т.О. Населення Середнього Подніпров'я I–II тисячоліття за матеріалами антропологии. К., 2014.
42. Саливон И.И., Емельянчик О.А. Структурные изменения черепа за последнее тысячелетие (XI – XIX вв.) у сельского населения северной Беларуси // Весті БДПУ. Сер 3. С. 33–38.
43. Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропологии України. Вип. 5. К., 1971. С. 92–110.
44. Санкина С.Л., Моисеев В.Г. Александр Григорьевич Козинцев // Антропологический форум. № 5. Personalia. С. 459–462.
45. Санкина С.Л. Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии. СПб., 2000.
46. Хартанович В.И., Чистов Ю.К. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато // Проблемы антропологии древнего и современного населения Севера Евразии. Л. : Наука, 1984. С. 74–105.
47. Buxton L.H.D., Morant G.M. Essential Craniological Technique // J. Roy. Anthropol. Inst. 1933. V. 63. P. 19–47.
48. Broca P. Comparaison des index céphaliques sur le vivant et sur le squelette // Bull. Soc. Anthropol. S. II. T. 3. Paris, 1868.
49. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Jena, 1928.

Dolzhenko Yu.V. ZHVANETS BURIAL FIELD OF 11th – 13th CENT. ON THE DNISTER ACCORDING CRANIOLOGICAL DATA

The article deals with ethnic features on human skulls from the ancient Russian burial field Zhvanets, found in 1976. According to the craniometry, it has been revealed that the male series from Zhvanets is characterized by a mesocranial skull box. Absolute dimensions of the skull diameter are large. Earsight is within the limits of large sizes as well as the length of the skull base. Skin bone is wide. Zygomatic diameter is average. The upper face height is very small. The relative height of the mesogonate face is small after the upper index. The face is well-profiled.

The depth of the cervical fossa is moderate. Orbits are moderately low. Nasal hole is average. According to the European scale, the male series is characterized by moderate projections of the nasal bones relative to the line of the vertical face profile. The nasal bone is moderately high. On the basis of the typology of V. Dyachenko, it has been determined that a small male group is between the Ilmen and Polissya craniological types. When classifying men from Zhvanets according to T. Alekseyeva, it has been denoted that this series, to a certain extent, falls into the mesodolichocranial type with a medium-wide face, where Polyanians of Chernigiv, Pereyaslav, and Kyiv are. In general, according to the data of the intergroup canonical analysis, the statistical similarity of the masculine series from Zhvanets to the cities of Novogradka, Yaroslavl and Galych has been noted.

Women's group from Zhvanets is mesocranial, relatively wide-faced craniological type. According to the classification of T. Rudych, it covers Drevlyany-Volyniany, Tyvertsi, Oriental Croats (Galicia), and Polyanian Pereyaslav females. Based on morphology, female Zhvanets series differs from the male series despite mesocranial skull box. According to typological classification this series has wider face, narrow orbits.

Key words: craniometry, Podillya, anthropology, archeology, Zhvanets, human skull, Khmelnytsky region, Kamyanets-Podilskyi district, Shovb tract.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Андрейчик К.В.** – старший викладач кафедри історії та туризму Полоцького державного університету
- Білоцерківська І.С.** – аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
- Бондаренко О.А.** – кандидат економічних наук, доцент, викладач Санкт-Петербурзького державного бюджетного професійного загальноосвітнього закладу «Російський коледж традиційної культури»
- Бугрій В.С.** – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Водько В.І.** – аспірант кафедри всесвітньої історії факультету історії і філософії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
- Долженко Ю.В.** – молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України
- Захарова О.Ю.** – доктор історичних наук, професор
- Іваненко А.О.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри права філософії та політології Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, докторант ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»
- Красніцька Г.М.** – кандидат історичних наук, доцент Вінницького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету
- Кудря І.Г.** – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Кухарєва Н.М.** – завідувач науково-дослідного відділу «Музей Заповіді Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Левенець О.М.** – аспірант кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
- Майборода П.А.** – старший викладач кафедри філософії Національного університету «Одеська морська академія»
- Мамедова Илаха Магеррам гизи** – докторант Інституту історії Національної Академії Наук Азербайджану
- Міщенко М.Г.** – аспірант кафедри міжнародних та регіональних студій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Предсіна М.Ю.** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Присяжнюк О.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського
- Проданюк Ф.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, політології та українознавства Київського національного університету технологій та дизайну
- Семергей Н.В.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та суспільних наук Української медичної стоматологічної академії
- Сергєєва А.О.** – експерт Проекту ЄС «Підтримка комплексної реформи державного управління в Україні»
- Чеканов В.Ю.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Чернищук Н.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач Вінницького національного аграрного університету
- Ядловська О.С.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
- Ярош Н.В.** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 1 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 15,80. Ум.-друк. арк. 17,67. Зам. № 032070

Підписано до друку 06.03.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а

Телефон +38 (0552) 39 95 80,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.